M. TVLLII CICERONIS

OPERA.

AD

OPTIMORVM LIBRORVM FIDEM

ACCVRATE EDITA.

TOMVS I.

LIPSIAE

EXCVDIT CAROLVS TAVCHNITZ.

1814.

1859, Sept. 26.
Gift of
Hon. Seth Ames, of
Cambridge,
(Class of 1825.) 5 vol.

240

M. TVLLII CICERONIS
RHETORICA.

AD
OPTIMORVM LIBRORVM FIDEM
ACCVRATE EDITA.

TOMVS I.

CONTINENS
LIBROS AD HERENNIVM
ET DE INVENTIONE.

LIPSIAE
EXCVDIT CAROLVS TAVCHNITZ.
1814.

INCERTI AVCTORIS

SEV

VT DOCTIS QVIBVSDAM

VIDETVR

CORNIFICII

RHETORICORVM

AD C. HERENNIVM

LIBER PRIMVS.

ARGVMENTVM.

Libro primo Cornificius, sive quisquis librorum horum auctor est, de quo parum utique inter doctos constat, hoc inquam libro agit, pauca praefatus, de oratoris officio, tribus causarum generibus, c. 2. et de inventionis partibus, de exordio c. 3 — 7, de narratione c. 8 — 10, et de confirmatione et confutatione, quae quoniam ex causae cuiusque constitutione pendet, de tribus constitutionibus causarum, coniecturali, legitima et iuridiciali, praecipit c. 11 — 17.

I.

Etsi negotiis familiaribus impediti, vix satis otium studio suppeditare possumus, et id ipsum, quod datur otii, libentius in philosophia consumere consuevimus,

tamen tua nos, C. Herenni, voluntas commovit, ut de ratione dicendi conscriberemus; ne aut tua causa noluisse nos, aut fugisse laborem putares. Et eo studiosius hoc negotium suscepimus, quod te non sine causa velle cognoscere rhetoricam intelligebamus. Non enim parum in se fructus habet copia dicendi, et commoditas orationis, si recta intelligentia et definita animi moderatione gubernetur. Quas ob res illa, quae Graeci scriptores inanis arrogantiae causa sibi assumserunt, reliquimus. Nam illi, ne parum multa scisse viderentur, ea conquisierunt, quae nihil attinebant, ut ars difficilior cognitu putaretur: nos autem ea, quae videbantur ad rationem dicendi pertinere, sumsimus: non enim spe quaestus, aut gloria commodi venimus ad scribendum, quemadmodum ceteri; sed ut industria nostra tuae morem geramus voluntati. Nunc, ne nimium longa sumatur oratio, de re dicere incipiemus; si te unum illud monuerimus, artem sine assiduitate dicendi non multum iuvare: ut intelligas, hanc rationem praeceptionis ad exercitationem accommodari oportere.

II. Oratoris officium est, de his rebus posse dicere, quae res ad usum civilem moribus ac legibus constitutae sunt, cum assensione auditorum, quoad eius fieri poterit. Tria sunt genera causarum, quae recipere debet orator: demonstrativum, deliberativum, iudiciale. Demonstrativum est, quod tribuitur in alicuius certae personae laudem vel vituperationem: deliberativum est, quod in consultatione positum, habet in se suasionem et dissuasionem: iudiciale est, quod positum in controversia, habet accusationem, aut petitionem cum defensione. Nunc, quas res oratorem habere oporteat, docebimus: deinde, quo modo has causas tractari conveniat, ostendemus. Oportet igitur esse in oratore inventionem, dispositionem, elocutionem, memoriam et pronuntiationem. Inventio est excogi-

tatio rerum verarum aut verisimilium, quae causam probabilem reddant. Dispositio est ordo et distributio rerum; quae demonstrat, quid quibus in locis sit collocandum. Elocutio est idoneorum verborum et sententiarum ad inventionem accommodatio. Memoria est firma animi rerum et verborum et dispositionis perceptio. Pronuntiatio est vocis, vultus, gestus moderatio cum venustate. Haec omnia tribus rebus assequi poterimus, arte, imitatione, exercitatione. Ars est praeceptio, quae dat certam viam rationemque dicendi. Imitatio est, qua impellimur cum diligenti ratione, ut aliquorum similes in dicendo velimus esse. Exercitatio est assiduus usus consuetudoque dicendi.

Quoniam igitur demonstratum est, quas causas oratorem recipere, quasque res habere conveniret, nunc, quemadmodum ad orationem possint oratoris officia accommodari, dicendum videtur.

III. Inventio in sex partes orationis consumitur, in exordium, narrationem, divisionem, confirmationem, confutationem, conclusionem. Exordium est principium orationis, per quod animus auditoris constituitur ad audiendum. Narratio est rerum gestarum, aut perinde ut gestarum, expositio. Divisio est, per quam aperimus, quid conveniat, quid in controversia sit; et per quam exponimus, quibus de rebus simus dicturi. Confirmatio est nostrorum argumentorum expositio cum asseveratione. Confutatio est contrariorum locorum dissolutio. Conclusio est artificiosus terminus orationis. Nunc, quoniam una cum oratoris officiis, quo res cognitu facilior esset, producti sumus, ut de orationis partibus loqueremur, et eas ad inventionis rationem accommodaremus; de exordio primum dicendum videtur.

Causa posita, quo commodius exordiri possimus, genus causae considerandum est. Genera causarum sunt

quatuor, honestum, turpe, dubium, humile. Honestum causae genus putatur, cum aut id defendimus, quod ab omnibus defendendum videtur; aut id oppugnamus, quod ab omnibus videtur oppugnari debere: ut pro viro forti contra parricidam. Turpe genus intelligitur, cum aut honesta res oppugnatur, aut defenditur turpis. Dubium genus est, cum habet in se causa et honestatis et turpitudinis partem. Humile genus est, cum contemta res affertur.

IV. Cum haec ita sint, conveniet exordiorum rationem ad genus causae accommodari. Exordiorum duo sunt genera, principium, quod Graece προοίμιον appellatur; et insinuatio, quae ἔφοδος nominatur.

Principium est, cum statim auditoris animum nobis idoneum reddimus ad audiendum. Id ita sumitur, ut attentos, ut dociles, ut benivolos auditores habere possimus. Si genus causae dubium habebimus, a benivolentia principium constituemus, ne quid illa turpitudinis pars nobis obesse possit. Sin humile erit genus causae, faciemus attentos. Sin turpe causae genus erit, insinuatione utendum est, de qua posterius dicemus, nisi quid nacti erimus, quare adversarios criminando, benivolentiam capere possimus. Sin honestum causae genus erit, licebit recte vel uti, vel non uti principio. Si uti volemus, aut id oportebit ostendere, quare causa sit honesta, aut breviter, quibus de rebus simus dicturi, exponere. Si principio uti nolemus, a lege, a scriptura, aut ab aliquo firmissimo nostrae causae adiumento principium capere oportebit. Quoniam igitur docilem, benivolum, attentum habere auditorem volumus, quomodo quidque confici possit, aperiemus. Dociles auditores habere poterimus, si summam causae breviter exponemus, et si attentos eos faciemus. Nam docilis est is, qui attente vult audire. Attentos habebimus, si pollicebimur, nos de rebus magnis, novis, inusitatis verba facturos, aut de iis rebus, quae ad

rempublicam pertineant, aut ad eos ipsos, qui audient, aut ad deorum immortalium religionem: et, si rogabimus, ut attente audiant: et si numero exponemus res, quibus de rebus dicturi sumus. Benivolos auditores facere quatuor modis possumus, a nostra, ab adversariorum, ab auditorum persona, et a rebus ipsis.

V. A nostra persona benivolentiam contrahemus, si nostrum officium sine arrogantia laudabimus, aut in remp. quales fuerimus, aut in parentes, aut in amicos, aut in eos ipsos, qui audiunt, referemus, dum haec omnia ad eam ipsam rem, de qua agitur, sint accommodata. Item si nostra incommoda proferemus, inopiam, solitudinem, calamitatem: et si orabimus, ut nobis sint auxilio; simul ostendemus, nos in aliis spem noluisse habere. Ab adversariorum persona benivolentia captabitur, si eos in odium, in invidiam, in contemtionem adducemus. In odium rapimus, si quod eorum spurce, superbe, perfidiose, crudeliter, confidenter, maliciose, flagitiose factum proferemus. In invidiam trahemus, si vim, si potentiam, factionem, divitias, incontinentiam, nobilitatem, clientelas, hospitium, sodalitatem, affinitates adversariorum proferemus, et his adiumentis magis, quam veritate eos confidere aperiemus. In contemtionem adducemus, si inertiam, ignaviam, desidiam, luxuriam adversariorum proferemus. Ab auditorum persona benivolentia colligetur, si res eorum fortiter, sapienter, mansuete, magnifice iudicatas proferemus: et si, quae de iis existimatio, quae iudicii exspectatio sit, aperiemus. Ab rebus ipsis benivolum efficiemus auditorem, si nostram causam laudando extollemus, adversariorum per contemtionem deprimemus.

VI. Deinceps de insinuatione aperiendum est. Tria sunt tempora, quibus principio uti non possumus, quae diligenter sunt consideranda: aut cum tur-

pem causam habemus, hoc est, cum ipsa res animum auditoris a nobis alienat; aut cum animus auditoris persuasus videtur esse ab iis, qui ante contra dixerunt; aut cum defessus est eos audiendo, qui ante dixerunt. Si causa turpitudinem habebit, exordiri poterimus his rationibus: rem, non hominem; aut hominem, non rem spectari oportere: non placere nobis ipsis, quae facta dicantur ab adversariis, et esse indigna, aut nefaria. Deinde cum diu rem auxerimus, nihil simile a nobis factum ostendemus; aut aliquorum iudicium de simili causa, aut de eadem, aut de minore, aut de maiore proferemus. Deinde ad nostram causam pedetentim accedemus, et similitudinem conferemus. Item si negabimus, nos de adversariis, aut de aliqua re dicturos, et tamen occulte dicemus interiectione verborum. Si persuasus auditor fuerit, id est, si oratio adversariorum auditoribus fidem fecerit: (neque enim non facile scire poterimus, quoniam non sumus nescii, quibus rebus fides fieri soleat:) ergo si fidem factam putabimus, his nos rebus insinuabimus ad causam: de eo, quod adversarii firmissimum sibi adiumentum putaverint, primum nos dicturos pollicebimur; aut ab adversarii dicto exordiemur, et ab eo maxime, quod ille nuperrime dixerit; aut dubitatione utemur, quid potissimum dicamus, aut cui loco primum respondeamus, cum admiratione. Si defessi erunt audiendo; ab aliqua re, quae risum movere possit, exordiemur, ab apologo, a fabula verisimili, imitatione, depravatione, inversione, ambiguo, suspicione, irrisione, stultitia, exsuperatione, collatione, litterarum mutatione; praeterea exspectatione, similitudine, novitate, historia, versu, aut ab alicuius interpellatione, aut arrisione; et si promiserimus, aliter, ac parati fuerimus, nos esse dicturos; nos non eodem modo, ut ceteri soleant, verba facturos; quid alii soleant, quid nos facturi simus, breviter exponemus.

VII. Inter insinuationem et principium hoc interest. Principium huiusmodi debet esse, ut statim apertis rationibus, quibus praescripsimus, aut benivolum, aut attentum, aut docilem faciamus auditorem: at insinuatio eiusmodi debet esse, ut occulte per dissimulationem eadem illa omnia conficiamus, ut ad eandem commoditatem in dicendi opere pervenire possimus. Verum hae tres utilitates tametsi in tota oratione sunt comparandae, hoc est, ut auditores sese perpetuo nobis attentos, dociles, benivolos praebeant; tamen id per exordium causae maxime comparandum est. Nunc, ne quando vitioso exordio utamur, quae vitia vitanda sint, docebo. In exordienda causa servandum est, ut lenis sit sermo, et usitata verborum consuetudo, ut non apparata oratio esse videatur. Vitiosum exordium est, quod in plures causas potest accommodari, quod vulgare dicitur. Item vitiosum est, quo nihilo minus adversarius potest uti, quod commune appellatur. Item illud, quo leviter commutato adversarius poterit uti ex contrario. Item vitiosum est, quod nimium apparatis verbis compositum est, aut nimis longum est, et quod non ex ipsa causa natum videtur, (quod separatum vocatur; in quo etiam translatum includitur,) ut proprie cohaereat cum narratione: et quod neque benivolum, neque docilem, neque attentum facit auditorem.

VIII. De exordio satis dictum est: deinceps ad narrationem transeamus.

Narrationum tria sunt genera. Vnum est, cum exponimus rem gestam, et unumquodque trahimus ad utilitatem nostram, vincendi causa: quod pertinet ad eas causas, de quibus iudicium futurum est. Alterum genus narrationis est, quod intercurrit nonnunquam, fidei, aut criminationis, aut transitionis, aut alicuius apparationis, vel laudationis causa. Tertium genus est id, quod a causa civili remotum est: in quo tamen ex-

pem causam habemus, hoc est, cum ipsa res animum auditoris a nobis alienat; aut cum animus auditoris persuasus videtur esse ab iis, qui ante contra dixerunt; aut cum defessus est eos audiendo, qui ante dixerunt. Si causa turpitudinem habebit, exordiri poterimus his rationibus: rem, non hominem; aut hominem, non rem spectari oportere: non placere nobis ipsis, quae facta dicantur ab adversariis, et esse indigna; aut nefaria. Deinde cum diu rem auxerimus, nihil simile a nobis factum ostendemus; aut aliquorum iudicium de simili causa, aut de eadem, aut de minore, aut de maiore proferemus. Deinde ad nostram causam pedetentim accedemus, et similitudinem conferemus. Item si negabimus, nos de adversariis, aut de aliqua re dicturos, et tamen occulte dicemus interiectione verborum. Si persuasus auditor fuerit, id est, si oratio adversariorum auditoribus fidem fecerit: (neque enim non facile scire poterimus, quoniam non sumus nescii, quibus rebus fides fieri soleat:) ergo si fidem factam putabimus, his nos rebus insinuabimus ad causam: de eo, quod adversarii firmissimum sibi adiumentum putaverint, primum nos dicturos pollicebimur; aut ab adversarii dicto exordiemur, et ab eo maxime, quod ille nuperrime dixerit; aut dubitatione utemur, quid potissimum dicamus, aut cui loco primum respondeamus, cum admiratione. Si defessi erunt audiendo; ab aliqua re, quae risum movere possit, exordiemur, ab apologo, a fabula verisimili, imitatione, depravatione, inversione, ambiguo, suspicione, irrisione, stultitia, exsuperatione, collatione, litterarum mutatione; praeterea exspectatione, similitudine, novitate, historia, versu, aut ab alicuius interpellatione, aut arrisione; et si promiserimus, aliter, ac parati fuerimus, nos esse dicturos; nos non eodem modo, ut ceteri soleant, verba facturos; quid alii soleant, quid nos facturi simus, breviter exponemus.

VII. Inter insinuationem et principium hoc interest. Principium huiusmodi debet esse, ut statim apertis rationibus, quibus praescripsimus, aut benivolum, aut attentum, aut docilem faciamus auditorem: at insinuatio eiusmodi debet esse, ut occulte per dissimulationem eadem illa omnia conficiamus, ut ad eandem commoditatem in dicendi opere pervenire possimus. Verum hae tres utilitates tametsi in tota oratione sunt comparandae, hoc est, ut auditores sese perpetuo nobis attentos, dociles, benivolos praebeant; tamen id per exordium causae maxime comparandum est. Nunc, ne quando vitioso exordio utamur, quae vitia vitanda sint, docebo. In exordienda causa servandum est, ut lenis sit sermo, et usitata verborum consuetudo, ut non apparata oratio esse videatur. Vitiosum exordium est, quod in plures causas potest accommodari, quod vulgare dicitur. Item vitiosum est, quo nihilo minus adversarius potest uti, quod commune appellatur. Item illud, quo leviter commutato adversarius poterit uti ex contrario. Item vitiosum est, quod nimium apparatis verbis compositum est, aut nimis longum est, et quod non ex ipsa causa natum videtur, (quod separatum vocatur; in quo etiam translatum includitur,) ut proprie cohaereat cum narratione: et quod neque benivolum, neque docilem, neque attentum facit auditorem.

VIII. De exordio satis dictum est: deinceps ad narrationem transeamus.

Narrationum tria sunt genera. Vnum est, cum exponimus rem gestam, et unumquodque trahimus ad utilitatem nostram, vincendi causa: quod pertinet ad eas causas, de quibus iudicium futurum est. Alterum genus narrationis est, quod intercurrit nonnunquam, fidei, aut criminationis, aut transitionis, aut alicuius apparationis, vel laudationis causa. Tertium genus est id, quod a causa civili remotum est: in quo tamen ex-

erceri convenit, quo commodius illas superiores narrationes in causis tractare possimus. Eius narrationis duo sunt genera: unum, quod in negotiis; alterum, quod in personis positum est. Id, quod in negotiorum expositione positum est, tres habet partes, fabulam, historiam, argumentum. Fabula est, quae neque veras, neque verisimiles continet res, ut hae, quae tragoediis traditae sunt. Historia est res gesta, sed ab aetatis nostrae memoria remota. Argumentum est ficta res, quae tamen fieri potuit; velut argumenta comoediarum. Illud genus narrationis, quod in personis positum est, debet habere sermonis festivitatem, animorum dissimilitudinem, gravitatem, levitatem, spem, metum, suspicionem, desiderium, dissimulationem, misericordiam, rerum varietates, fortunae commutationem, insperatum incommodum, subitam laetitiam, iucundum exitum rerum. Verum haec in exercendo transigentur. Illud, quod ad veritatem pertinet, quomodo tractari conveniat, aperiemus.

IX. Tres res convenit habere narrationem, ut brevis, ut dilucida, ut verisimilis sit: quae quoniam fieri oportere scimus, quemadmodum faciamus, cognoscendum est. Rem breviter narrare poterimus, si inde incipiemus narrare, unde necesse erit: et si non ab ultimo initio repetere volemus: et si summatim, non particulatim narrabimus: et si non ad extremum, sed usque eo, quo opus erit, persequemur: et si transitionibus nullis utemur: et si non deerrabimus ab eo, quod coeperimus exponere: et si exitus rerum ita ponemus, ut ante quoque, quae facta sunt, sciri possint, tametsi nos reticuerimus: quod genus est, si dicam, me ex provincia redisse, profectum quoque in provinciam intelligatur. Et omnino non modo id, quod obest, sed etiam id, quod neque obest, neque adiuvat, satius est praeterire. Et ne bis aut saepius idem dicamus, cavendum est: etiam ne id, quod semel supra diximus, deinceps dicamus, hoc modo:

Athenis Megaram vesperi advenit Simo:
Vbi advenit Megaram, insidias fecit virgini:
Insidias postquam fecit, vim in loco attulit.

Rem dilucide narrabimus, si, ut quidque primum gestum erit, ita primum exponemus, et rerum ac temporum ordinem conservabimus, ut gestae res erunt, aut ut potuisse geri videbuntur. Hic erit considerandum, ne quid perturbate, ne quid contorte, ne quid ambigue, ne quid nove dicamus, ne quam in aliam rem transeamus, ne ab ultimo repetamus, ne longe persequamur, ne quid, quod ad rem pertineat, praetereamus; et si sequemur ea, quae de brevitate praecepta sunt. Nam quo brevior, eo dilucidior et cognitu facilior narratio fiet. Verisimilis narratio erit, si, ut mos, ut opinio, ut natura postulat, dicemus; si spatia temporum, personarum dignitates, consiliorum rationes, locorum opportunitates constabunt. Ne refelli possit, aut temporis parum fuisse, aut causam nullam, aut locum idoneum non fuisse, aut homines ipsos facere, aut pati non potuisse. Si vera res erit, nihilo minus haec omnia narrando conservanda sunt: nam saepe veritas, nisi haec servata sint, fidem facere non potest: sin erit ficta, eo magis erunt conservanda. De iis rebus caute confligendum est, quibus in rebus tabulae, aut alicuius firma auctoritas, videbitur interfuisse. Adhuc quae dicta sunt, arbitror mihi constare cum caeteris artis scriptoribus, nisi quia de insinuationibus nova excogitavimus, quod eas soli nos, praeter ceteros, in tria tempora divisimus, ut plane certam viam et perspicuam rationem exordiorum haberemus.

X. Nunc, quod reliquum est, quoniam de rerum inventione disputandum est, in qua singulare consumitur oratoris officium, dabimus operam, ut nihilo minus industrie, quam rei utilitas postulabit, quaesisse videamur; si prius pauca de causarum divisione dixerimus.

Causarum divisio in duas partes distributa est. Primum enim perorata narratione debemus aperire, quid nobis conveniat cum adversariis, et si ea, quae nobis utilia erunt, convenient, quid in controversia relinquatur, hoc modo: Interfectam esse matrem ab Oreste, convenit mihi cum adversariis; iurene fecerit, et licueritne facere, id est in controversia. Item e contrario: Agamemnonem esse a Clytaemnestra occisum confitentur; cum id ita sit, me ulcisci parentem negant oportuisse. Deinde cum hoc fecerimus, distributione uti debemus. Ea dividitur in duas partes, enumerationem et expositionem. Enumeratione utemur, cum dicemus numero, quot de rebus dicturi simus. Eam plus quam trium partium numero esse non oportet. Nam et periculosum est, ne quando plus minusve dicamus, et suspicionem affert auditori meditationis et artificii; quae res fidem abrogat orationi. Expositio est, cum res, de quibus dicturi sumus, exponimus breviter et absolute.

Nunc ad confirmationem et confutationem transeamus. Tota spes vincendi, ratioque persuadendi posita est in confirmatione et confutatione. Nam cum adiumenta nostra exposuerimus, contrariaque dissolverimus, absolute nimirum munus oratorium confecerimus.

XI. Utrumque igitur facere poterimus, si constitutionem causae cognoverimus. Causarum constitutiones alii quatuor fecerunt: noster doctor Hermes tres putavit esse; non ut de illorum quicquam detraheret inventione, sed ut ostenderet, id, quod oportuisset simpliciter ac singulari modo docere, illos distribuisse dupliciter et bipertito. Constitutio est prima deprecatio defensoris cum accusatoris insimulatione coniuncta. Constitutiones itaque, ut ante diximus, tres sunt, coniecturalis, legitima, iuridicialis. Coniecturalis est, cum de facto controversia est, hoc modo:

Aiax in silva, postquam rescivit, quae fecisset per insaniam, gladio incubuit. Ulysses intervenit: occisum conspicatur: e corpore telum cruentum educit. Teucer intervenit: fratrem occisum et inimicum fratris cum gladio cruento videt: capitis arcessit. Hic, quoniam coniectura verum quaeritur, de facto erit controversia, et ex eo constitutio causae coniecturalis nominatur. Legitima constitutio est, cum in scripto aliquid controversiae nascitur. Ea dividitur in partes sex, scriptum et sententiam, contrarias leges, ambiguum, definitionem, translationem, ratiocinationem. Ex scripto et sententia nascitur controversia, cum videtur scriptoris voluntas cum scripto ipso dissentire, hoc modo: Si lex sit, quae iubeat, eos, qui propter tempestatem navim reliquerint, omnia perdere; eorum navim ceteraque esse, si navis conservata sit, qui remanserint in navi. Magnitudine tempestatis omnes perterriti navim reliquerunt, et in scapham conscenderunt, praeter unum aegrotum. Is propter morbum exire et fugere non potuit. Casu et fortuitu navis in portum incolumis delata est. Illam aegrotus possidet. Navim petit ille, cuius fuerat. Haec constitutio legitima est ex scripto et sententia. Ex contrariis legibus controversia constat, cum alia lex iubet aut permittit, alia vetat quippiam fieri, hoc modo: Lex vetat eum, qui de pecuniis repetundis damnatus sit, in concione orationem habere. Altera lex iubet augurem, in demortui locum, qui petat, in concione nominare. Augur quidam damnatus de pecuniis repetundis, in demortui locum nominavit. Petitur ab eo mulcta.

XII. Constitutio haec legitima est ex contrariis legibus. Ex ambiguo controversia nascitur, cum res in unam sententiam scripta duas aut plures sententias significat, hoc modo: Paterfamilias cum filium heredem faceret, testamento vasa argentea uxori legavit: Tullius, heres meus, Terentiae, uxori meae,

xxx pondo vasorum argenteorum dato, quae volet. Post mortem eius vasa pretiosa et caelata magnifice petit mulier. Tullius se, quae ipse velit, in xxx pondo ei debere dicit. Constitutio est legitima ex ambiguo. Ex definitione constat causa, cum in controversia est, quo nomine factum appelletur. Ea est huiusmodi: Cum L. Saturninus legem frumentariam de semissibus et triennibus laturus esset, Q. Caepio, qui per id temporis quaestor urbanus erat, docuit senatum, aerarium pati non posse largitionem tantam. Senatus decrevit, si eam legem ad populum ferat, adversus remp. videri eum facere. Saturninus ferre coepit. Collegae intercedere. Ille nihilominus cistellam detulit. Caepio, ut illum contra S. C. intercedentibus collegis, [adversus remp.] vidit ferre, cum viris bonis impetum facit, pontes disturbat, cistas deiicit, impedimento est, quo secius feratur lex: arcessitur Caepio maiestatis. Constitutio est legitima ex definitione. Vocabulum enim definitur ipsum, cum quaeritur, quid sit minuere maiestatem. Ex translatione controversia nascitur, cum aut tempus differendum, aut accusatorem mutandum, aut iudices mutandos reus dicit. Hac parte constitutionis, Graeci in iudiciis, nos in iure civili plerumque utimur. In hac parte nos iuris civilis scientia iuvabit: in iudiciis tamen nonnihil ea utimur, hoc modo: Si quis peculatus accusetur, quod vasa argentea publica de loco privato dicatur sustulisse, possit dicere, cum definitione sit usus, quid sit furtum, quid peculatus, secum furti agi, non peculatus oportere. Haec partitio legitimae constitutionis his de causis raro venit in iudicium, quod in privata actione praetoriae exceptiones sunt, et causa cadit is, qui non, quemadmodum oportet, egerit; et in publicis quaestionibus cavetur legibus, ut ante, si reo commodum sit, iudicium de accusatore fiat, utrum illi liceat accusare, necne.

XIII. Ex ratiocinatione controversia constat,

cum res sine propria lege venit in iudicium, quae tamen ab aliis legibus similitudinem quandam aucupatur. Ea est huiusmodi. Lex est: Si furiosus exsistet, agnatorum gentiliumque in eo pecuniaque eius potestas esto. Et lex: Qui parentem necasse iudicatus erit, ut is obvolutus et obligatus corio, devehatur in profluentem. Et lex: Paterfamilias uti super familia pecuniave sua legaverit, ita ius esto. Et lex: Si paterfamilias intestatus moritur, familia pecuniaque eius agnatorum gentiliumque esto. Malleolus iudicatus est matrem necasse. Ei damnato statim folliculo lupino os obvolutum est, et soleae ligneae pedibus inductae sunt, et in carcerem ductus est. Qui defendebant eum, tabulas in carcerem afferunt: testamentum ipso praesente conscribunt: testes rite affuerunt: de illo supplicium paullo post sumitur. Ii, qui heredes erant testamento, hereditatem adeunt. Frater minor Malleoli, qui eum oppugnaverat in eius periculo, suam vocat hereditatem lege agnationis. Hic certa lex in rem nulla affertur, et tamen multae afferuntur, e quibus ratiocinatio nascitur, quare potuerit, aut non potuerit iure testamentum facere. Constitutio legitima est ex ratiocinatione. Cuiusmodi partes essent legitimae constitutionis, ostendimus: nunc de iuridiciali constitutione dicamus.

XIV. Iuridicialis constitutio est, cum factum convenit, sed iure, an iniuria factum sit, quaeritur. Eius constitutionis partes sunt duae, quarum una absoluta, altera assumtiva nominatur. Absoluta est, cum id ipsum, quod factum est, ut aliud nihil foris assumatur, recte factum esse dicemus. Ea est huiusmodi: Mimus quidam nominatim Accium poetam compellavit in scena. Cum eo Accius iniuriarum agit. Hic nihil aliud defendit, nisi licere nominari eum, cuius nomine scripta dentur agenda. Assumtiva pars est, cum per se defensio infirma est, sed assumta extraria re comprobatur. Assumtivae partes sunt quatuor: concessio,

remotio criminis, translatio criminis, comparatio. Concessio est, cum reus postulat sibi ignosci. Ea dividitur in purgationem et deprecationem. Purgatio est, cum consulto se negat reus fecisse. Ea dividitur in fortunam, imprudentiam, necessitatem: fortunam, ut Caepio ad tribunos plebis de amissione exercitus: imprudentiam, ut ille, qui de eo servo, qui dominum occiderat, supplicium sumsit, cui frater esset, antequam tabulas testamenti aperuit, cum is servus manumissus testamento esset: necessitudinem, ut ille, qui ad diem commeatus non venit, quod eum aquae interclusissent. Deprecatio est, cum et peccasse se, et consulto fecisse reus confitetur, et tamen postulat, ut sui misereantur. Hoc in iudicio fere non potest usu venire; nisi, quando pro eo dicimus, cuius multa recte facta constant, hoc modo in loco communi per amplificationem iniiciemus: Quod si hoc fecisset, tamen ei pro pristinis beneficiis ignosci conveniret: verum nihil postulat ignosci. Ergo in iudicium non venit: at in senatum, aut ante imperatorem et in consilium talis causa potest venire.

XV. Ex translatione criminis causa constat, cum fecisse nos non negamus, sed aliorum peccatis coactos fecisse dicimus: ut Orestes, cum se defendit, in matrem confert crimen. Ex remotione criminis causa constat, cum a nobis non crimen, sed culpam ipsam amovemus, et vel in hominem transferimus, vel in rem quampiam conferimus. In hominem transfertur: ut si accusetur is, qui P. Sulpicium se fateatur occidisse, et id iussu consulum defendat, et eos dicat non modo imperasse, sed rationem quoque ostendisse, quare id facere liceret. In rem confertur, ut si quis, ex testamento quod facere iussus sit, ex plebiscito vetetur. Ex comparatione causa constat, cum dicimus necesse fuisse alterutrum facere, et id, quod fecerimus, satius fuisse facere. Ea causa huiusmodi est: C. Popillius, cum a

Gallis obsideretur, neque effugere ullo modo posset, venit cum hostium ducibus in collocutionem; ita discessit, ut, si impedimenta relinqueret, exercitum educeret. Satius esse duxit, amittere impedimenta, quam exercitum; exercitum eduxit, impedimenta reliquit; arcessitur maiestatis.

XVI. Quae constitutiones, et quae constitutionum partes sint, videor ostendisse. Nunc quo modo eas, et qua via tractari conveniat, demonstrandum est, si prius aperuerimus, quid oporteat ab ambobus in causa destinari, quo ratio omnis totius orationis conferatur.

Constitutione igitur reperta, statim quaerenda est ratio. Ratio est, quae causam facit, et continet defensionem, hoc modo, (ut docendi causa in hac potissimum causa consistamus:) Orestes, cum confiteatur se occidisse matrem, nisi attulerit facti rationem, perverterit defensionem. Ergo affert eam: quae nisi intercederet, ne causa quidem esset. Illa enim, inquit, patrem meum occiderat. Ergo (ut ostendi) ratio ea est, quae continet defensionem, sine qua ne parva quidem dubitatio potest remorari damnationem. Inventa ratione, firmamentum quaerendum est; id est, quod continet accusationem, quod affertur contra rationem defensionis, de qua ante dictum est. Id constituetur hoc modo: Cum usus fuerit Orestes ratione, hoc pacto: Iure occidi, illa enim patrem meum occiderat; utetur accusator firmamento, hoc pacto: Sed non abs te occidi, neque indemnatam poenas pendere oportuit. Ex ratione defensionis, et ex firmamento accusationis, iudicii quaestio nascatur oportet; quam nos iudicationem, Graeci *κρινόμενον* appellant. Ea constituetur ex coniunctione firmamenti et rationis defensione, hoc modo: Cum dicat Orestes, se patris ulciscendi causa matrem occidisse, rectumne fuerit, a filio, sine iudicio, Clytaemnestram occidi. Ergo hac ratione iudicationem reperire convenit. Reperta iudica-

tione, omnem rationem totius orationis eo conferri oportebit.

XVII. In omnibus constitutionibus et partibus constitutionum hac via iudicationes reperientur, praeterquam in coniecturali constitutione. Nam in ea nec ratio, quare fecerit, quaeritur; fecisse enim negatur: nec firmamentum exquiritur; quoniam non subest ratio. Quare ex intentione et infitiatione iudicatio constituitur, hoc modo: Intentio, Occidisti Aiacem. Infitiatio, Non occidi. Iudicatio, Occideritne. Ratio omnis utriusque orationis, ut ante dictum est, ad hanc iudicationem conferenda est. Si plures erunt constitutiones, aut partes constitutionum; iudicationes quoque plures erunt in una causa; sed omnes simili ratione reperientur. Sedulo dedimus operam, ut breviter et dilucide, quibus de rebus adhuc dicendum fuit, diceremus. Nunc quoniam satis huius voluminis magnitudo crevit, commodius est in altero libro de ceteris rebus deinceps exponere; ne qua, propter multitudinem litterarum, possit animum tuum defatigatio retardare. Sed si quo tardius haec, quam studes, absolventur, cum rerum magnitudini, tum nostris quoque occupationibus assignare debebis. Verumtamen maturabimus, et quod negotio diminutum fuerit, exaequabimus industria: ut pro tuo in nos officio et nostro in te studio munus hoc accumulatissime tuae largiamur voluntati.

RHETORICORVM
AD
C. HERENNIVM
LIBER SECVNDVS.

ARGVMENTVM.

Praemissa brevi cum dictorum superiori libro, tum hoc ipso dicendorum summa c. 1. 2. pergit ea exponere, quae ad genus causarum iudiciale pertinent, de quo superiori libro coeperat praecipere, ut, quomodo quamque in foro iudiciisque tractari causam oporteat, recte intelligatur. Et quoniam huius generis tres constitutiones sunt, coniecturalis, legitima et iuridicialis, quarum naturam et partes libro primo definiendo explicaverat, exemplisque subiectis illustraverat, et quomodo constitutione causae et ratione firmamentoque causae repertis iudicatio s. quaestio (τὸ κρινόμενον) inveniatur, ostenderat; nunc etiam, quo quaeque constitutio modo tractari debeat ex artis praeceptis, docet. Itaque primo a c. 2-9. de coniecturali agit et multis ostendit, quo narrandi modo, quibus signis, argumentis, testimoniis, suspicionibus probabile fieri possit, rem aliquam esse factam aut non factam; deinde a c. 9-13. quomodo orator debeat versari in tractandis legitimae constitutionis partibus, cum ex scripto aut in scripto aliquid natum controversiae est; denique vero etiam a c. 13. ad 18. quibus argumentationibus uti conveniat, cum, ubi rem a nobis factam, iure factam defendimus, et ubi, iurene factum aliquid sit, quaeritur, quae est constitutio iudicialis absoluta, tum, ubi extranea assumenda est defensio, quae assumtiva propterea dicitur. His expositis, de argumentationibus ornate

absoluteque tractandis agit, et quae earum cum partes et virtutes, tum vitia sint, fuse enumerat a c. 18–30. denique de argumentorum conclusionibus, non his modo, quae in fine orationis cuiusque sunt, sed etiam quibus in principio, secundum narrationem, et post firmissimam argumentationem utimur.

I.

In primo libro, Herenni, breviter exposuimus, quas causas recipere oratorem oporteret, et in quibus officiis artis elaborare conveniret, et ea officia qua ratione facillime consequi posset. Verum, quia neque de omnibus rebus simul dici poterat, et de maximis primum scribendum fuit, quo cetera tibi faciliora cognitu viderentur; ita nobis placitum est, ut ea, quae difficillima essent, potissimum conscriberemus.

Causarum tria sunt genera, demonstrativum, deliberativum, iudiciale. Multo difficillimum est iudiciale; ergo id primum absolvemus. Hoc et priore libro egimus, cum de quinque oratoris officiis tractaremus, quorum inventio et prima, et difficillima est. Ea quoque nobis erit hoc in libro propemodum absoluta, et parvam partem eius in tertium volumen transferemus. De sex partibus orationis primum scribere incepimus. In primo libro loquuti sumus de exordio, narratione, divisione, nec pluribus verbis, quam necesse fuit, nec minus dilucide, quam te velle existimabamus. Deinde coniunctim de confirmatione et confutatione dicendum fuit. Quare genera constitutionum et earum partes aperuimus: ex quo simul ostendebatur, quomodo constitutionem et partes constitutionis, causa posita, reperiri oporteret. Deinde docuimus, iudicationem quemadmodum quaeri conveniret; qua inventa, curandum, ut omnis ratio totius orationis ad eam conferatur. Postea admonuimus, esse causas complures, quibus plures constitutiones aut partes constitutionum accommodarentur.

II. Reliquum videbatur esse, ut ostenderemus, quae ratio posset inventiones ad unamquamque constitutionem aut partem constitutionis accommodare: et item, quas argumentationes, quas Graeci ἐπιχειρήματα appellant, sequi, et quas vitari oporteret; quorum utrumque pertinet ad confirmationem et confutationem. Deinde ad extremum docebimus, cuiusmodi conclusionibus orationum uti oporteat: qui locus erat extremus de sex partibus orationis.

Primum ergo quaeremus, quemadmodum quamque causam tractari conveniat. Et nimirum conjecturalem, quae prima et difficillima est, potissimum consideremus. In causa coniecturali narratio accusatoris suspiciones interiectas et dispersas habere debet, ut nihil actum, nihil dictum, nusquam ventum, aut abitum, nihil denique factum sine causa putetur. Defensoris narratio simplicem et dilucidam expositionem debet habere, cum attenuatione suspicionis. Huius constitutionis ratio in sex partes est distributa; probabile, collationem, signum, argumentum, consecutionem, approbationem. Horum unumquidque quid valeat, aperiemus. Probabile est, per quod probatur, expedisse reo peccare, et a simili turpitudine hominem nunquam abfuisse. Id dividitur in causam et in vitam. Causa est ea, quae induxit ad maleficium, commodorum spe, aut incommodorum vitatione: ut cum quaeritur, num quod commodum maleficio appetierit, num honorem, num pecuniam, num dominationem; num aliquam cupiditatem amoris, aut huiusmodi libidinis voluerit explere: aut num quod incommodum vitarit, inimicitias, infamiam, dolorem, supplicium.

III. Hic accusator in spe commodi cupiditatem ostendet adversarii, in vitatione incommodi formidinem augebit: defensor autem negabit, fuisse causam, si poterit, aut eam vehementer extenuabit; deinde ini-

quum esse dicet, omnes, ad quos aliquid emolumenti ex aliqua re pervenerit, in suspicionem maleficii devocari: deinde vita hominis ex ante factis spectabitur. In quo primo considerabit accusator, num quando simile quid fecerit. Si id non reperiet, quaeret, num quando venerit in similem suspicionem: et in eo debebit esse occupatus, ut ad eam causam peccati, quam paullo ante exposuerit, vita hominis possit accommodari, hoc modo: si dicet pecuniae causa fecisse, ostendet eum semper avarum fuisse: si honoris, ambitiosum: ita poterit animi vitium cum causa peccati conglutinare. Si non poterit par animi vitium cum causa reperire, reperiat dispar. Si non poterit avarum demonstrare, demonstret corruptorem vel perfidiosum, si quo modo poterit: denique aliquo aut quam plurimis vitiis contaminabit personam: deinde qui illud fecerit tam nequiter, eundem hoc tam perperam fecisse non esse mirandum. Si vehementer castus et integer existimabitur adversarius, dicet facta, non famam spectari oportere; illum ante occultasse sua flagitia; se planum facturum, ab eo maleficium non abesse. Defensor primum demonstrabit vitam integram, si poterit: id si non poterit, confugiet ad imprudentiam, stultitiam, adolescentiam, vim, persuasionem: quibus de rebus vituperatio eorum, quae extra id crimen erunt, non debeat assignari. Sin vehementer hominis turpitudine impedietur et infamia, prius dabit operam, ut falsos rumores dissipatos esse dicat de innocente; et utetur loco communi, rumoribus credi non oportere. Sin nihil horum fieri poterit, utatur extrema defensione, et dicat, non se de moribus eius apud censores, sed de criminibus adversariorum apud iudices dicere.

IV. Collatio est, quum accusator id, quod adversarium fecisse criminatur, alii nemini, nisi reo, bonum fuisse demonstrat: aut alium neminem potuisse

perficere, nisi adversarium: aut eum ipsum aliis rationibus aut non potuisse, aut non aeque commode potuisse, aut eum fugisse alias rationes commodiores propter cupiditatem. Hoc loco defensor demonstret, oportet, aut aliis quoque bono fuisse, aut alios quoque id, quod ipse insimuletur, facere potuisse. Signum est, per quod ostenditur idonea perficiendi facultas esse quaesita. Id dividitur in partes sex: locum, tempus, spatium, occasionem, spem perficiendi, spem celandi. Locus quaeritur, celebris, an desertus; semper desertus, an tum, cum id factum sit, fuerit in eo loco solitudo; sacer, an profanus; publicus, an privatus fuerit; cuiusmodi loci attingant; num, qui est passus, perspectus aut exauditus esse possit. Horum quid reo, quid accusatori conveniat, perscribere non gravaremur, nisi facile quivis, causa posita, posset indicare. Initia enim inventionis ab arte debent proficisci; cetera facile comparabit exercitatio. Tempus ita quaeritur: qua parte anni: qua hora: noctu, an interdiu: qua diei, qua noctis hora factum esse dicatur, et cur eiusmodi temporibus. Spatium ita consideratur, satisne longum fuerit ad eam rem transigendam, et potueritne scire, satis ad id perficiendum spatii futurum. Nam parvi refert satis spatii fuisse ad id perficiendum, si id ante sciri et ratione provideri non potuit. Occasio quaeritur, idoneane fuerit ad rem adoriendam, an alia melior, quae aut praeterita sit, aut non exspectata. Spes perficiendi quae fuerit, spectabitur hoc modo: si, quae supra dicta sunt signa, concurrerint; si praeterea ex altera parte vires, pecunia, consilium, scientia, apparatio videbitur fuisse; ex altera parte imbecillitas, inopia, stultitia, imprudentia, inapparatio demonstrabitur fuisse: quare scire potuerit, utrum diffidendum, an confidendum fuerit. Spes celandi quae fuerit, quaeritur ex consciis, arbitris, adiutoribus, liberis aut servis, aut utrisque.

V. Argumentum est, per quod res coarguitur certioribus argumentis, et magis firma suspicione. Id dividitur in tempora tria, praeteritum, instans, consequens. In praeterito tempore oportet considerare, ubi fuerit, ubi visus sit, quocum visus sit; num quid appararit, num quem convenerit, num quid dixerit, num quem habuerit de consciis, de adiutoribus, de adiumentis; num quid in loco praeter consuetudinem fuerit, aut alieno tempore. In instanti tempore quaeritur, num visus sit, cum faciebat, num qui strepitus, clamor, crepitus exauditus sit, aut denique, num quid aliquo sensu perceptum sit, aspectu, auditu, tactu, odoratu, gustatu. Nam quivis horum sensus potest conflare suspicionem. In consequenti tempore spectabitur, num quid re transacta relictum sit, quod indicet aut factum esse maleficium, aut a quo sit factum. Factum esse, hoc modo: si tumore et livore decoloratum est corpus mortui, significat, eum veneno necatum. A quo factum sit, hoc modo: si telum, si vestimentum, si quid eiusmodi relictum, aut vestigium repertum fuerit, si cruor in vestimentis, si in eo loco comprehensus, aut visus transacto negotio, quo in loco res gesta dicitur. Consecutio est, cum quaeritur, quae signa nocentis et innocentis consequi soleant. Accusator dicet, si poterit, adversarium, cum ad eum ventum sit, erubuisse, expalluisse, titubasse, inconstanter locutum esse, concidisse, pollicitum esse aliquid: quae signa conscientiae sunt. Si reus horum nihil fecerit, accusator dicet, eum usque adeo praemeditatum fuisse, quid sibi esset usu venturum, ut confidentissime resistens responderet: quae signa confidentiae, non innocentiae sunt. Defensor, si pertimuerit, magnitudine periculi, non conscientia peccati se commotum esse dicet: si non pertimuerit, fretum innocentia negabit esse commotum.

VI. Approbatio est, qua utimur ad extremum,

confirmata suspicione. Ea habet locos proprios atque communes. Proprii sunt, quibus, nisi accusator, et, quibus, nisi defensor, nemo potest uti. Communes sunt, qui alia in causa ab reo, alia ab accusatore tractantur. In causa coniecturali proprius locus accusatoris est, cum dicit malorum misereri non oportere, et cum auget peccati atrocitatem. Defensoris proprius locus est, cum misericordiam captat, et cum accusatorem calumniari criminatur. Communes loci sunt cum accusatoris, tum defensoris, a testibus contra testes, a quaestionibus contra quaestiones, ab argumentis contra argumenta, a rumoribus contra rumores. A testibus dicemus secundum auctoritatem et vitam testium, et constantiam testimoniorum. Contra testes, vitae turpitudinem, testimoniorum inconstantiam: si aut fieri non potuisse dicemus, aut non factum esse quod dicant, aut scire illos non potuisse, aut cupide dicere, et argumentari. Haec et ad improbationem et approbationem testium pertinebunt.

VII. A quaestionibus dicemus, cum demonstrabimus, maiores veri inveniendi causa tormentis et cruciatibus voluisse quaeri, et summo dolore homines cogi, ut, quicquid sciant, dicant. Et praeterea confirmatior haec erit disputatio, si, quae dicta erunt argumentando, iisdem viis, quibus omnis coniectura tractatur, trahemus ad verisimilem suspicionem; idemque hoc in testimoniis facere oportebit. Contra quaestiones hoc modo dicemus: primum, maiores voluisse certis in rebus interponi quaestiones, cum, quae vere dicerentur, sciri, quae falso in quaestione pronuntiarentur, refelli possent, hoc modo: Quo in loco quid positum sit, et si quid esset simile, quod videri, aut aliquo simili signo percipi posset: deinde, dolori credi non oportere, quod alius alio recentior sit in dolore, quod ingeniosior ad comminiscendum, quod denique saepe scire, aut suspicari possit, quid quaesitor velit audire;

quod cum dixerit, intelligat sibi finem doloris futurum. Haec disputatio comprobabitur, si refellemus, quae in quaestionibus erunt dicta probabili argumentatione; idque partibus coniecturae, quas ante exposuimus, facere oportebit. Ab argumentis, et signis, et ceteris locis, quibus augetur suspicio, dicere, hoc modo convenit: cum multa concurrant argumenta et signa, quae inter se consentiant, rem perspicuam, non suspiciosam videri oportere. Item plus oportere signis et argumentis credi, quam testibus. Haec enim eo modo exponi, quo re vera sint gesta; testes corrumpi posse vel pretio, vel gratia, vel metu, vel simultate. Contra argumenta et signa et ceteras suspiciones dicemus hoc modo: si demonstrabimus, nullam rem esse, quam non suspicionibus quivis possit criminari; deinde, unamquamque suspicionem extenuabimus, et dabimus operam, ut ostendamus, nihilo magis in nos eam, quam in alium quempiam convenire; indignum esse facinus, sine testibus coniecturam et suspicionem firmamenti satis habere.

VIII. A rumoribus dicemus, si negabimus, temere famam nasci solere, quin subsit aliquid; et si dicemus, causam non fuisse, quare quispiam confingeret et comminisceretur; et praeterea, si ceteri falsi soleant esse, argumentabimur hunc esse verum. Contra rumores dicemus primum, si docebimus, multos esse falsos rumores, et exemplis utemur, de quibus falsa fama fuerit; et aut inimicos nostros, aut homines natura malevolos et maledicos confinxisse dicemus: et aut aliquam fictam fabulam in adversarios afferemus, quam dicamus omnibus in ore esse; aut verum rumorem proferemus, qui illis aliquid turpitudinis afferat, neque tamen ei rumori nos fidem habere dicemus; ideo quod quivis homo possit quemvis turpem de quolibet rumorem proferre, et confictam fabulam dissipare. Verumtamen si rumor vehementer probabilis

esse videbitur, argumentando famae fidem poterimus abrogare. Quod et difficillima tractatu est constitutio coniecturalis, et in veris causis saepissime tractanda est, eo diligentius omnes eius partes perscrutati sumus; ut ne parvula quidem titubatione aut offensione impediremur, si ad hanc rationem praeceptionis assiduitatem exercitationis accommodassemus.

IX. Nunc ad legitimae constitutionis partes transeamus. Cum voluntas scriptoris cum scripto dissidere videbitur, si a scripto dicemus, his locis utemur, secundum narrationem: primum scriptoris collaudatione: deinde scripti recitatione: deinde percunctatione, scirentne adversarii, id scriptum fuisse in lege, aut in testamento, aut in stipulatione, aut in quolibet scripto, quod ad eam rem pertineat: deinde collatione, quid scriptum sit, quid adversarii se fecisse dicant, quid iudicem sequi conveniat, utrum id, quod diligenter perscriptum sit, an id, quod acute sit excogitatum: deinde ea sententia, quae ab adversariis sit excogitata, et scripto attributa, contemnetur et infirmabitur. Deinde quaeretur, quid ei obfuerit, si id voluisset adscribere, num non potuerit perscribi. Deinde a nobis sententia reperietur, et causa proferetur, quare id scriptor senserit, quod perscripsit: et demonstrabitur scriptum illud esse dilucide, breviter, commode, perfecte, certa cum ratione. Deinde exempla proferentur, quae res, cum ab adversariis sententia et voluntas afferretur, a scripto potius indicatae sunt. Deinde ostendetur, quam periculosum sit a scripto recedere. Locus communis est contra eum, qui, cum fateatur, se contra id, quod legibus sancitum, aut testamento perscriptum sit, fecisse, tamen facti quaerat defensionem.

X. A sententia sic dicemus. Primum laudabimus scriptoris commoditatem atque brevitatem, quod tantum scripserit, quod necesse fuerit: illud,

quod sine scripto intelligi potuerit, non necessario scribendum putarit. Deinde dicemus, calumniatoris esse officium, verba et litteras sequi, negligere voluntatem. Deinde id, quod scriptum sit, aut non posse fieri, aut non lege, non more, non natura, non aequo et bono posse fieri; quae omnia scriptorem noluisse quam rectissime fieri, nemo dicet: at ea, quae a nobis facta sint, iustissime facta. Deinde contrariam sententiam aut nullam esse, aut stultam, aut iniustam, aut non posse fieri, aut non constare cum superioribus et inferioribus sententiis, aut cum iure communi, aut cum aliis legibus communibus, aut cum rebus iudicatis dissentire. Deinde exemplorum a voluntate, et contra scriptum iudicatorum enumeratione utemur; deinde legum et stipulationum breviter excerptarum, in quibus intelligatur scriptorum voluntas et expositio. Locus communis contra eum, qui scriptum recitet, et scriptoris voluntatem non interpretetur. Cum duae leges inter se discrepant, videndum est primum, num qua obrogatio aut derogatio sit. Deinde, utrum leges ita dissentiant, ut altera iubeat, altera vetet: an ita, ut altera cogat, altera permittat. Infirma enim erit eius defensio, qui negabit, se fecisse, quod cogeretur, cum altera lex permitteret. Plus enim valet sanctio permissione. Item illa defensio tenuis est, cum ostenditur, id factum esse, quod ea lex sanciat, cui legi obrogatum, vel derogatum sit: id, quod posteriori lege sancitum sit, esse neglectum. Cum haec erunt considerata, statim nostrae legis expositione, recitatione, collaudatione utemur. Deinde contrariae legis enodabimus voluntatem, et eam trahemus ad nostrae causae commodum. Deinde de iuridiciali absoluta sumemus rationem iuris, et quaeremus partem iuris, utrum cum ea faciat; de qua parte posterius disseremus.

XI. Si ambiguum est scriptum, ut puta quod in duas aut plures sententias trahi possit, hoc modo

tractandum est. Primum, sitne ambiguum, quaerendum est. Deinde, quomodo scriptum esset, si id, quod adversarii interpretentur, scriptor fieri voluisset, ostendendum est. Deinde id, quod nos interpretemur, et fieri posse, et honeste, recte, lege, more, natura, bono et aequo fieri posse; quod adversarii interpretentur, e contrario: nec esse ambigue scriptum, cum intelligatur, utrum sententia vera sit. Sunt, qui arbitrentur, ad hanc causam tractandam vehementer pertinere cognitionem amphiboliarum eam, quae a dialecticis profertur. Nos vero arbitramur, non modo nullo adiumento esse, sed potius maximo impedimento. Omnes enim illi amphibolias aucupantur, eas etiam, quae ex altera parte sententiam nullam possunt interpretari. Itaque et alieni sermonis molesti interpellatores, et scripti tum odiosi, tum obscuri interpretes sunt; et dum caute et expedite loqui volunt, infantissimi reperiuntur. Ita dum metuunt in dicendo, ne quid ambiguum dicant, nomen suum pronuntiare non possunt. Verum horum pueriles opiniones rectissimis rationibus, cum voles, refellemus. In praesentiarum hoc interdicere non alienum fuit, ut huius infantiae garrulam disciplinam contemneremus.

XII. Cum definitione utemur, primum afferemus brevem vocabuli definitionem, hoc modo: Maiestatem is minuit, qui ea tollit, ex quibus rebus civitatis amplitudo constat: [quae sunt ea? quae capiunt] suffragia populi, et magistratus consilium. Nempe igitur tu et populum suffragio et magistratum consilio privasti, cum pontes disturbasti. Item ex contrario: Maiestatem is minuit, qui amplitudinem civitatis detrimento afficit. Ego non affeci, sed prohibui detrimento; aerarium enim conservavi, libidini malorum restiti, maiestatem omnem interire non passus sum. Primum igitur vocabuli sententia breviter, et ad utilitatem causae accommodate describetur: deinde factum nostrum cum verbi

descriptione coniungetur: deinde contrariae descriptionis ratio refelletur, si aut falsa erit, aut inutilis, aut turpis, aut iniuriosa. Id quoque ex iuris partibus sumetur de iuridiciali absoluta, de qua iam loquemur. Quaeritur in translationibus, primum, num aliquis eius rei actionem, petitionem aut persecutionem habeat, quem non oporteat; num alio modo, tempore, loco; num alia lege, num alio quaerente, aut agente. Haec legibus, moribus, aequo et bono reperientur; de quibus dicetur in iuridiciali absoluta. In causa rationali primum quaeretur, ecquid in rebus maioribus, aut minoribus, aut similibus, similiter scriptum aut iudicatum sit: deinde, utrum ea res similis sit ei rei, qua de agitur, an dissimilis: deinde, utrum consulto de ea re scriptum non sit, quod noluerit cavere, quod satis cautum putarit, propter ceterorum scriptorum similitudinem. De partibus legitimae constitutionis satis dictum est, nunc ad iuridicialem revertamur.

XIII. Absoluta iuridiciali constitutione utemur, cum ipsam rem, quam nos fecisse confitemur, iure factam dicemus, sine ulla assumtione extrariae defensionis. In ea quaeri convenit, iurene factum sit. De eo causa posita dicere poterimus, si, ex quibus partibus ius constet, cognoverimus. Constat igitur ex his partibus, natura, lege, consuetudine, iudicato, aequo et bono, pacto. Natura ius est, quod cognationis aut pietatis causa observatur; quo iure parentes a liberis, et a parentibus liberi coluntur. Lege ius est id, quod populi iussu sancitum est: quod genus, ut in ius eas, quum voceris. Consuetudine ius est id, quod sine lege, aeque ac si legitimum sit, usitatum est: quod genus, id, quod argentario tuleris expensum, a socio eius recte repetere possis. Iudicatum est id, de quo sententia lata est, aut decretum interpositum. Ea saepe diversa sunt, ut aliud alii iudici, aut praetori, aut consuli, aut tribuno plebis placitum sit; et fit, ut

de eadem re saepe alius aliud decreverit, aut iudicaverit: quod genus, M. Drusus, praetor urbanus, quod cum herede mandati ageretur, iudicium reddidit; S. Iulius non reddidit. Item, C. Caelius iudex absolvit iniuriarum eum, qui Lucilium poetam in scena nominatim laeserat; P. Mucius eum, qui L. Accium poetam nominaverat, condemnavit. Ergo, quia possunt res simili de causa dissimiliter iudicatae proferri, cum id usu venerit, iudicem cum iudice, tempus cum tempore, numerum cum numero iudiciorum proferemus. Ex aequo et bono ius constat, quod ad veritatem et utilitatem communem videtur pertinere; quod genus, ut *maior annis LX, et cui morbus causa est, cognitorem det.* Ex eo vel novum ius constitui convenit ex tempore et hominis dignitate. Ex pacto ius est, *si qui inter se pepigerunt, si quid inter quos convenit.* Pacta sunt, quae legibus observanda sunt, hoc modo, *rem ubi pagunt, orato, ni pagunt, in comitio, aut in foro ante meridiem causam conicito.* Sunt item pacta, quae sine legibus observantur ex conventu, quae iure praestare dicuntur. His igitur partibus iniuriam demonstrari, ius confirmari convenit, idque in absoluta iuridiciali faciendum videtur.

XIV. Cum ex comparatione quaeretur, utrum satius fuerit agere id, quod reus dicat se fecisse, an id, quod accusator dicat oportuisse fieri: primum quaeri convenit, utrum fuerit utilius ex contentione, hoc est, utrum venustius, facilius; conducibilius. Deinde oportebit quaeri, ipsumne oportuerit iudicare, utrum fuerit utilius, an aliorum fuerit statuendi potestas. Deinde interponetur ab accusatore suspicio ex constitutione coniecturali, quare putetur non ea ratione factum esse, quo melius deteriori anteponeretur, sed dolo malo negotium gestum. Deinde quaeretur, potueritne vitari, ne in eum locum veniretur. Ab defensore contra refelletur argumentatio coniecturalis, aliqua

probabili causa, de qua ante dictum est. His ita tractatis, accusator utetur loco communi in eum, qui inutile utili praeposuerit, cum statuendi non haberet potestatem. Defensor contra eos, qui aequum censeant, rem perniciosam utili praeponi, utetur loco communi per conquestionem, et simul quaeret ab accusatoribus, et ab iudicibus ipsis, quid facturi essent, si in eo loco fuissent; et tempus, locum, rem, deliberationem suam ponet ante oculos.

XV. Translatio criminis est, cum ab reo facti causa in aliorum peccatum transfertur. In qua primum quaerendum est, iurene in alium crimen transferatur: deinde spectandum est, an aeque magnum sit illud peccatum, quod in alium transferatur, atque illud, quod reus suscepisse se fateatur: deinde, oportueritne in ea re peccare, in qua alius ante peccarit: deinde, oportueritne iudicium ante fieri: deinde, cum factum iudicium non sit de illo crimine, quod in alium transferatur, oporteatne de ea re iudicium fieri, quae res in iudicium nondum venerit. Locus communis accusatoris, contra eum, qui plus censeat vim, quam iudicia, valere oportere: et ab adversariis percunctabitur accusator, quid futurum sit, si idem ceteri faciant, ut de indemnatis supplicia sumant, quod eos idem fecisse dicant. Quid si ipse accusator idem facere voluisset? Defensor eorum peccati atrocitatem proferet, in quos crimen transfertur; rem, locum, tempus ante oculos ponet, ut ii, qui audient, existiment, aut non potuisse, aut non fuisse utile, rem in iudicium venire.

XVI. Concessio est, per quam nobis ignosci postulamus. Ea dividitur in purgationem, et deprecationem. Purgatio est, cum consulto a nobis factum negamus. Ea dividitur in necessitudinem, fortunam, imprudentiam. De his primum partibus ostendendum est; deinde ad deprecationem revertendum videtur.

Primum considerandum est, num culpa ventum sit in necessitudinem, num culpam veniendi necessitudo fecerit. Deinde quaerendum est, ecquo modo vis illa vitari potuerit, ac levari. Deinde is, qui in necessitudinem causam conferet, expertusne sit, quid contra facere, aut excogitare posset. Deinde, num quae suspiciones ex coniecturali constitutione trahi possint, quae significent, id consulto factum esse, quod necessario accidisse dicitur. Deinde, si maxime necessitudo quaepiam fuerit, conveniatne eam satis idoneam causam putari. Si autem imprudentia reus se peccasse dicet, primum quaeretur, utrum potuerit scire, an non potuerit. Deinde, utrum data sit opera, ut sciretur, an non. Deinde, utrum casu nescierit, an culpa. Nam qui se propter vinum, aut amorem, aut iracundiam, fugisse rationem dicet, is animi vitio videbitur nescisse, non imprudentia. Quare non imprudentia se defendet, sed culpa contaminabit. Deinde coniecturali constitutione quaeretur, utrum scierit, an ignoraverit, et considerabitur, satisne imprudentia praesidii debeat esse, cum factum esse constet. Cum in fortunam causa conferetur, et ea re defensor ignosci reo dicet oportere, eadem omnia videntur consideranda, quae de necessitudine praescripta sunt. Etenim omnes hae tres partes purgationis inter se finitimae sunt, ut in omnes eadem fere possint accommodari. Loci communes in his causis; accusatoris contra eum, qui, cum se peccasse confiteatur, tamen oratione iudices demoretur: defensoris, de humanitate, misericordia: voluntatem in omnibus rebus spectari convenire, et quae consulto facta non sint, in iis fraudem esse non oportere.

XVII. Deprecatione utemur, cum fatebimur nos peccasse, neque id imprudenter, aut fortuitu, aut necessario fecisse dicemus, et tamen ignosci nobis postulabimus. Hic ignoscendi ratio quaeritur ex iis locis,

si plura aut maiora officia, quam maleficia, videbuntur constare; si qua virtus aut nobilitas erit in eo, qui supplicabit; si qua spes erit, usui futurum, si sine supplicio discesserit, si ipse ille supplex, mansuetus et misericors in potestatibus ostendetur fuisse; si ea, quae peccavit, non odio, neque crudelitate, sed officio et recto studio commotus fecit; si tali de causa aliis quoque ignotum est; si nihil ab eo periculi nobis futurum videbitur, si eum missum fecerimus; si nulla aut a nostris civibus, aut ab aliqua civitate vituperatio ex ea re suscipietur. Loci communes, de humanitate, fortuna, misericordia, rerum commutatione. His locis omnibus ex contrario utetur is, qui contra dicet, cum amplificatione, et enumeratione peccatorum. Haec causa iudicialis fieri non potest, ut in primo libro ostendimus: sed quod potest vel ad senatum vel ad consilium venire, non visa est supersedenda. Cum a nobis crimen removere volemus, aut in rem, aut in hominem nostri peccati causam conferemus. Si causa in hominem conferetur, quaerendum erit primum, potueritne tantum, quantum reus demonstrabit, is, in quem causa conferetur, et quonam modo aut honeste, aut sine periculo potuerit obsistere: si maxime ita sit, num ea re concedi reo conveniat, quod alieno inductu fecerit. Deinde in coniecturalem trahetur controversiam, et edisseretur, num consulto factum sit. Si causa in rem quandam conferetur, et haec eadem fere, et omnia, quae de necessitudine praecepimus, consideranda erunt.

XVIII. Quoniam satis ostendisse videmur, quibus argumentationibus in unoquoque genere causae iudicialis uti conveniret; consequi videtur, ut doceamus, quemadmodum ipsas argumentationes ornate et absolute tractare possimus. Nam fere non difficile est invenire, quid sit causae adiumento: difficillimum vero est, inventum expolire, et expedite pronuntiare. Haec

enim res facit, ut neque diutius, quam satis sit, in eisdem locis commoremur, neque eodem identidem revolvamur, neque inchoatam argumentationem relinquamus, neque incommode ad aliam deinceps transeamus. Itaque hac ratione et ipsi meminisse poterimus, quid quoquo loco dixerimus, et auditor cum totius causae, tum uniuscuiusque argumentationis distributionem percipere et meminisse poterit. Ergo absolutissima et perfectissima argumentatio est ea, quae in quinque partes est distributa, propositionem, rationem, rationis confirmationem, exornationem, complexionem. Propositio est, per quam ostendimus summatim, quid sit, quod probare volumus. Ratio est causa, quae demonstrat, verum esse id, quod intendimus, brevi subiectione. Rationis confirmatio est ea, quae pluribus argumentis corroborat breviter expositam rationem. Exornatio est, qua utimur rei honestandae et collocupletandae causa, confirmata argumentatione. Complexio est, quae concludit breviter, colligens partes argumentationis.

XIX. Hisce igitur quinque partibus ut absolutissime utamur, hoc modo tractabimus argumentationem. Causam ostendemus Ulyssi fuisse, quare interfecerit Aiacem: inimicum enim acerrimum de medio tollere volebat; a quo sibi non iniuria summum periculum metuebat. Videbat illo incolumi, se incolumem non futurum; sperabat illius morte se salutem sibi comparare; consueverat, si iure non poterat, quavis iniuria inimico exitium machinari; cui rei mors indigna Palamedis testimonium dat. Ergo et metus periculi hortabatur eum interimere, a quo supplicium verebatur; et consuetudo peccandi, maleficii suscipiendi removebat dubitationem. Omnes enim cum minima peccata cum causa suscipiunt, tum vero illa, quae multo maxima sunt maleficia, aliquo certo emolumento ducti suscipere conantur. Si multos induxit in peccatum

pecuniae spes, si complures scelere se contaminaverunt imperii cupiditate, si multi leve compendium fraude maxima commutarunt cui mirum videbitur, istum a maleficio propter acerrimam formidinem non temperasse? Virum fortissimum, integerrimum, inimicitiarum persequentissimum, iniuria lacessitum, ira exsuscitatum, homo timidus, nocens, conscius sui peccati, insidiosus, inimicum incolumem esse noluit: cui tandem hoc mirum videbitur? Nam cum feras bestias videamus alacres et erectas vadere, ut alteri bestiae noceant; non est incredibile putandum, istius quoque animum ferum, crudelem, atque inhumanum, cupide ad inimici perniciem profectum; praesertim cum in bestiis nullam neque bonam neque malam rationem videamus; in isto plurimas et pessimas rationes semper fuisse intelligamus. Si ergo pollicitus sum, me daturum causam, qua inductus Ulysses accesserit ad maleficium, et, si inimicitiarum acerrimam rationem, et periculi metum intercessisse demonstravi; non est dubium, quin confiteatur causam maleficii fuisse. Ergo absolutissima est argumentatio ea, quae ex quinque partibus constat; sed ea non semper necesse est uti. Tum enim complexione supersedendum est, si res brevis est, ut facile memoria comprehendatur: tum exornatio praetermittenda est, si parum locuples ad amplificandum et exornandum res videtur esse. Sin et brevis erit argumentatio, et res tenuis, aut humilis; tum et exornatione et complexione supersedendum est. In omni argumentatione de duabus partibus postremis, haec, quam exposui, ratio est habenda. Ergo amplissima est argumentatio quinquepartita; brevissima est tripartita; mediocris, sublata aut exornatione aut complexione, quadripartita.

XX. Duo genera sunt vitiosarum argumentationum: unum, quod ab adversario reprehendi potest; idque pertinet ad causam: alterum, quod tametsi nu-

gatorium est, tamen non indiget reprehensionis. Quae sint, quae reprehensione confutari conveniat, quae tacite contemni atque vitari sine reprehensione, nisi exempla subiecero, intelligere dilucide non poteris. Haec cognitio vitiosarum argumentationum duplicem utilitatem affert. Nam et vitare in argumentatione vitium admonebit, et ab aliis non vitatum commode reprehendere docebit. Quoniam igitur ostendimus, perfectam et plenam argumentationem ex quinque partibus constare, in unaquaque parte argumentationis quae vitia vitanda sint, consideremus: ut et ipsi ab his vitiis recedere, et adversariorum argumentationes hac praeceptione in omnibus partibus tentare, et ab aliqua parte labefactare possimus. Expositio vitiosa est, cum ab aliqua aut a maiore parte ad omnes confertur id, quod non necessario est omnibus attributum; ut si quis hoc modo exponat: Omnes, qui in paupertate sunt, malunt maleficio parare divitias, quam officio paupertatem tueri. Si quis hoc modo exposuerit argumentationem, ut non curet quaerere, qualis ratio aut rationis confirmatio sit, ipsam facile reprehendemus expositionem, cum ostendemus, id, quod in aliquo paupere improbo sit, in omnes pauperes falso et iniuria conferri. Item vitiosa expositio est, cum id, quod raro fit, fieri omnino negatur, hoc modo: Nemo potest uno aspectu, neque praeteriens, in amorem incidere. Nam cum nonnemo devenerit in amorem uno aspectu, et cum ille neminem dixerit omnino, nihil differt raro id fieri, dummodo aliquando fieri aut posse fieri intelligatur.

XXI. Item vitiosa expositio est, cum omnes res ostendimus nos collegisse, et aliquam rem idoneam praeterimus, hoc modo: Quoniam igitur hominem occisum constat esse, necesse est aut a praedonibus, aut ab inimicis occisum esse, aut abs te, quem ille heredem testamento ex parte fecerat. Praedones illo loco

nunquam sunt visi: inimicum nullum habebat. Relinquitur, si neque a praedonibus, neque ab inimicis occisus est, quoniam alteri non erant, alteros non habebat, ut abs te sit interemtus. Nam in huiuscemodi expositione, reprehensione utemur, si quos praeter eos, quos ille dixerit, potuisse suscipere maleficium ostenderimus: velut in hoc exemplo, cum dixerit necesse esse aut a praedonibus, aut ab inimicis, aut a nobis occisum esse; dicemus potuisse vel a familia, vel a coheredibus nostris. Cum hoc modo illorum collectionem disturbaverimus, nobis latiorem locum defendendi relinquemus. Ergo hoc quoque vitandum est in expositione, ne quando, cum omnia collegisse videamur, aliquam idoneam partem reliquerimus. Item vitiosa expositio est, quae constat ex falsa enumeratione: ut si, cum plura sunt, pauciora dicamus, hoc modo: Duae res sunt, iudices, quae omnes ad maleficium impellunt, luxuries et avaritia. Quid amor? inquiet quispiam: quid ambitio? quid irreligio? quid metus mortis? quid imperii cupiditas? quid denique alia permulta? Item falsa enumeratio est, cum pauciora sunt, et plura dicimus, hoc modo: Tres res sunt, quae omnes homines sollicitant, metus, cupiditas, aegritudo. Satis enim fuerat dixisse metum et cupiditatem; quoniam aegritudinem cum utraque re coniunctam esse necesse est.

XXII. Item vitiosa expositio est, quae nimium longe repetitur, hoc modo: Omnium malorum stultitia est mater, quae parit immensas cupiditates. Immensae porro cupiditates infinitae et immoderatae sunt. Hae pariunt avaritiam. Avaritia porro hominem ad quodvis maleficium impellit. Igitur avaritia inducti adversarii nostri, hoc in se facinus admiserunt. Hic id, quod extremum dictum est, satis fuit exponere, ne Ennium et ceteros poëtas imitemur, quibus hoc modo loqui concessum est:

Vtinam ne in nemore Pelio securibus
Caesa cecidisset abiegna ad terram trabes;
Neve inde navis inchoandae exordium
Coepisset, quae nunc nominatur nomine
Argo, qua vecti Argivi delecti viri,
Petebant illam pellem, inauratam arietis,
Colchis, imperio regis Peliae per dolum:
Nam nunquam hera errans mea, domo efferret pedem
Medea, animo aegra, amore saevo saucia.

Nam hic satis erat dicere (si id modo, quod esset satis, curasset poëta)

Vtinam ne hera errans mea, domo efferret pedem
Medea.

Ergo hac quoque ab ultimo repetitione in expositionibus magnopere supersedendum est. Non enim reprehensione, sicut aliae complures, sed sua sponte vitiosa est.

XXIII. Vitiosa ratio est, quae ad expositionem non est accommodata, vel propter infirmitatem, vel propter vanitatem. Infirma ratio est, quae non necessario ostendit ita esse, quemadmodum expositum est: velut apud Plautum,

Amicum castigare ob meritam noxiam,
Immane est facinus: verum in aetate utile
Et conducibile.

Haec expositio est. Videamus, quae ratio afferatur:

Nam ego amicum hodie meum
Concastigabo per commerita noxia.

Ex eo, quod ipse facturus est, non ex eo, quod fieri convenit, utile quid sit, ratiocinatur. Vana ratio est, quae ex falsa causa constat, hoc modo: Amor fugiendus non est. Nam ex eo verissima nascitur amicitia. Aut hoc modo: Philosophia vitanda est. Affert enim secordiam atque desidiam. Nam hae rationes nisi falsae essent, expositiones quoque earum veras esse confiteremur. Item infirma ratio est, quae non necessariam causam affert expositionis: velut Pacuvius,

Fortunam insanam esse et caecam et brutam perhibent Philosophi,
Saxoque illam instare globoso praedicant volubilem:
Ideo, quo saxum impulerit fors, cadere eo fortunam autumant.
Caecam ob eam rem esse iterant, quia nihil cernat, quo sese applicet.
Insanam autem aiunt, quia atrox, incerta, instabilisque sit.
Brutam, quia dignum atque indignum nequeat internoscere.
Sunt autem alii Philosophi, qui contra fortunam negent
Miseriam esse ullam, sed temeritate omnia regi. id magis
Verisimile aiunt; quod usus reapse experiundo edocet.
Velut Orestes modo fuit rex, modo mendicus factus est:
Naufragio res contigit. Nempe ergo haud fortuna obtigit.

Nam hic Pacuvius infirma ratione utitur, cum ait, verius esse temeritate, quam fortuna res regi. Nam utraque opinione philosophorum fieri potuit, ut is, qui rex fuisset, mendicus fieret.

XXIV. Item infirma ratio est, quae videtur pro ratione afferri, sed idem dicit, quod in expositione dictum est, hoc modo: Magno malo est hominibus avaritia; idcirco quod homines magnis et multis incommodis conflictantur propter immensam pecuniae cupiditatem. Nam hic aliis verbis idem per rationem dicitur, quod dictum est per expositionem. Item infirma ratio est, quae minus idoneam, quam res postulat, caussam subiicit expositionis, hoc modo: Utilis est sapientia, propterea quod qui sapientes sunt, pietatem colere consuerunt. Item utile est amicos veros habere. Habeas enim quibuscum iocari possis. Nam huiusmodi in rationibus non universa, neque absoluta, sed extenuata ratione expositio confirmatur. Item infirma ratio est, quae vel alii expositioni potest accommodari, ut facit Pacuvius, qui eandem affert rationem, quare caeca, eandem, quare bruta fortuna dicatur. In confirmatione rationis, multa et vitanda in nostra, et observanda in adversariorum ratione sunt vitia; propptereaque diligentius consideranda, quod accurata confirmatio rationis totam vehementissime comprobat argumentatio-

nem. Utuntur igitur studiosi in confirmanda ratione duplici conclusione, hoc modo:

Iniuria abs te afficior indigna, pater.
Nam, si improbum Cresphontem existimaveras,
Cur me huic locabas nuptiis? sin est probus,
Cur talem invitam invitum cogis linquere?

Quae hoc modo concludentur, aut ex contrario convertentur, aut ex simplici parte reprehendentur. Ex contrario hoc modo:

Nulla te indigna, nata, afficio iniuria.
Si probus est, collocavi: sin autem improbus,
Divortio te liberabo incommodis

Ex simplici parte reprehendentur, si ex duplici conclusione alterutra pars diluetur, hoc modo:

Nam si improbum Cresphontem existimaveras,
Cur me huic locabas nuptiis? Duxi probum.
Erravi: post cognovi, et fugio cognitum.

XXV. Ergo reprehensio huius conclusionis duplex est; acutior illa superior, facilior haec posterior ad excogitandum. Item vitiosa est confirmatio rationis, cum ea re, quae plura significat, abutimur pro certo unius rei signo, hoc modo: Necesse est, quoniam pallet, aegrotasse: aut, necesse est peperisse, quoniam sustinet puerum infantem. Nam haec sua sponte certa signa non habent, si non cetera quoque similia concurrant. Quod si concurrerint, nonnihil illiusmodi signa adaugent suspicionem. Item vitiosum est, cum vel in alium, vel in eum ipsum, qui dicit, id, quod in adversarium dicitur, potest convenire, hoc modo:

Miseri sunt, qui uxores ducunt: at tu duxisti alteram.

Item vitiosum est id, quod vulgarem habet defensionem, hoc modo: Iracundia inductus peccavit, aut adolescentia, aut amore. Huiuscemodi enim deprecationes si probabuntur, impune maxima peccata dilabentur. Item vitiosum est, cum id pro certo sumitur, quod inter omnes non constat, quia etiam nunc in controversia est, hoc modo:

Eho tu, dii, quibus est potestas motus superûm, atque inferûm,
Pacem inter sese conciliant, et conferunt concordiam.

Nam ita pro suo iure hoc exemplo usum Cresphontem Ennius induxit, quasi iam satis certis rationibus, ita esse, demonstrasset. Item vitiosum est, quod iam quasi sero, atque acto negotio, dici videtur, hoc modo: In mentem mihi si venisset, Quirites, non commisissem, ut hunc in locum res veniret; nam aut hoc, aut hoc fecissem: sed me tum haec ratio fugit. Item vitiosum est, cum id, quod in aperto delicto positum est, tamen aliqua levi tegitur defensione, hoc modo:

Cum te expetebant omnes, florentissimo
Regno reliqui: nunc desertum ab omnibus
Summo periculo sola ut restituam paro.

XXVI. Item vitiosum est, quod in aliam partem, ac dictum sit, potest accipi. Id est huiusmodi, ut, si quis potens ac factiosus in concione dixerit: *Satius est uti regibus, quam malis legibus.* Nam et hoc tametsi rei augendae causa potest sine malitia dici, tamen propter potentiam eius, qui dicit, non dicitur sine atroci suspicione. Item vitiosum est, falsis, aut vulgaribus definitionibus uti. Falsae sunt huiusmodi, ut si quis dicat, iniuriam esse nullam, nisi quae ex pulsatione, aut convicio constet. Vulgares sunt, quae nihilo minus in aliam rem transferri possunt: ut si quis dicat, quadruplator, ut breviter describam, capitalis est. Est enim improbus, et pestifer civis. Nam nihilo magis quadruplatoris, quam furis, quam sicarii, aut proditoris attulit definitionem. Item vitiosum est, pro argumento sumere, quod in disquisitione positum est: ut si quis quem furti arguat, et dicat, eum esse hominem improbum, avarum, fraudulentum; ei rei testimonium esse, quod sibi furtum fecerit. Item vitiosum est, controversiam controversia dissolvere, hoc modo: Non convenit, censores, istum vobis satisfacere ex eo, quod ait, se non potuisse adesse ita, ut iura-

tus fuerat. Quod si ad exercitum non venisset, idne tribuno militum diceret? Hoc ideo vitiosum est, quia non expedita, aut iudicata res, sed impedita, et in simili controversia posita, exempli loco profertur. Item vitiosum est, cum id, de quo summa controversia est, parum expeditur, et quasi transactum sit, relinquitur, hoc modo:

Aperte fatur dictio, si intelligas.
Tali dari arma, qualis, qui gessit, fuit,
Iubet, potiri si studeamus Pergamo:
Quem ego profiteor esse me: me aequum est frui
Fraternis armis, mihique adiudicarier.
Vel quod propinquus, vel quod virtutis aemulus.

Item vitiosum est, ipsum sibi in sua oratione dissentire, et contra ea, quae ante dixerit, dicere, hoc modo:

Quare accusem hunc, nequeo exputando evolvere.
Nam si veretur, quid eum accusem, qui est probus?
Sin inverecundum animi ingenium possidet,
Quid eum accusem, qui id parvi auditu existimet?

XXVII. Non incommoda ratione videtur sibi ostendisse, quare non accusaret. Quid? postea quid ait? — —

Nunc ego te ab summo iam detexam exordio.

Item vitiosum est, quod dicitur contra iudicis voluntatem, aut eorum, qui audiunt, si aut partes, quibus illi student, aut homines, quos illi caros habent, laedantur, aut aliquo huiusmodi vitio laedatur auditoris voluntas. Item vitiosum est, non omnes res confirmare, quas pollicitus sis in expositione. Item verendum est, ne de alia re dicatur, cum alia de re controversia sit, inque huiusmodi vitio considerandum est, ne aut ad rem addatur quid, aut quippiam de re detrahatur, aut tota causa mutata in aliam causam derivetur: uti apud Pacuvium Zethus cum Amphione, quorum controversia cum de musica inducta sit, disputatio in sapientiae rationem et virtutis utilitatem consumitur.

Item considerandum est, ne aliud accusatoris criminatio contineat, aliud defensoris ratio purget; quod saepe consulto multi ab reo faciunt, angustiis causae coacti: uti, si quis, cum accusetur, ambitu magistratum petisse, ab imperatoribus saepenumero se apud exercitum donatum esse dicat. Hoc si diligenter in adversariorum oratione observaverimus, saepe deprehendemus, [et in huiusmodi deprehensione ostendemus,] eos, de [ea] re quid dicant, non habere. Item vitiosum est, artem aut scientiam aut studium quodpiam vituperare propter eorum vitia, qui in eo studio sunt: veluti, qui rhetoricam vituperant, propter alicuius oratoris vituperandam vitam. Item vitiosum est, ex eo, quod perperam factum esse constet, putare ostendi, a quo homine factum sit, hoc modo: Mortuum deformatum, tumore praeditum, decoloratum fuisse constat: ergo veneno necatus est. Deinde, si sit usque in eo occupatus (ut multi faciunt), venenum datum, vitio non mediocri conflictetur. Non enim factumne sit, quaeritur, sed a quo factum sit.

XXVIII. Item vitiosum est, in comparandis rebus alteram rem efferre, de altera mentionem non facere, aut negligentius disputare: ut si comparetur, utrum satius sit populum frumentum accipere, an non? quae commoda sint in altera re, cures enumerare: quae in altera incommoda sint, velut depressa praetereas; aut ea, quae minima sint, dicas. Item vitiosum est, in rebus comparandis necesse putare alteram rem vituperari, cum alteram laudes: quod genus, si quaeratur, utris maior honor habendus sit, Albensibus, an Venusinis, quod reipublicae populi Romani profuerint, et is, qui dicat, alteris, alteros laedat. Non enim necesse est, si alteros praeponas, alteros vituperare. Fieri enim potest, ut, cum alteros magis laudaris, aliquam alteris laudis partem attribuas, ne cupidius pugnasse contra veritatem puteris. Item vitiosum est, de nomine et

vocabulo eius rei controversiam struere, quam rem consuetudo potest optime iudicare: velut Sulpicius, qui intercesserat, ne exules, quibus causam dicere non licuisset, reducerentur, idem posterius, immutata voluntate, cum eandem legem ferret, aliam sese ferre dicebat, propter nominum commutationem: nam non exules, sed vi eiectos se reducere aiebat; perinde quasi id fuisset in controversia, quo illi nomine appellarentur a populo Romano, aut perinde quasi non omnes, quibus aqua et igni interdictum est, exules appellentur. Verum illi fortasse ignoscimus, si cum causa fecit: nos tamen intelligamus, vitiosum esse intendere controversiam propter nominum mutationem.

XXIX. Quoniam exornatio constat ex similibus, et exemplis, et amplificationibus, et iudicatis, et ceteris rebus, quae pertinent ad exaggerandam et collocupletandam argumentationem, quae sint iis rebus vitia, consideremus. Simile vitiosum est, quod ex aliqua parte dissimile est, nec habet parem rationem comparationis, aut ipsi obest, qui affert. Exemplum vitiosum est, si aut falsum est, ut reprehendatur: aut si improbum, ut non sit imitandum: aut maius, aut minus, quam res postulabit. Res iudicata vitiose profertur, si aut dissimili de re proferatur: aut de ea re, qua de controversia non est; aut si improba; aut eiusmodi, ut aut plures, aut magis idoneae res iudicatae ab adversariis proferri possint. Item vitiosum est, id quod adversarii factum esse confiteantur, de eo argumentari, et planum facere factum esse. Nam id tantum augeri oportet. Item vitiosum est, id augere, quod convenit doceri, hoc modo: ut si quis quem arguat, hominem occidisse, et antequam satis idoneas argumentationes attulerit, augeat peccatum, et dicat, nihil indignius esse, quam hominem occidere. Non enim, utrum indignum sit, an non, sed factumne sit, quaeritur.

Complexio vitiosa est, quae non, ut quodque pri-

mum dictum est, primum complectitur, et quae non breviter concludit, et quae non ex enumeratione certum et constans aliquid relinquit, ut intelligatur, quid propositum in argumentatione sit, quid deinde ratione, quid confirmatione, quid tota argumentatione demonstratum.

XXX. Conclusiones, quae apud Graecos ἐπίλογοι nominantur, tripertitae sunt. Nam constant ex enumeratione, amplificatione, et commiseratione. In quatuor locis uti possumus conclusionibus: in principio, secundum narrationem, secundum firmissimam argumentationem, in conclusione. Enumeratio est, per quam colligimus et commonemus, quibus de rebus verba fecerimus, breviter; ut renovetur, non redintegretur oratio: et ordine, quidquid erit dictum, referamus, ut auditor, si memoriae mandaverit, ad id, quod ipse meminerit, reducatur. Item curandum est, ne aut ab exordio, aut a narratione repetatur orationis enumeratio. Facta enim, et dedita opera comparata oratio videbitur esse, aut artificii significandi, aut ingenii venditandi, aut memoriae ostentandae causa. Quapropter initium enumerationis sumendum est a divisione. Deinde ordine breviter exponendae sunt res, quae tractatae erunt in confirmatione, et confutatione. Amplificatio est, quae per locum communem instigationis auditorum causa sumitur. Loci communes ex decem praeceptis commodissime sumuntur adaugendi criminis causa. Primus locus sumitur ab auctoritate, cum commemoramus, quantae curae ea res fuerit diis immortalibus, aut maioribus nostris, regibus, civitatibus, nationibus, hominibus sapientissimis, senatui. Item maxime, quo modo de his rebus legibus sancitum sit. Secundus locus est, cum consideramus, illae res, de quibus criminamur, ad quos pertineant: utrum ad omnes, quod atrocissimum est, an ad superiores, (quod genus ii sunt, a quibus auctoritatis locus communis

sumitur,) an ad pares, hoc est, in eisdem partibus animi, corporis, fortunarum positos; an ad inferiores, qui omnibus his rebus antecelluntur. Tertius locus est, quo percunctamur, quid sit eventurum, si omnibus idem concedatur: et ea re neglecta, ostendimus, quid periculorum atque incommodorum consequatur. Quartus locus est, quo demonstratur, si huic sit remissum, multos alacriores ad maleficia futuros, quos adhuc exspectatio iudicii remoretur. Quintus locus est, per quem ostendimus, si semel aliter iudicatum sit, nullam rem fore, quae incommodo mederi, aut erratum iudicum corrigere possit. Quo in loco non incommodum erit, uti ceterarum rerum comparatione, ut ostendamus, alias res posse aut vetustate sedari, aut consilio corrigi; huius rei aut leniendae, aut corrigendae nullam rem [adiumento] futuram. Sextus locus est, cum ostendemus ex consulto factum, et dicemus, voluntario facinori nullam excusationem, imprudentiae iustam deprecationem paratam. Septimus locus est, quo ostendemus taetrum facinus, crudele, nefarium, tyrannicum esse: quod genus, iniuria mulierum, aut earum rerum aliquid, quarum rerum causa bella suscipiuntur et cum hostibus de vita dimicatur. Octavus locus est, quo ostendimus, non vulgare, sed singulare esse maleficium, spurcum, nefarium, inusitatum, quo maturius et atrocius vindicandum sit. Nonus locus constat ex peccatorum comparatione, quasi cum dicemus, maius esse maleficium, stuprare ingenuam, quam sacrum legere: quod propter egestatem alterum, alterum propter intemperantem superbiam fiat. Decimus locus est, per quem omnia, quae in negotio gerundo acta sunt, quaeque rem consequi solent, exponemus acriter, et criminose, et diligenter, ut agi res, et geri negotium videatur, rerum consequentium enumeratione.

XXXI. Misericordia commovebitur auditoris animus, si variam fortunarum commutationem dice-

mus; si ostendemus, in quibus commodis fuerimus, quibusque incommodis simus, comparatione. Si, quae nobis futura sint, nisi causam obtinuerimus, enumerabimus, et ostendemus. Si supplicabimus, et nos sub eorum, quorum misericordiam captabimus, potestatem subiiciemus. Si, quid nostris parentibus, liberis, ceteris necessariis casurum sit propter nostras calamitates, aperiemus, et simul ostendemus, illorum nos solitudine et miseria, non nostris incommodis dolere. Si de clementia, humanitate, misericordia nostra, qua in alios usi sumus, aperiemus. Si nos semper aut diu in malis fuisse ostendemus. Si nostrum fatum, aut fortunam conqueremur. Si animum nostrum fortem, patientem incommodorum ostendemus futurum. Commiserationem brevem esse oportet. Nihil enim lacryma citius arescit.

Fere locos obscurissimos totius artificii tractavimus in hoc libro. Quapropter huic volumini modus hic sit. Reliquas praeceptiones, quoad videbitur, in tertium librum transferemus. Haec si, ut conquisite conscripsimus, ita tu diligenter fueris consecutus, et nos industriae fructus ex tua scientia capiemus, et tute nostram diligentiam laudabis, tuaque perceptione laetabere: tu scientior eris praeceptorum artificio, nos alacriores ad reliquum persolvendum. Verum haec futura satis scio: te enim non ignoro. Nos deinceps ad cetera praecepta transeamus, ut, quod libentissime facimus, tuae voluntati rectissimae morem geramus.

RHETORICORVM
AD
C. HERENNIVM
LIBER TERTIVS.

ARGVMENTVM L. III.

Hoc libro auctor reliqua duo causarum genera, deliberativum et demonstrativum, persequitur, atque adeo a c. 2. ad 6. quibus quaeque res argumentis suadenda sit aut dissuadenda docet, et a c. 6. ad 9. omnes laudis vituperationisque fontes ac vias aperit. Ita absoluta prima artis, quae de inventione est, parte, ad reliquas pergit. et primo quo modo cum per integram orationem, tum per singulas argumentationes disponenda sit causa quaeque, demonstrat c. 9. 10. deinde, quomodo vox in pronuntiando moderanda et qui motus corporis quoquo loco adhibendi c. 11 — 15. denique, qui locus inprimis notatu dignus atque in hoc genere praecipuus est, de memoria artificiali praecipit, ac non modo esse aliquod huiusmodi artificium, quo naturalis memoriae vis confirmari augerique possit, sed etiam, quomodo et qui loci inveniendi, et in iis imagines, nam his duabus rebus constat haec artificiosa memoria, collocandae sint, fuse ostendit.

I. Ad omnem iudicialem causam quemadmodum conveniret inventionem rerum accommodari, satis abundanter, ut arbitror, superioribus libris demonstratum est. Nunc earum rationem rerum inveniendarum, quae pertinerent ad causas deliberativas et de-

monstrativas, in hunc librum transtulimus, ut omnis inveniendi praeceptio tibi quamprimum persolveretur. Reliquae quatuor partes erant artificii. De tribus partibus in hoc libro dicemus, dispositione, pronuntiatione, memoria. De elocutione, quia plura dicenda videbantur, in quarto libro conscribere maluimus: quem, ut arbitror, tibi librum celeriter absolutum mittemus, ne quid tibi rhetoricae artis deesse possit. Interea prima quaeque et nobiscum, cum voles, et interdum sine nobis legendo consequere; ne quid impediare, quin ad hanc utilitatem pariter nobiscum progredi possis. Nunc tu fac attentum te praebeas: nos proficisci ad instituta pergemus.

II. Deliberationes partim sunt huiusmodi, ut quaeratur, utrum potius faciendum sit; partim huiusmodi, ut, quid potissimum faciendum sit, consideretur. Utrum potius, hoc modo: Carthago tollenda, an relinquenda videatur. Quid potissimum, hoc pacto: ut si Hannibal consultet, cum ex Italia Carthaginem arcessitur, in Italia remaneat, an domum redeat, an in Aegyptum profectus occupet Alexandriam. Item deliberationes partim ipsae propter se consultandae sunt: ut si deliberet senatus, captivos ab hostibus redimat, an non: partim propter aliquam extraneam causam veniunt in deliberationem et consultationem: ut si deliberet senatus bello Italico, solvatne legibus Scipionem, ut eum liceat ante tempus consulem fieri: partim et propter se sunt deliberandae, et magis propter extraneam causam veniunt in consultationem: ut si deliberet senatus bello Italico, sociis civitatem det, an non. In quibus causis rei natura faciet deliberationem, omnis oratio ad ipsam rem accommodabitur. In quibus extranea causa conficiet deliberationem, in his ea ipsa causa erit adaugenda, aut deprimenda. Omnem orationem eorum, qui sententiam dicent, finem sibi conveniet utilitatis propone-

re, ut omnis eo totius orationis ratio conferatur. Utilitas in duas partes in civili consultatione dividitur, tutam, et honestam. Tuta est, quae conficit instantis aut consequentis periculi vitationem qualibet ratione. Haec distribuitur in vim et dolum: quorum aut alterum separatim, aut utrumque sumemus coniunctim. Vis decernitur per exercitus, classes, arma, tormenta, evocationes hominum, et alias huiusmodi res. Dolus consumitur in pecunia, pollicitatione, dissimulatione, maturatione, mentione, et ceteris rebus, de quibus magis idoneo tempore loquemur, si quando de re militari, aut de administratione reipublicae scribere volemus. Honesta res dividitur in rectum et laudabile. Rectum est, quod cum virtute et officio fit. Id dividitur in prudentiam, iustitiam, fortitudinem, modestiam. Prudentia est calliditas, quae ratione quadam potest delectum habere bonorum et malorum. Dicitur item prudentia, scientia cuiusdam artificii. Item appellatur prudentia, multarum rerum memoria et usus complurium negotiorum. Iustitia est aequitas, [ius] unicuique tribuens, pro dignitate cuiusque. Fortitudo est rerum magnarum appetitio, et rerum humilium contemtio, et laboris cum utilitatis ratione perpessio. Modestia est in animo continens moderatio cupiditatum.

III. Prudentiae partibus utemur in dicendo, si commoda cum incommodis conferemus, cum alterum sequi, vitare alterum cohortabimur: aut si qua in re cohortabimur aliquid, cuius rei aliquam disciplinabilem scientiam poterimus habere; et quo modo, aut qua quidque ratione fieri oporteat, ostendemus: aut si suadebimus quippiam, cuius rei gestae aut praesentem aut auditam memoriam poterimus habere: qua in re facile id, quod velimus, exemplo allato persuadere possimus. Iustitiae partibus utemur, si aut innocentum aut supplicum dicemus misereri oportere: si

ostendemus bene merentibus gratiam referri convenire: si demonstrabimus ulcisci male meritos oportere: si fidem magnopere censebimus conservandam: si leges et mores civitatis egregie dicemus servari oportere: si societates, atque amicitias studiose dicemus coli convenire: si, quod ius in parentes, deos, patriam natura comparavit, id religiose colendum demonstrabimus: si hospitia, clientelas, cognationes, affinitates caste colendas esse dicemus: si nec pretio, nec gratia, nec periculo, nec simultate a via recta ostendemus deduci oportere: si dicemus, in omnibus ius aequabile statui convenire. His atque huiusmodi partibus iustitiae si quam rem in concione, aut in consilio faciendam censebimus, iustam esse ostendemus: contrariis, iniustam. Ita fiet, ut eisdem locis et ad suadendum, et ad dissuadendum simus comparati. Sin fortitudinis retinendae causa faciendum quid esse dicemus, ostendemus, res magnas et celsas sequi et appeti oportere: et item res humiles et indignas viros fortes propterea contemnere oportere, nec idoneas dignitate sua iudicare. Item a nulla re honesta, periculi aut laboris magnitudine deduci oportere. antiquiorem mortem turpitudine habere: nullo dolore cogi, ut ab officio recedatur: nullius pro rei veritate metuere inimicitias: quodlibet pro patria, parentibus, hospitibus, amicis, et iis rebus, quas iustitia colere cogit, adire periculum, et quemlibet suscipere laborem. Modestiae partibus utemur, si nimias libidines honoris, pecuniae, similiumque rerum vituperabimus: si unamquamque rem certo naturae termino definiemus: si quod cuique satis sit, ostendemus, et nimium progredi dissuadebimus, et modum unicuique rei statuemus. Huiusmodi partes sunt virtutis, amplificandae, si suadebimus; attenuandae, si ab his dehortabimur, [ut haec attenuentur,] quae supra demonstravi. Nam nemo erit, qui censeat, a virtute recedendum: verum aut res non

huiusmodi dicatur esse, ut virtutem possimus egregiam experiri, aut in contrariis potius rebus, quam in his, virtus constare ostendatur. Item si quo pacto poterimus, quam is, qui contra dicet, iustitiam vocarit, nos demonstrabimus ignaviam esse, et inertiam, ac pravam libertatem: quam prudentiam appellarit, ineptam, et garrulam, et odiosam scientiam esse dicemus: quam ille modestiam dicet esse, eam nos inertiam, et dissolutam negligentiam dicemus: quam ille fortitudinem nominarit, eam nos gladiatoriam et inconsideratam appellabimus temeritatem.

IV. Laudabile est, quod conficit honestam, et praesentem, et consequentem commemorationem. Hoc nos eo a recto separamus, non quod hae quatuor partes, quae subiiciuntur sub vocabulo recti, hanc honestatis commemorationem dare non soleant: sed quamquam ex recto laudabile nascitur, tamen in dicendo seorsum tractandum est hoc ab illo. Neque enim solum laudis causa rectum sequi convenit: sed si laus consequitur, duplicatur recti appetendi voluntas. Cum igitur erit demonstratum rectum, laudabile esse demonstrabimus aut ab idoneis hominibus, ut si qua res honestiori ordini placeat, quae a deteriore ordine improbetur: aut ab aliquibus sociis, aut omnibus civibus, exteris nationibus, posterisque nostris.

Cum huiusmodi locorum divisio sit in consultatione, breviter aperienda est totius tractatio causae. Exordiri licebit, vel a principio, vel ab insinuatione, vel iisdem rationibus, quibus in iudiciali causa. Si cuius rei narratio incidet, eadem ratione narrare oportebit. Quoniam in huiusmodi causis finis est utilitas, et ea dividitur in rationem tutam atque honestam: si utrumque poterimus ostendere, utrumque pollicebimur nos in dicendo demonstraturos esse: sin alterum demonstraturi erimus, simpliciter, quod dicturi sumus, ostendemus. At si nostram rationem tutam esse dicemus,

divisione utemur in vim et consilium. Nam, quod in docendo, rei dilucidandae causa, dolum appellavimus, id in dicendo honestius consilium appellabimus. Si rationis nostrae sententiam rectam esse dicemus, et omnes partes recti incident; quadripartita divisione utemur: si non incident, quot erunt, tot exponemus in dicendo. In confirmatione et confutatione utemur locis, quos ante ostendimus, nostris confirmandis, contrariis confutandis. Argumentationis artificiosae tractanda ratio de secundo libro petetur.

V. Sed si acciderit, ut in consultatione alteri ab tuta ratione, alteri ab honesta, sententia sit, ut in deliberatione eorum, qui a Poenis circumsessi deliberant, quid agant: qui tutam rationem sequi suadebit, his locis utetur: Nullam rem utiliorem esse incolumitate: virtutibus uti neminem posse, qui suas rationes in tuto non collocarit: ne deos quidem esse auxilio iis, qui se inconsulto in periculum mittant: honestum nihil oportere existimari, quod non salutem pariat. Qui tutae rei praeponet rationem honestam, his locis utetur: Virtutem nullo tempore relinquendam: vel dolorem, si is timeatur: vel mortem, si ea formidetur, dedecore et infamia leviorem esse: considerare, quae sit turpitudo consecutura: at non immortalitatem, neque aeternam incolumitatem consequi: nec esse exploratum, illo vitato periculo, nullum in aliud periculum venturos: virtute vel ultro ad mortem proficisci, esse praeclarum: fortitudini fortunam quoque esse adiumento solere: eum tute vivere, qui honeste vivat, non, qui in praesentia incolumis sit: et eum, qui turpiter vivat, incolumem in perpetuum esse non posse. Conclusionibus fere similibus in his, et iudicialibus causis uti solemus, nisi quod in his maxime conducit quamplurima rerum ante gestarum exempla proferre.

VI. Nunc ad demonstrativum genus causae transeamus.

Quoniam haec causa dividitur in laudem et vituperationem; quibus ex rebus laudem constituerimus, ex contrariis rebus erit vituperatio comparanda. Laus igitur potest esse rerum externarum, corporis, et animi. Rerum externarum sunt ea, quae casu, aut fortuna secunda, aut adversa, accidere possunt: ut genus, educatio, divitiae, potestates, gloriae, civitas, amicitiae, et quae huiusmodi sunt, et ea, quae his sunt contraria. Corporis sunt ea, quae natura corpori attribuit commoda [aut incommoda]: ut velocitas, vires, dignitas, valetudo, et quae contraria sunt. Animi sunt ea, quae consilio et cogitatione nostra constant: ut prudentia, iustitia, fortitudo, modestia, et quae contraria sunt. [Erit igitur haec confirmatio et confutatio nobis.], In huiusmodi igitur causa principium sumetur aut a nostra, aut ab eius, de quo loquemur, aut ab eorum, qui audient, persona, aut ab re. A nostra, si laudabimus, dicemus aut officio facere, quod causa necessitudinis intercedat: aut studio, quod eiusmodi virtutis sit, ut omnes commemorare debeant velle: aut quod rectum sit, ex aliorum laude ostendere, qualis noster animus sit. Si vituperabimus, aut merito facere, quod ita tractati simus: aut studio, quod utile putemus esse, ab omnibus unicam malitiam atque nequitiam cognosci: aut quod placeat ostendi, quid nobis displiceat, ex aliorum vituperatione. Ab eius persona, de quo loquemur, si laudabimus, vereri nos dicemus, ut illius facta verbis consequi possimus: omnes hominis illius virtutes praedicare oportere: ipsa facta omnium laudatorum eloquentiam anteire. Si vituperabimus, ea, quae videbimus contraria, paucis verbis commutatis, dici posse, dicemus: ut paullo ante exempli causa demonstratum est. Ab auditorum persona, si laudabimus, quoniam non apud ignotos laudemus, nos monendi causa pauca esse dicturos: aut si erunt ignoti, ut talem virum velint cognoscere, pe-

temus: quoniam in eodem virtutis studio sint, apud quos laudemus, quo ille, qui laudetur, fuerit, aut sit, sperare nos facile iis, quibus velimus, huius facta probaturos. Contraria vituperatio: quoniam norint, pauca de nequitia eius nos esse dicturos: quod si ignorent, petemus ut cognoscant, uti malitiam vitare possint: quoniam dissimiles sint, qui audiunt, atque ille, qui vituperatur, nos sperare, illius vitam vehementer improbaturos. Ab rebus ipsis, incertos esse, quid potissimum laudemus: vereri, ne, cum multa dixerimus, plura praetereamus, et quae similes sententias habebunt: quibus sententiis contraria sumuntur a vituperatione.

VII. Principio tracto ab aliqua harum, quas ante commemoravimus, rationum, narratio non erit ulla, quae necessario consequatur: sed si qua inciderit, cum aliquod factum eius, de quo loquemur, nobis narrandum sit cum laude, aut vituperatione, praeceptio narrandi de primo libro repetetur. Divisione hac utemur. Primo exponemus, quas res laudaturi sumus, aut vituperaturi: deinde, ut quaeque, quove tempore res erit gesta, ordine dicemus, ut, quid, quamque tute cauteque egerit, intelligatur. Sed exponere oportebit animi virtutes aut vitia: deinde commoda aut incommoda corporis, aut rerum externarum, quomodo ab animo tractata sint, demonstrare. Ordinem hunc adhibere in demonstranda vita debemus. Ab externis rebus: genus, in laude: [quibus maioribus natus sit:] si bono genere, parem aut excelsiorem fuisse: si humili genere, ipsum in suis, non in maiorum virtutibus habuisse praesidium: in vituperatione; si bono genere, dedecori maioribus fuisse: si malo, tamen his ipsis detrimento fuisse. Educatio, in laude; bene et honeste, in bonis disciplinis per omnem pueritiam educatum esse: in vituperatione, contra. Deinde transire oportet ad corporis commoda. A natura, in laude: si sit digni-

tas atque forma, laudi fuisse eam; non quemadmodum ceteris, detrimento atque dedecori: si vires atque velocitas egregia; honestis exercitationibus et industriis dicemus comparata: si valetudo, perpetua diligentia, et temperantia cupiditatum: in vituperatione, si erunt haec corporis commoda, male his usum dicemus, quae casu et natura, tanquam quilibet gladiator, habuerit; si non erunt, praeter formam, omnia ipsius culpa et intemperantia non fuisse dicemus. Deinde revertemur ad extraneas res, et in his, animi virtutes, aut vitia quae fuerint, considerabimus: divitiae, au paupertas fuerit, et quae potestates, quae gloriae, quae amicitiae, quae inimicitiae, et quid fortiter in inimicitiis gerendis fecerit; cuius causa susceperit inimicitias, qua fide, benevolentia, officio gesserit amicitias: in divitiis qualis, aut in paupertate cuiusmodi fuerit: quemadmodum habuerit in potestatibus gerendis animum. Si interierit, cuiusmodi mors eius fuerit, cuiusmodi res mortem eius sit consecuta.

VIII. Ad omnes autem res, in quibus animus hominis maxime consideratur, illae quatuor animi virtutes erunt accommodandae: ut, si laudemus, aliud iuste, aliud fortiter, aliud modeste, aliud prudenter factum esse dicamus: sin vituperemus, aliud iniuste, aliud ignave, aliud immodeste, aliud stulte factum esse dicamus. Perspicuum est iam nimirum ex hac dispositione, quemadmodum sit tractanda tripartita divisio laudis et vituperationis, si illud etiam assumserimus; non necesse esse nos omnes has partes in laudem, aut vituperationem transferre, propterea quod saepe ne incidunt quidem, saepe ita tenuiter incidunt, ut non sint necessariae dictu. Quapropter eas partes, quae firmissimae videbuntur, legere oportebit. Conclusionibus brevibus utemur, enumeratione ad exitum causae: in ipsa causa crebras et breves amplificationes interponemus per locos communes. Nec hoc genus cau-

sae, eo quod raro accidit in vita, negligentius considerandum est. Neque enim id, quod potest accidere, ut faciendum sit aliquando, non oportet velle quam commodissime posse facere. Et, si separatim haec causa minus saepe tractatur; at in iudicialibus, et in deliberativis causis saepe magnae partes versantur laudis, aut vituperationis. Quare in hoc quoque genere causae nonnihil industriae consumendum putemus. Nunc, absoluta nobis difficillima parte rhetoricae, hoc est, inventione perpolita, atque ad omne causae genus accommodata, tempus est ad ceteras partes proficisci. Deinceps igitur de dispositione dicemus.

IX. Quoniam dispositio est, per quam illa, quae invenimus, in ordinem redigimus, ut certo quidque loco pronuntietur: videndum est, cuiusmodi rationem in disponendo habere conveniat. Genera dispositionum sunt duo: unum ab institutione artis profectum: alterum ad casum temporis accommodatum. Ex institutione artis disponemus, cum sequemur eam praeceptionem, quam in primo libro exposuimus, hoc est, ut utamur principio, narratione, divisione, confirmatione, confutatione, conclusione: et hunc ordinem, quemadmodum praeceptum est ante, in dicendo sequemur. Item ex institutione artis, non modo totas causas per orationem, sed per singulas quoque argumentationes disponemus, quemadmodum in secundo libro docuimus, [id est, expositionem, rationem, confirmationem rationis, exornationem, complexionem.] Haec igitur duplex dispositio est: una per orationes, altera per argumentationes, ab institutione artis profecta. Est autem et alia dispositio, quae, cum ab ordine artificioso recedendum est, oratoris iudicio ad tempus accommodatur: ut si a narratione dicere incipiamus, aut ab aliqua firmissima argumentatione, aut a litterarum aliquarum recitatione: aut si secundum principium confirmatione utamur, deinde narratione: aut si quam huius-

modi permutationem ordinis faciamus: quorum nihil, nisi causa postulet, fieri oportebit. Nam si vehementer aures auditorum obtusae videbuntur, atque animi defatigati ab adversariis multitudine verborum, commode poterimus principio supersedere, et exordiri causam aut a narratione, aut ab aliqua firma argumentatione. Deinde, si commodum erit, quia non semper necesse est, ad principii sententiam reverti licebit.

X. Si causa nostra magnam difficultatem videbitur habere, ut nemo aequo animo principium possit audire; a narratione cum inceperimus, ad principii sententiam revertamur licebit. Si narratio parum probabilis est, exordiemur ab aliqua firma argumentatione, His commutationibus, et translationibus partium saepe uti necesse est, cum ipsa res artificiosam dispositionem artificiose commutare cogit. In confirmatione et confutatione argumentationum dispositiones huiusmodi convenit habere: firmissimas argumentationes in primis et in postremis causae partibus collocare: mediocres, et neque inutiles ad dicendum, neque necessarias ad probandum, quae, si separatim ac singulae dicantur, infirmae sint, cum ceteris coniunctae, firmae et probabiles fiant, interponi et in medio collocari oportet. Nam re narrata, statim exspectat animus auditoris, ex qua re causa confirmari possit. Quapropter continuo firmam aliquam oportet inferre argumentationem. Et quoniam nuperrime dictum facile memoriae mandatur, utile est, cum dicere desinamus, recentem aliquam relinquere in animis auditorum bene firmam argumentationem. Haec dispositio locorum, tanquam instructio militum, facillime in dicendo, sicut illa in pugnando, parare poterit victoriam.

XI. Pronuntiationem multi maxime utilem oratori dixerunt esse, et ad persuadendum plurimum

valere. Nos quidem unam de quinque rebus plurimum posse non facile dixerimus; nec, egregie magnam esse utilitatem in pronuntiatione, audacter confirmaverimus. Nam commodae inventiones, et concinnae verborum elocutiones, et partium causae artificiosae dispositiones, et horum omnium diligens memoria, sine pronuntiatione, non plus, quam sine his rebus pronuntiatio sola, valere poterit. Quare, quia nemo de ea re diligenter scripsit: nam omnes vix posse putarunt de voce, et vultu, et gestu dilucide scribi, cum hae res ad sensus nostros pertinerent: et quia magnopere ea pars a nobis ad dicendum comparanda est, non negligenter videtur tota res consideranda.

Dividitur igitur pronuntiatio in vocis figuram, et corporis motum. Figura vocis est, quae suum quemdam possidet habitum ratione et industria comparatum. Ea dividitur in tres partes, magnitudinem, firmitudinem, mollitudinem. Magnitudinem vocis maxime comparat natura, nonnihil adauget, sed maxime conservat cura: firmitudinem vocis maxime natura comparat, nonnihil adauget, sed maxime conservat exercitatio declamationis: mollitudinem vocis, hoc est, ut eam torquere in dicendo, pro nostro commodo, possimus, maxime faciet exercitatio declamationis. Quapropter de magnitudine vocis, et firmitudinis parte, quoniam altera natura, altera cura comparatur, nihil ad nos attinet commonere, nisi ut ab iis, qui non inscii sunt eius artificii, ratio curandae vocis petatur.

XII. De ea parte firmitudinis, quae conservatur ratione declamationis, et de mollitudine vocis, quae maxime necessaria est oratori, quoniam ea quoque moderatione declamationis comparatur, dicendum videtur. Firmam igitur maxime poterimus in dicendo vocem conservare, si quam maxime sedata

et depressa voce principia dicemus. Nam laeduntur arteriae, si, antequam leni voce permulsae sunt, acri clamore compleantur. Etiam intervallis longioribus uti conveniet: recreatur enim vox spiritu, et arteriae reticendo acquiescunt: et continuum clamorem remittere, et ad sermonem transire oportet: commutationes enim faciunt, ut nullo genere vocis effuso, in omni voce integri simus: et acutas vocis exclamationes vitare debemus: ictus enim fit, et vulnerantur arteriae acuta atque attenuata nimis acclamatione, et si quis splendor est vocis, consumitur uno clamore universus: et uno spiritu continenter multa dicere in extrema convenit oratione: fauces enim calefiunt, et arteriae complentur, et vox, quae varie tractata est, reducitur in quendam sonum aequabilem atque constantem. Saepe rerum naturae gratia quaedam iure debetur, velut accidit in hac re. Nam quae diximus ad vocem servandam prodesse, eadem attinent ad suavitatem pronuntiationis, ut, quod nostrae voci prosit, idem voluptate auditoris probetur. Utile est ad firmitudinem vocis sedata vox in principio. Quid insuavius, quam clamor in exordio causae? Intervalla vocem confirmant: eadem sententias concinniores divisione reddunt, et auditori spatium cogitandi relinquunt. Conservat vocem continui clamoris remissio: et auditorem quidem varietas maxime delectat; cum sermone animum eius retinet, aut exsuscitat clamore. Acuta exclamatio vocem et fauces vulnerat: eadem laedit auditorem. Habet enim quiddam illiberale, et ad muliebrem potius vociferationem, quam ad virilem dignitatem in dicendo accommodatum. In extrema oratione continens vox remedio est voci. Quid? haec eadem nonne animum vehementissime calefacit auditoris, in totius conclusione causae? Quoniam igitur res eaedem vocis firmitudini, et pronuntiationis

suavitati prosunt, de utraque re simul erit in praesentia dictum, de firmitudine, quae visa sunt, de suavitate, quae coniuncta fuerunt: caetera suo loco paullo post dicemus.

XIII. Mollitudo igitur vocis, quoniam omnis ad rhetoris praeceptionem pertinet, diligentius nobis consideranda est. Eam dividimus in sermonem, contentionem, amplificationem. Sermo est oratio remissa, et finitima quotidianae locutioni: contentio est oratio acris, et ad confirmandum, et ad confutandum accommodata: amplificatio est oratio, quae aut in iracundiam inducit, aut ad misericordiam trahit auditoris animum. Sermo dividitur in partes quatuor, dignitatem, demonstrationem, narrationem, iocationem. Dignitas est oratio cum aliqua gravitate, et vocis remissione: demonstratio est oratio, quae docet remissa voce, quomodo quid fieri potuerit, aut non potuerit: narratio est rerum gestarum, aut perinde ut gestarum, expositio: iocatio est oratio, quae ex aliqua re risum pudentem et liberalem potest comparare. Contentio dividitur in continuationem et distributionem. Continuatio est orationis enuntiandae acceleratio clamosa: distributio est in contentione oratio frequens, cum raris et brevibus intervallis, acri vociferatione. Amplificatio dividitur in cohortationem et conquestionem. Cohortatio est, quae aliquod peccatum amplificans, auditorem ad iracundiam adducit: conquestio est oratio, quae incommodorum amplificatione animum auditoris ad misericordiam perducit. Quoniam igitur mollitudo vocis in tres partes divisa est, et hae partes ipsae in octo alias distributae sunt, quae cuiusque idonea pronuntiatio sit, demonstrandum videtur.

XIV. Sermo cum est in dignitate, plenis faucibus quam sedatissima et depressissima voce uti con-

veniet: ita tamen, ut ne ab oratoria consuetudine ad tragicam transeamus. Cum autem est in demonstratione, voce paullulum attenuata, crebris intervallis et divisionibus uti oportebit: ut ipsa pronuntiatione eas res, quas demonstrabimus, inserere atque intersecare videamur in animis auditorum. Cum autem sermo in narratione est, tum vocum varietate opus est, ut, quo quidque pacto gestum sit, ita narrari videatur. Strenue quod volumus ostendere factum, celeriuscule dicemus: at aliud otiose, retardabimus. Deinde modo acriter, tum clementer, moeste, hilariter in omnes partes commutabimus, ut verba, ita pronuntiationem. Si qua inciderint in narratione dicta, rogata, responsa, si quae admirationes, de quibus nos narrabimus; diligenter animum advertemus, ut omnium personarum sensus, atque animos voce exprimamus. Sin erit sermo in iocatione, leniter tremebunda voce, cum parva significatione risus, sine ulla suspicione mimae cachinnationis leviter oportebit a sermone serio torquere ad liberalem iocum vocem. Cum autem contendere oportebit; quoniam id aut per continuationem, aut per distributionem faciendum est: in continuatione, adaucto mediocriter sono vocis, verbis continuandis, vocem quoque iungere oportebit, et torquere sonum, et celeriter cum clamore verba conficere, ut vim volubilem orationis vociferatio consequi possit; in distributione ab imis faucibus exclamationem quam clarissimam adhibere oportet: et quantum spatii per singulas exclamationes sumserimus, tantum in singula intervalla spatii consumere iubemur. In amplificationibus, cum cohortatione utemur voce attenuatissima, clamore leni, sono aequabili, commutationibus crebris, maxima celeritate: in conquestione utemur voce depressa, inclinato sono, crebris intervallis, longis spatiis, magnis commutationibus.

XV. De figura vocis satis dictum est: nunc d corporis motu dicendum videtur.

Motus est corporis gestus, et vultus moderatio quaedam, quae pronuntianti convenit, et probabiliora reddit ea, quae pronuntiantur. Convenit igitur in vultu pudorem et acrimoniam esse: in gestu nec venustatem conspicuam, nec turpitudinem esse, ne aut histriones, aut operarii videamur esse. Ad easdem igitur partes, in quas vox est distributa, motus quoque corporis ratio videtur esse accommodanda. Nam si erit sermo cum dignitate; stantes in vestigio, levi dexterae motu loqui oportebit, hilaritate, tristitia, mediocritate vultus ad sermonis sententias accommodata: sin erit in demonstratione sermo; paullulum corpus a cervicibus demittemus: (nam hoc est a natura datum, ut quam proxime tum vultum admoveamus ad auditores, si quam rem docere eos, et vehementer instigare velimus:) sin erit in narratione sermo; idem motus poterit idoneus esse, qui paullo ante demonstrabatur in dignitate: sin in iocatione; vultu quandam debebimus hilaritatem significare, sine commutatione gestus. Si contendemus per continuationem; brachio celeri, mobili vultu, acri aspectu utemur: sin contentio fiet per distributionem; celeri proiectione brachii, inambulatione, pedis dextri rara supplausione, acri et defixo aspectu uti oportebit. Si utemur amplificatione per cohortationem; paullo tardiore et consideratiore gestu conveniet uti, similibus ceteris rebus, atque in contentione per continuationem: si utemur amplificatione per conquestionem, feminis plangore, et capitis ictu, nonnunquam sedato et constanti gestu, moesto et conturbato vultu uti oportebit. Non sum nescius, quantum susceperim negotii, qui motus corporis exprimere verbis, imitari scriptura conatus sim voces. Verum nec hoc confisus sum

posse fieri, ut de his rebus satis commode scribi posset; nec, si id fieri non posset, hoc, quod feci, fore inutile putabam, propterea quod hic admonere voluimus, quid oporteret; reliqua trademus exercitationi. Hoc scire tamen oportet, pronuntiationem bonam id perficere, ut res ex animo agi videatur.

XVI. Nunc ad thesaurum inventorum, atque ad omnium partium rhetoricae custodem, memoriam transeamus. Memoria utrum habeat quidquam artificiosi, an omnis a natura proficiscatur, aliud dicendi tempus magis idoneum dabitur. Nunc perinde atque constet in hac re multum valere artem et praeceptionem, ita ea de re loquemur. Placet enim nobis esse artificium memoriae: quare placeat, alias ostendemus: in praesentia cuiusmodi ea sit, aperiemus. Sunt igitur duae memoriae; una naturalis, altera artificiosa. Naturalis est ea, quae nostris animis insita est, et simul cum cogitatione nata: artificiosa est ea, quam confirmat inductio quaedam, et ratio praeceptionis. Sed quia in ceteris rebus ingenii bonitas imitatur saepe doctrinam, ars porro naturae commoda confirmat et auget: ita fit in hac re, ut nonnunquam naturalis memoria, si cui data est egregia, similis sit huic artificiosae. Porro haec artificiosa, naturae commoda retinet, et amplificat ratione doctrinae. Quapropter et naturalis memoria praeceptione confirmanda est, ut sit egregia: et haec, quae doctrina datur, indiget ingenii. Nec hoc magis, aut minus in hac re, quam in ceteris artibus fit, ut ingenio, doctrina, praeceptione natura nitescat. Quare et illis, qui natura memores sunt, utilis haec erit institutio: quod tute paullo post poteris intelligere. Quod si illi freti ingenio suo, nostro non indigent, tamen iusta causa datur, quare iis, qui minus ingenii habent, adiumento velimus esse. Nunc de artificiosa memoria

XV. De figura vocis satis dictum est: nunc d corporis motu dicendum videtur.

Motus est corporis gestus, et vultus moderatio quaedam, quae pronuntianti convenit, et probabiliora reddit ea, quae pronuntiantur. Convenit igitur in vultu pudorem et acrimoniam esse: in gestu nec venustatem conspicuam, nec turpitudinem esse, ne aut histriones, aut operarii videamur esse. Ad easdem igitur partes, in quas vox est distributa, motus quoque corporis ratio videtur esse accommodanda. Nam si erit sermo cum dignitate; stantes in vestigio, levi dexterae motu loqui oportebit, hilaritate, tristitia, mediocritate vultus ad sermonis sententias accommodata: sin erit in demonstratione sermo; paullulum corpus a cervicibus demittemus: (nam hoc est a natura datum, ut quam proxime tum vultum admoveamus ad auditores, si quam rem docere eos, et vehementer instigare velimus:) sin erit in narratione sermo; idem motus poterit idoneus esse, qui paullo ante demonstrabatur in dignitate: sin in iocatione; vultu quandam debebimus hilaritatem significare, sine commutatione gestus. Si contendemus per continuationem; brachio celeri, mobili vultu, acri aspectu utemur: sin contentio fiet per distributionem; celeri proiectione brachii, inambulatione, pedis dextri rara supplausione, acri et defixo aspectu uti oportebit. Si utemur amplificatione per cohortationem; paullo tardiore et consideratiore gestu conveniet uti, similibus ceteris rebus, atque in contentione per continuationem: si utemur amplificatione per conquestionem, feminis plangore, et capitis ictu, nonnunquam sedato et constanti gestu, moesto et conturbato vultu uti oportebit. Non sum nescius, quantum susceperim negotii, qui motus corporis exprimere verbis, imitari scriptura conatus sim voces. Verum nec hoc confisus sum

posse fieri, ut de his rebus satis commode scribi posset; nec, si id fieri non posset, hoc, quod feci, fore inutile putabam, propterea quod hic admonere voluimus, quid oporteret; reliqua trademus exercitationi. Hoc scire tamen oportet, pronuntiationem bonam id perficere, ut res ex animo agi videatur.

XVI. Nunc ad thesaurum inventorum, atque ad omnium partium rhetoricae custodem, memoriam transeamus. Memoria utrum habeat quidquam artificiosi, an omnis a natura proficiscatur, aliud dicendi tempus magis idoneum dabitur. Nunc perinde atque constet in hac re multum valere artem et praeceptionem, ita ea de re loquemur. Placet enim nobis esse artificium memoriae: quare placeat, alias ostendemus: in praesentia cuiusmodi ea sit, aperiemus. Sunt igitur duae memoriae; una naturalis, altera artificiosa. Naturalis est ea, quae nostris animis insita est, et simul cum cogitatione nata: artificiosa est ea, quam confirmat inductio quaedam, et ratio praeceptionis. Sed quia in ceteris rebus ingenii bonitas imitatur saepe doctrinam, ars porro naturae commoda confirmat et auget: ita fit in hac re, ut nonnunquam naturalis memoria, si cui data est egregia, similis sit huic artificiosae. Porro haec artificiosa, naturae commoda retinet, et amplificat ratione doctrinae. Quapropter et naturalis memoria praeceptione confirmanda est, ut sit egregia: et haec, quae doctrina datur, indiget ingenii. Nec hoc magis, aut minus in hac re, quam in ceteris artibus fit, ut ingenio, doctrina, praeceptione natura nitescat. Quare et illis, qui natura memores sunt, utilis haec erit institutio: quod tute paullo post poteris intelligere. Quod si illi freti ingenio suo, nostro non indigent, tamen iusta causa datur, quare iis, qui minus ingenii habent, adiumento velimus esse. Nunc de artificiosa memoria

loquemur. Constat igitur artificiosa memoria ex locis et imaginibus. Locos appellamus eos, qui breviter, perfecte, insignite, aut natura, aut manu sunt absoluti, ut eos facile naturali memoria comprehendere et amplecti queamus, ut aedes, intercolumnium, angulum, fornicem, et alia, quae his similia sunt. Imagines sunt formae quaedam, et notae, et simulacra eius rei, quam meminisse volumus: quod genus, equi, leones, aquilae, quorum memoriam si volemus habere, imagines eorum certis in locis collocare nos oportebit.

Nunc, cuiusmodi locos invenire, et quo pacto reperire, et in locis imagines constituere oporteat, ostendemus.

XVII. Quemadmodum igitur qui litteras sciunt, possunt id, quod dictatum est, scribere, et recitare, quod scripserunt: ita qui μνημονικὰ didicerunt, possunt, quae audierunt, in locis collocare, et ex his memoriter pronuntiare. Loci enim cerae aut chartae simillimi sunt; imagines, litteris; dispositio et collocatio imaginum, scripturae; pronuntiatio, lectioni. Oportet igitur, si volumus multa meminisse, multos nobis locos comparare, ut in multis locis multas imagines collocare possimus. Item putamus oportere ex ordine hos locos habere, ne quando perturbatione ordinis impediamur, quo secius quotoquoque loco libebit, vel a superiore, vel ab inferiore, vel a media parte imagines sequi, ut ea, quae mandata locis erunt, videre et proferre possimus.

XVIII. Nam ut, si in ordine stantes notos complures viderimus, nihil nostra intersit, utrum a summo, an ab imo, an ab medio nomina eorum dicere incipiamus: item in locis ex ordine collocatis eveniet, ut in quamlibet partem quotoquoque loco libebit, imaginibus commoniti dicere possimus id

quod locis mandaverimus. Quare placet et ex ordine locos comparare; et locos, quos sumserimus, egregie commeditari oportebit, ut perpetuo nobis haerere possint. Nam imagines, sicut litterae, delentur, ubi nihil illis utimur: loci, tanquam cera, remanere debent. Et, ne forte in numero locorum falli possimus, quintum quemque locum placet notari: quod genus, si in quinto loco manum auream collocemus; et in decimo aliquem notum, cui praenomen sit Decimo; deinde facile erit similes notas quinto quoque loco collocare.

XIX. Item commodius est in derelicta, quam in celebri regione locos comparare: propterea quod frequentia, et obambulatio hominum conturbat et infirmat imaginum notas; solitudo conservat integras simulacrorum figuras. Praeterea dissimiles forma atque natura loci comparandi sunt, ut distincte interlucere possint. Nam si quis multa intercolumnia sumserit, conturbabitur similitudine locorum, ut ignoret, quid quoque in loco collocarit. Et magnitudine modica, et mediocres locos habere oportet. Nam et praeter modum ampli vagas imagines reddunt; et nimis angusti saepe non videntur posse capere imaginum collocationem. Tum nec nimis illustres, nec vehementer obscuros locos haberi oportet, ne aut obcaecentur tenebris imagines, aut splendore praefulgeant. Intervalla locorum mediocria esse placet, fere paullo plus, aut minus pedum tricenûm. Nam ut aspectus, ita cogitatio minus valet, sive nimis procul removeris, sive vehementer prope admoveris id, quod oportet videri. Sed quanquam facile est ei, qui paullo plura exploraverit, quamvis multos et idoneos locos comparare: tamen si quis ad ista satis idoneos invenire se non putabit, ipse sibi constituat, quam volet multos, licebit. Cogitatio enim quamvis regionem potest amplecti, et in ea situm loci cuiusdam ad suum commodum et arbitrium fabricari et architectari. Qua-

re licebit, si hac promta copia contenti non erimus, nosmetipsos nobis cogitatione nostra regionem constituere, et idoneorum locorum commodissimam distinctionem comparare. De locis satis dictum est: nunc ad imaginum rationem transeamus.

XX. Quoniam ergo rerum similes imagines esse oportet, et ex omnibus verbis notas nosmet nobis similitudines eligere debemus, duplices similitudines esse debent; unae rerum, alterae verborum. Rerum similitudines exprimuntur, cum summatim ipsorum negotiorum imagines comparamus: verborum similitudines constituuntur, cum uniuscuiusque nominis et vocabuli memoria imagine notatur. Rei totius memoriam saepe una nota, et imagine simplici comprehendemus, hoc modo: ut si accusator dixerit, ab reo hominem veneno necatum, et hereditatis causa factum arguerit, et eius rei multos dixerit testes et conscios esse: si hoc primum, ut defendendum nobis expeditum sit, meminisse volemus; in primo loco rei totius imaginem conformabimus; aegrotum in lecto cubantem faciemus ipsum illum, de quo agetur, si formam eius detinebimus; si eum non agnoverimus, aliquem aegrotum non de minimo loco sumemus, ut cito in mentem venire possit, et reum ad lectum eius adstituemus, dextra poculum, sinistra tabulas, medico testiculos arietinos tenentem. Hoc modo et testium, et hereditatis, et veneno necati memoriam habere poterimus. Item deinceps cetera crimina ex ordine in locis ponemus: et, quotiescunque rem meminisse volemus, si formarum dispositione, et imaginum diligenti notatione utemur, facile ea, quae volemus, memoria consequemur.

XXI. Cum verborum similitudines imaginibus exprimere volemus, plus negotii suscipiemus, et magis ingenium nostrum exercebimus. Id nos hoc modo facere oportebit. *Iam domuitionem reges Atri-*

dae parant. In loco constituere oportet manus ad coelum tollentem Domitium, cum a regibus Marciis loris caedatur. Hoc erit, *Iam domuitionem reges.* In altero loco Æsopum et Cimbrum subornare Iphigeniam, Agamemnonem et Menelaum. Hoc erit, *Atridae parant.* Hoc modo omnia verba erunt expressa. Sed haec imaginum conformatio tum valet, si naturalem memoriam exsuscitaverimus hac notatione, ut, versu posito, ipsi nobiscum primum transeamus bis, aut ter eum versum; deinde cum imaginibus verba exprimamus. Hoc modo naturae suppeditabit doctrina. Nam utraque altera separata minus erit firma; ita tamen ut multo plus in doctrina atque arte praesidii sit. Quod docere non gravaremur, ni metueremus, ne, cum ab instituto nostro recessissemus, minus commode servaretur haec dilucida brevitas praeceptionis.

Nunc, quoniam solet accidere, ut imagines partim firmae et ad monendum idoneae sint, partim imbecilles et infirmae, quae vix memoriam possint excitare: qua de causa utrumque fiat, considerandum est; ut, cognita causa, quas vitemus, et quas sequamur imagines, scire possimus.

XXII. Docet igitur nos ipsa natura, quid oporteat fieri. Nam si quas res in vita videmus parvas, usitatas, quotidianas, eas meminisse non solemus; propterea quod nulla nisi nova, aut admirabili re commovetur animus. At si quid videmus, aut audimus egregie turpe, aut honestum, inusitatum, magnum, incredibile, ridiculum, id diu meminisse consuevimus. Itemque quas res ante ora videmus, aut audimus, obliviscimur plerumque; quae acciderunt in pueritia, meminimus optime saepe: nec hoc alia de causa potest accidere, nisi quod usitatae res facile e memoria elabuntur, insignes et novae manent diutius. Solis exortus, cursus, occasus nemo admiratur,

propterea quod quotidie fiunt: at eclipses solis mirantur, quia raro accidunt, et solis eclipses magis mirantur, quam lunae, quoniam hae crebriores sunt. Docet ergo se natura vulgari et usitata re non exsuscitari: novitate et insigni quodam negotio commoveri. Imitetur igitur ars naturam, et quod ea desiderat, inveniat: quod ostendit, sequatur. Nihil est enim, quod aut natura extremum invenerit, aut doctrina primum: sed rerum principia ab ingenio profecta sunt, et exitus disciplina comparantur. Imagines igitur nos in eo genere constituere oportebit, quod genus manere in memoria diutissime potest. Id accidet, si quam maxime notas similitudines constituemus: si non mutas, nec vagas, sed aliquid agentes imagines ponemus: si egregiam pulchritudinem, aut unicam turpitudinem eis atribuemus: si aliqua re exornabimus, ut si coronis, aut veste purpurea, quo nobis notatior sit similitudo: aut si qua re deformabimus, ut si cruentam, aut coeno oblitam, aut rubrica delibutam inducemus, quo magis insignita sit forma: aut si ridiculas res aliquas imaginibus attribuemus. Nam ea res quoque faciet, ut facilius meminisse possimus. Nam, quas res veras facile meminimus, easdem fictas et diligenter notatas meminisse non est difficile. Sed illud facere oportebit, ut identidem primos quosque locos imaginum renovandarum causa celeriter animo percurramus.

XXIII. Scio, plerosque Graecos, qui de memoria scripserunt, fecisse, ut multorum verborum imagines conscriberent, uti, qui eas ediscere vellent, paratas haberent, ne quid in quaerendo operae consumerent. Quorum rationem aliquot de causis improbamus: primum, quod in verborum innumerabilium multitudine ridiculum sit, mille verborum imagines comparare. Quantulum enim poterunt haec valere, cum ex infinita verborum copia, modo aliud, modo

aliud nos verbum meminisse oportebit? Deinde cur volumus ab industria quemquam removere, ut ne quid ipse quaerat, cum nos illi omnia parata quaesitaque tradamus? Praeterea similitudine alia alius magis commovetur. Nam ut saepe, formam si quam similem cuipiam dixerimus esse, non omnes habemus assensores, quod alii videtur aliud: ita fit in imaginibus, ut, quae nobis diligenter notatae sint, eae parum videantur insignes aliis. Quare sibi quemque suo commodo convenit imagines comparare. Postremo praeceptoris est docere, quemadmodum quaeri quidque conveniat, et unum aliquod, aut alterum, non omnia, quae eius generis erunt, exempli causa subiicere, quo res possit esse dilucidior. Vt cum de prooemiis quaerendis disputamus, rationem damus quaerendi, non mille prooemiorum genera conscribimus: ita arbitramur de imaginibus fieri convenire.

XXIV. Nunc, ne forte verborum memoriam, aut nimis difficilem, aut parum utilem arbitrere, et ipsarum memoria rerum contentus sis, quod et utiliores sint,[1] et plus habeant facilitatis; admonendus es, quare verborum memoriam non improbemus. Nam putamus oportere eos, qui velint res faciliores sine labore et molestia facile meminisse, in rebus difficilioribus esse ante exercitatos. Nec nos hanc verborum memoriam inducimus, ut versus meminisse possimus, sed ut hac exercitatione, illa rerum memoria, quae pertinet ad utilitatem, confirmetur; ut ab hac difficili consuetudine sine labore ad illam facilitatem transire possimus. Sed cum in omni disciplina infirma est artis praeceptio sine summa assiduitate exercitationis, tum vero in μνημονικοῖς minimum valet doctrina, nisi industria, studio, labore, diligentia comprobetur. Quam plurimos locos ut habeas, et quam maxime ad praecepta accommodatos, curare debebis. In imaginibus collocandis exerceri quo-

tidie conveniet. Non enim sicut a ceteris studiis abducimur nonnunquam occupatione, ita ab hac re nos potest causa deducere aliqua. Nunquam est enim, quin aliquid memoriae tradere velimus, et tum maxime, cum aliquo maiore negotio detinemur. Quare cum sit utile, facile meminisse, non te fallit, quod tantopere utile sit, quanto labore sit appetendum: quod poteris existimare, utilitate cognita. Pluribus verbis ad eam te hortari non est sententia, ne aut tuo studio diffisi, aut minus, quam res postulat, dixisse videamur. De quinta parte rhetoricae deinceps dicemus: tu primas quasque partes in animo frequenta, et, quod maxime necesse est, exercitatione confirma.

RHETORICORVM AD C. HERENNIVM LIBER QVARTVS.

ARGVMENTVM L. IV.

In hoc libro quoniam de elocutione acturus et suis quasque definitiones, non aliunde petitis, illustraturus exemplis erat, eam autem rem abhorrere intelligebat a ceterorum consuetudine, qui in hoc genere elaborarant, ac propterea fore, ut in eorum aliorumque reprehensionem incurreret; praefationis loco, quo consilio, quibusque rationibus ductus a reliquorum more recesserit, ostendit, multumque eo disputat, ut rectius se his facere vincat, qui ex oratoribus potius et poetis optimis quibusque exempla sumenda putent a c. 1 – 7. Deinde de ipsa elocutione ita disserit, ut primo agat de tribus dicendi generibus s. figuris, gravi, mediocri et attenuata, c. 8 – 11. deinde, quas res debeat habere commoda et perfecta elocutio, ostendat. Harum tres facit partes, primam elegantiam, quae latinitatem et explanationem s. perspicuitatem desideret; alteram compositionem omnes orationis partes aequabiliter perpolientem; tertiam, dignitatem quae in verborum et sententiarum exornatione cernatur, c. 12. usque ad finem.

I.

Quoniam in hoc libro, C. Herenni, de elocutione conscripsimus, et quibus in rebus opus fuit exemplis uti, nostris usi sumus; et id fecimus praeter consuetudinem Graecorum, qui de hac re scripserunt; necessario faciendum est, ut paucis rationem nostri consilii demus. Atque hoc nos necessitudine facere, non studio, satis erit signi, quod in superioribus libris ni-

hil neque ante rem, neque praeter rem locuti sumus. Nunc, si pauca, quae res postulat, dixerimus, tibi id, quod reliquum est artis, ita, ut instituimus, persolvemus. Sed facilius nostram rationem intelliges, si prius, quid illi dicant, cognoveris.

Compluribus de causis putant oportere, cum ipsi praeceperint, quo pacto oporteat ornare elocutionem, uniuscuiusque generis ab oratore aut poëta probato sumtum ponere exemplum. Et primum se id modestia commotos facere dicunt, propterea quod videatur esse ostentatio quaedam, non satis habere, praecipere de artificio, sed ipsos etiam videri velle artificiose gignere exempla: hoc est, inquiunt, ostentare se, non ostendere artem. Quare pudor in primis est ad eam rem impedimento, ne nos solos probare, nos amare, alios contemnere et deridere videamur. Etenim cum possimus ab Ennio sumtum aut a Graccho ponere exemplum, videtur esse arrogantia, illa relinquere, et ad sua devenire. Praeterea exempla testimoniorum locum obtinent. Id enim, quod admonuerit, et leviter fecerit praeceptio, exemplo, sicut testimonio, comprobatur. Non igitur ridiculus sit, si quis in lite, aut in iudicio, domesticis testimoniis pugnet, [et sui ipsius abutatur exemplo]? Ut enim testimonium, sic exemplum, rei confirmandae causa sumitur. Non ergo oportet hoc, nisi a probatissimo sumi, ne, quod aliud confirmare debeat, egeat ipsum confirmationis. Etenim necesse est aut se omnibus anteponant, et sua maxime probent, aut negent optima esse exempla, quae a probatissimis oratoribus, aut poëtis sumta sint. Si se omnibus anteponant, intolerabili arrogantia sunt: si quos sibi praeponant, et eorum exempla suis exemplis non putent praestare, non possunt dicere, quare sibi illos anteponant.

II. Quid igitur ipsa auctoritas antiquorum? nam cum res probabiliores, tum hominum studia ad imi-

tandum alacriora reddit: immo erigit omnium cupiditates, et acuit industriam, cum spes iniecta est, posse imitando, Gracchi, aut Crassi consequi facultatem. Postremo hoc ipsum est summum artificium, res varias et dispares in tot poëmatibus et orationibus sparsas, et vage disiectas, ita diligenter eligere, ut unumquodque genus exemplorum sub singulos artis locos subiicere possis. Hoc si industria solum fieri posset, tamen essemus laudandi, cum talem laborem non fugissemus: nunc sine summo artificio non potest fieri. Quis est enim, qui nisi summe teneat artem, possit ea, quae iubeat ars, de tanta, et tam diffusa scriptura notare, et separare? Ceteri, cum legunt orationes bonas aut poëmata, probant oratores et poëtas, neque intelligunt, qua re commoti probent: quod scire non possunt, ubi sit, nec quid sit, nec quo modo factum sit id, quod eos maxime delectet. At is, qui et haec omnia intelligit, et idonea maxime eligit, et omnia in arte maxime scribenda, redigit in singulas rationes praeceptionis, necesse est eius rei summus artifex sit. Hoc igitur maximum artificium est, in arte sua posse et alienis exemplis uti.

Haec illi cum dicunt, magis nos auctoritate sua commovent, quam veritate disputationis. Illud enim veremur, ne cui satis sit ad contrariam rationem probandam, quod ab ea parte steterint ii, qui et inventores huius artificii fuerunt, et vetustate iam satis omnibus probati sunt. Quod si, illorum auctoritate remota, res omnes volent cum re comparare, intelligent, non omnia esse concedenda antiquitati.

III. Primum igitur, quod ab eis de modestia dicitur, videamus, ne nimium pueriliter proferatur. Nam si tacere, aut nihil scribere modestia est, cur quicquam scribunt, aut loquuntur? Sin aliquid suum scribunt; cur, quo secius omnia scribant, impediuntur modestia? Quasi si quis ad Olympiacum venerit

cursum, et steterit, ut mittatur, impudentesque illos dicat esse, qui currere coeperint, ipse intra carceres stet, et narret aliis, quomodo Ladas aut Boius cum Sicyoniis cursitarint: sic isti, cum in artis curriculum descenderunt, illos, qui in eo, quod est artificii, elaborent, aiunt facere immodeste; ipsi aliquem antiquum oratorem, aut poëtam laudant, aut scripturam, sic ut in stadium artis rhetoricae prodire non audeant. Non ausim dicere, sed tamen vereor, ne, qua in re laudem modestiae venentur, in ea ipsa re sint impudentes. Quid enim tibi vis? aliquis inquiet. Artem tuam scribis: gignis nobis novas praeceptiones: eas ipse confirmare non potes: ab aliis exempla sumis. Vide, ne facias impudenter, qui tuo nomini velis ex aliorum laboribus libare laudem. Nam si eorum volumina prehenderint antiqui oratores et poëtae, et suum quisque de libris sustulerit; nihil istis, quod suum velint, relinquetur. At exempla, quoniam testimoniorum similia sunt, item convenit, ut testimonia, ab hominibus probatissimis sumi. Primum omnium exempla ponuntur hic non confirmandi, neque testificandi causa, sed demonstrandi. Non enim, cum dicimus esse exornationem, quae, verbi causa, constet ex similiter desinentibus verbis, et ponimus hoc exemplum a Crasso, *quibus possumus, et debemus,* non testimonium collocamus, sed exemplum. Hoc igitur interest inter exemplum et testimonium: exemplo demonstratur id, quod dicimus, cuiusmodi sit: testimonio, esse illud ita, ut nos dicimus, confirmatur. Praeterea oportet testimonium cum re convenire. Aliter enim rem non potest confirmare. At id, quod illi faciunt, cum re non convenit. Quid ita? quia pollicentur artem se scribere, et exempla proferunt ab iis plerumque, qui artem nescierunt. Tum quis est, qui possit id, quod de arte scripserit, comprobare, nisi aliquid scribat ex arte? Contraque fa-

ciunt, quam polliceri videntur. Nam cum scribere artem instituunt, videntur dicere, se excogitasse, quod alios docerent: cum vero scribunt, ostendunt nobis, quid alii excogitarint.

IV. At hoc ipsum difficile est, inquiunt, eligere de multis. Quid dicitis difficile? utrum laboriosum, an artificiosum? Si laboriosum, non statim praeclarum. Sunt enim multa laboriosa, quae si faciatis, non continuo gloriemini: nisi forte etiam, si vestra manu fabulas, aut orationes totas transscripsissetis, gloriosum putaretis. Sin autem istud artificiosum, egregium dicitis; videte, ne insueti rerum maiorum videamini, si vos parva res, sicuti magna, delectat. Nam isto modo eligere rudis quidem nemo potest, sed sine summo artificio multi. Quisquis enim audierit de arte paullo plus, in elocutione praesertim, omnia videre poterit, quae ex arte dicuntur; facere nemo poterit, nisi eruditus. Ita ut, si de tragoediis Ennii velis sententias eligere, aut de Pacuvianis periodos, quia plane rudis id facere nemo poterit, cum feceris, te litteratissimum putes, ineptus sis; propterea quod id facile faciat quivis mediocriter litteratus: item si, cum ex orationibus aut poëmatis elegeris exempla, quae certis signis artificii notata sunt, quia rudis id nemo facere possit, artificiosissime te fecisse putes, erres; propterea quod isto signo videmus te nonnihil eius scire: aliis signis, multa scire intelligemus. Quodsi artificiosum est intelligere, quae sint ex arte scripta, multo est artificiosius, ipsum scribere ex arte. Qui enim scribit artificiose, ab aliis commode scripta facile intelligere poterit: qui eligat facile, non continuo ipse commode scribit. Et, si est maxime artificiosum; alio tempore utantur ea facultate, non tum, cum parere ipsi, et gignere, et proferre debent. Postremo, in eo vim artificii consumant, ut ipsi ab aliis potius eligendi, quam aliorum boni electores existimentur.

Contra ea, quae ab iis dicuntur, qui dicunt alienis exemplis uti oportere, satis est dictum. Nunc, quae separatim dici possunt, consideremus.

V. Dicimus ergo, eos omnes, ideo quod alienis utantur, peccare, tum etiam magis delinquere, quod a multis exempla sumant. Sed de eo, quod postea diximus, ante videamus. Si concederem, aliena oportere assumere exempla, vincerem unius oportere: primum, quod contra hoc nulla staret eorum ratio. Liceret enim eligerent, et probarent quemlibet, qui sibi in omnes res suppeditaret exempla, vel poëtam, vel oratorem, cuius auctoritate niterentur. Deinde interest magni eius, qui discere vult, utrum unum omnia, an omnia neminem, sed aliud alium putet consequi posse. Si enim putabit posse omnia penes unum consistere, ipse quoque ad omnium nitetur facultatem: sin id desperabit, in paucis se exercebit: ipsis enim contentus erit. Nec mirum, cum ipse praeceptor artis omnia penes unum reperire non potuerit. Allatis igitur exemplis a Catone, a Gracchis, a Laelio, a Scipione, Galba, Porcina, Crasso, Antonio, ceterisque; item sumtis aliis a poëtis, et historiarum scriptoribus, necesse erit, eum, qui discet, ab omnibus putare omnia, ab uno pauca vix potuisse sumi. Quare, si unius alicuius esse se similem satis habebit, [omnia] quae omnes habuerint, solum habere se posse diffidet. Ergo inutile est ei, qui discere vult, non, putare, unum posse omnia. Igitur nemo in hanc incideret opinionem, si ab uno exempla sumsissent. Nunc hoc signi est, ipsos artis scriptores non putasse, unum potuisse in omnibus elocutionis partibus enitere, quoniam neque sua protulerunt, neque unius alicuius, aut denique duorum, sed ab omnibus oratoribus et poëtis exempla sumserunt. Deinde, si quis velit, artem, demonstrare, nihil prodesse ad discendum, non male utatur hoc adiumento, quod unus omnes artis partes consequi nemo

potuerit. Quod igitur iuvat eorum rationem, qui omnino improbant artem, id, non ridiculum est, ipsum scriptorem artis suo iudicio comprobare? Ergo ab uno sumenda fuisse docuimus exempla, si semper aliunde sumerentur.

VI. Nunc omnino aliunde, sic intelligemus, sumenda non fuisse. Primum omnium, quod ab artis scriptore affertur exemplum, de eiusdem artificio debet esse; non, ut, si quis purpuram aut aliud quippiam vendens dicat, Sume a me; sed huius exemplum aliunde rogabo, tibique ostendam. Si merces ipsi qui venditant, aliunde exemplum quaeritent aliud mercis; aut si acervos se dicant tritici habere, et eorum exemplum pugno non habeant, quod ostendant: si Triptolemus, cum hominibus semen largiretur, ipse ab aliis id hominibus mutuaretur: aut si Prometheus, cum mortalibus ignem dividere vellet, ipse a vicinis, cum testa ambulans, carbunculos corrogaret, non ridiculum videretur? Isti magistri, omnium dicendi praeceptores, non videntur sibi ridicule facere, cum id, quod aliis pollicentur, ab aliis quaerunt. Si, qui se fontes maximos, penitus absconditos, aperuisse dicat, et hoc, sitiens quam maxime, loquatur, neque habeat, qui sitim sedet, non rideatur? Isti cum non modo dominos se fontium, sed se ipsos fontes esse dicant, et omnium rigare debeant ingenia, non putant fore ridiculum, si, cum id polliceantur aliis, arescant ipsi siccitate. Chares a Lysippo statuas facere non isto modo didicit, ut Lysippus caput ostenderet Myronis, brachia Praxitelis, pectus Polycleti: sed omnia coram magistrum facientem videbat, ceterorum opera vel sua sponte considerare poterat.

VII. Isti credunt, eos, qui haec velint discere, alia ratione doceri posse commodius. Praeterea ne possunt quidem ea, quae sumuntur ab aliis, exempla tam esse accommodata ad artem, quam propria;

propterea, quod in dicendo leviter unusquisque locus plerumque tangitur, ne ars appareat, in praecipiendo expresse conscripta ponere oportet exempla, ut in artis formam convenire possint, et post in dicendo, ne possit ars eminere et ab omnibus videri, facultate oratoris occultatur. Ergo etiam ut magis ars cognoscatur, suis exemplis melius est uti. Postremo haec quoque res nos duxit ad hanc rationem, quod nomina rerum Graeca, quae convertimus, ea remota sunt a consuetudine. Quae enim res apud nostros non erant, earum rerum nomina non poterant esse usitata. Ergo haec asperiora primo videantur necesse est, idque fiet rei, non nostra, difficultate. Reliquum scripturae consumetur in exemplis. Haec aliena si posuissemus, factum esset, ut, quod commodius esset in hoc libro, id nostrum non esset; quod asperius, et inusitatum, id proprie nobis attribueretur. Ergo hanc quoque incommoditatem fugimus. His de causis, cum artis inventionem Graecorum probassemus, exemplorum rationem secuti non sumus.

Nunc tempus postulat, ut ad elocutionis praecepta transeamus. Bipertita erit igitur nobis elocutionis praeceptio. Primum dicemus, quibus in generibus semper omnis oratoria elocutio debeat esse: deinde ostendemus, quas res semper habere debeat.

VIII. Sunt igitur tria genera, quae genera nos figuras appellamus, in quibus omnis oratio non vitiosa consumitur; unam gravem, alteram mediocrem, tertiam extenuatam vocamus. Gravis est, quae constat ex verborum gravium magna et ornata constructione. Mediocris est, quae constat ex humiliore, neque tamen ex infima et pervulgatissima verborum dignitate. Attenuata est, quae demissa

est usque ad usitatissimam puri sermonis consuetudinem.

In gravi figura consumetur oratio, si quae cuiusque rei poterunt ornatissima verba reperiri, sive propria, sive translata, unamquamque in rem accommodabuntur: et, si graves sententiae, quae in amplificatione et commiseratione tractantur, eligentur: et, si exornationes sententiarum aut verborum, quae gravitatem habebunt, de quibus post dicemus, adhibebuntur. In hoc genere figurae erit hoc exemplum: "Nam quis est vestrûm, iudices, qui satis idoneam possit in eum poenam excogitare, qui prodere hostibus patriam cogitarit? quod maleficium cum hoc scelere comparari, quod huic maleficio dignum supplicium potest inveniri?" In iis, qui violassent ingenuam, matremfamilias constuprassent, pulsassent aliquem, aut postremo necassent, maxima supplicia maiores consumserunt: huic truculentissimo ac nefario facinori singularem poenam non reliquerunt? Atque in aliis maleficiis ad singulos, aut ad paucos ex alieno peccato iniuria pervenit; huius sceleris qui sunt affines, uno consilio universis civibus atrocissimas calamitates machinantur. O feros animos! o crudeles cogitationes! o derelictos homines ab humanitate! qui id agere ausi sunt, aut cogitare potuerunt, quo pacto hostes, revulsis maiorum sepulchris, deiectis moenibus, ovantes irruerent in civitatem: quo modo deûm templis spoliatis, optimatibus trucidatis, aliis abreptis in servitutem, matribusfamilias et ingenuis sub hostilem libidinem subiectis, urbs acerbissimo concidat incendio [conflagrata]: qui se non putant, id, quod voluerint, ad exitum perduxisse, nisi sanctissimae patriae miserandum scelerati viderint cinerem. Nequeo verbis consequi, iudices, indignitatem rei: sed negligentius id fero, quia vos mei non egetis.

Vester enim vos animus amantissimus reipublicae facile edocet, ut eum, qui fortunas omnium voluerit prodere, praecipitem proturbetis ex ea civitate, quam iste spurcissimorum hostium dominatu nefario voluerit obruere.

IX. In mediocri figura versabitur oratio, si haec, ut ante dixi, aliquantulum demiserimus, neque tamen ad infimum descenderimus, sic: Quibuscum bellum gerimus, iudices, videtis; cum sociis, qui pro nobis pugnare, et imperium nostrum nobiscum simul virtute et industria conservare soliti sunt. Hi cum se, et opes suas, et copiam necessariorum norint; tum vero nihilo minus propter propinquitatem, et omnium rerum societatem, quid in omnibus rebus populus Romanus posset, scire et existimare poterant. Hi, cum deliberassent nobiscum bellum gerere, quaeso, quae res erat, qua freti bellum suscipere conarentur, cum multo maximam sociorum partem in officio manere intelligerent? cum sibi non multitudinem militum, non idoneos imperatores, non pecuniam publicam praesto esse viderent? non denique ullam rem, quae pertineret ad bellum administrandum? Si cum finitimis de finibus bellum gererent; si totum certamen in uno proelio positum putarent: tamen omnibus rebus instructiores ac paratiores venirent; nedum illud imperium orbis terrae, cui imperio omnes gentes, reges, nationes, partim vi, partim voluntate consenserunt, cum aut armis, aut liberalitate a populo Romano superati essent, ad se transferre tantulis viribus conarentur. Quaeret aliquis: Quid? Fregellani non sua sponte conati sunt? Eo quidem minus isti facile conarentur, quo, illi quemadmodum discessissent, videbant. Nam rerum imperiti, qui uniuscuiusque rei de rebus ante gestis exempla petere non possunt, ii per imprudentiam facillime deducuntur

in fraudem: at ei, qui sciunt, quid aliis acciderit, facile ex aliorum eventu, suis rationibus possunt providere. Nulla igitur re inducti, nulla spe freti arma sustulerunt? Quis hoc credat, tantam amentiam quemquam tenuisse, ut imperium populi Romani tentare auderet, nullis copiis fretus? Ergo aliquid fuisse necesse est. Quid aliud, nisi id, quod dico, potest esse?

X. In attenuato figurae genere, quod ad infimum et quotidianum sermonem demissum est, hoc erit exemplum: Nam ut forte hic in balneas venit, coepit, postquam perfusus est, defricari. Deinde, ubi visum est, ut in alveum descenderet, ecce ibi iste de transverso, Heus, inquit, adolescens, pueri tui modo me pulsaverunt; satisfacias oportet. Hic, qui id aetatis ab ignoto praeter consuetudinem appellatus esset, erubuit. Iste clarius eadem et alia dicere coepit. Hic vix tandem inquit: Sine me considerare. Tum vero iste coepit clamare voce ista, quae vel facile cuivis rubores elicere posset: Ita petulans es atque acer, ut ne ad solarium quidem idoneus, ut mihi videtur, sed pone scenam, et in eiusmodi locis exercitatus sis. Conturbatus est adolescens: nec mirum, cui etiam nunc paedagogi lites ad auriculas versarentur, imperito eiusmodi conviciorum. Ubi enim iste vidisset scurram exhausto rubore, qui se putaret nihil habere, quod de existimatione perderet, ut omnia sine famae detrimento facere posset? Igitur genera figurarum ex ipsis exemplis intelligi poterunt. Erit enim et attenuata verborum constructio quaedam, et item alia in gravitate, alia posita in mediocritate.

Est autem cavendum, ne, dum haec genera consectamur, in finitima et propinqua vitia veniamus. Nam gravi figurae, quae laudanda est, propinqua est ea, quae fugienda est: quae recte videbitur appellari, si sufflata nominabitur. Nam ut corporis bonam ha-

bitudinem tumor imitatur saepe; ita gravis oratio saepe imperitis videtur ea, quae turget et inflata est, cum aut novis, aut priscis verbis, aut duriter aliunde translatis, aut gravioribus, quam res postulat, aliquid dicitur, hoc modo: Nam qui perduellionibus vendidat patriam, non satis supplicii dederit, si praeceps in Neptunias depulsus erit lacunas. Poeniteat igitur istum, qui montes belli fabricatus est, campos sustulit pacis. In hoc genus plerique cum declinassent, et ab eo, quo profecti sunt, aberraverunt, et specie gravitatis falluntur, nec prospicere possunt orationis tumorem.

XI. Qui in mediocre genus orationis profecti sunt, si pervenire eo non potuerunt, errantes perveniunt ad confine genus eius generis, quod appellamus fluctuans et dissolutum; eo quod sine nervis et articulis fluctuat huc et illuc, nec potest confirmate, neque viriliter sese expedire. Id est huiusmodi: Socii nostri cum belligerare nobiscum vellent, profecto ratiocinati essent etiam atque etiam, quid possent facere, si quidem sua sponte facerent, et non haberent hic adiutores multos, malos homines et audaces. Solent enim diu cogitare omnes, qui magna negotia volunt agere. Non potest huiusmodi sermo tenere attentum auditorem: diffluit enim totus, neque quicquam comprehendens perfectis verbis amplectitur. Qui non possunt in illa facetissima verborum attenuatione commode versari, veniunt ad aridum et exsangue genus orationis, quod non alienum est exile nominari, cuiusmodi est hoc: Nam istic ille ad balneas accessit; ad hunc postea dicit, Hic tuus servus me pulsavit. Postea dicit hic illi, Considerabo. Post ille huic convicium fecit, et magis magisque praesentibus multis clamavit. Frivolus hic quidem iam et illiberalis est sermo. Non enim adeptus est id, quod habet attenuata figura, puris verbis et electis compositam ora-

tionem. Omne genus orationis, et grave, et mediocre, et attenuatum, dignitate afficiunt exornationes, de quibus post loquemur: quae si rarae disponentur, distinctam, sicuti coloribus; si crebrae collocabuntur, oblitam reddent orationem. Sed figuram in dicendo commutari oportet, ut gravem mediocris, mediocrem excipiat attenuata. Deinde identidem commutentur, ut facile satietas varietate vitetur.

XII. Quoniam, quibus in generibus elocutio versari debeat, dictum est, videamus nunc, quas res debeat habere elocutio commoda et perfecta. Quae maxime admodum oratori accommodata est, tres res in se debet habere, elegantiam, compositionem, dignitatem. Elegantia est, quae facit, ut unumquodque pure et aperte dici videatur. Haec distribuitur in latinitatem, et explanationem. Latinitas est, quae sermonem purum conservat, ab omni vitio remotum. Vitia in sermone, quo minus is latinus sit, duo possunt esse: soloecismus, et barbarismus. Soloecismus est, cum in verbis pluribus consequens verbum superiori non accommodatur. Barbarismus est, cum verbum aliquod vitiose effertur. Haec qua ratione vitare possimus, in arte grammatica dilucide dicemus. Explanatio est, quae reddit apertam et dilucidam orationem. Ea comparatur duabus rebus, usitatis verbis, et propriis. Usitata sunt ea, quae versantur in sermone et consuetudine quotidiana: propria, quae eius rei verba sunt, aut esse possunt, qua de loquemur.

Compositio est verborum constructio, quae facit omnes partes orationis aequabiliter perpolitas. Ea conservabitur, si fugiemus crebras vocalium concursiones, quae vastam atque hiantem orationem reddunt, ut hoc est: Baccae aeneae amoenissimae impendebant. Et si vitabimus eiusdem litterae nimiam assiduitatem:

eni vitio versus hic erit exemplo: (nam hic nihil prohibet in vitiis, alienis exemplis uti:)

O Tite, tute, Tati, tibi tanta tyranne tulisti.

et hic eiusdem poëtae:

Quidquam quisquam cuiquam quod conveniat, neget.

et si eiusdem verbi assiduitatem nimiam fugiemus: ea est huiusmodi: Nam cuius rationis ratio non exstet, ei rationi ratio non est fidem habere. Et si non utemur continenter similiter cadentibus verbis, hoc modo:

Flentes, plorantes, lacrimantes, obtestantes.

et si verborum transiectionem vitabimus, nisi quae erit concinna, qua de re posterius loquemur; quo in vitio est Lucilius assiduus, ut hoc est in priore libro:

Has res ad te scriptas, Luci, misimus, Aeli.

Item fugere oportet longam verborum continuationem, quae et auditoris aures, et oratoris spiritum laedit. His vitiis in compositione vitatis, reliquum operis consumendum est in dignitate.

XIII. Dignitas est, quae reddit ornatam orationem, varietate distinguens. Haec in verborum et sententiarum exornationem divitur. Verborum exornatio est, quae ipsius sermonis insignita continetur perpolitione. Sententiarum exornatio est, quae non in verbis, sed in ipsis rebus quandam habet dignitatem.

Repetitio est, cum continenter ab uno atque eodem verbo in rebus similibus et diversis principia sumuntur, hoc modo: Vobis istud attribuendum est, vobis gratia habenda, vobis res ista erit honori. Item: Scipio Numantiam sustulit, Scipio Carthaginem delevit, Scipio pacem peperit, Scipio civitatem servavit. Item: Tu in forum prodire, tu lucem conspicere, tu in horum conspectum venire conaris? Audes verbum facere? audes quidquam ab istis petere? audes supplicium deprecari? Quid est, quod possis defendere? quid est, quod audeas postulare? quid est, quod tibi putes concedi oportere? Non iusiurandum reliquisti?

non amicos prodidisti? non parenti manus intulisti? non denique in omni dedecore volutatus es? Haec exornatio cum multum venustatis habet, tum gravitatis et acrimoniae plurimum. Quare videtur esse adhibenda et ad ornandam et ad exaugendam orationem.

Conversio est, per quam non, ut ante, primum repetimus verbum, sed ad postremum continenter revertimur, hoc modo: Poenos populus Romanus iustitia vicit, armis vicit, liberalitate vicit. Item: Ex quo tempore concordia de civitate sublata est, libertas sublata est, fides sublata est, amicitia sublata est, respublica sublata est. Item: C. Laelius homo navus erat, ingeniosus erat, doctus erat, bonis viris et studiosis amicus erat: ergo in civitate primus erat. Item: Nam cum istos, ut absolvant te, rogas, ut peierent, rogas; ut existimationem negligant, rogas; ut leges populi Romani tuae libidini largiantur, rogas.

XIV. Complexio est, quae utramque complectitur exornationem, et hanc, et quam ante exposuimus, ut et repetatur idem primum verbum saepius, et crebro ad idem postremum revertamur, hoc modo: Qui sunt, qui foedera saepe ruperunt? Carthaginienses. Qui sunt, qui crudele bellum in Italia gesserunt? Carthaginienses. Qui sunt, qui Italiam deformaverunt? Carthaginienses. Qui sunt, qui sibi postulant ignosci? Carthaginienses. Videte ergo, quid conveniat eos impetrare. Item: Quem senatus damnarit, quem populus Romanus damnarit, quem omnium existimatio damnarit, eum vos sententiis vestris absolvetis?

Traductio est, quae facit, ut, cum idem verbum crebrius ponatur, non modo non offendat animum, sed etiam concinniorem orationem reddat, hoc pacto: Qui nihil habet in vita iucundius vita, is cum virtute vitam non potest colere. Item: Eum tu hominem appellas, qui si fuisset homo, numquam tam crudeliter

vitam hominis petiisset. At erat inimicus. Ergo inimicum sic ulcisci voluit, ut ipse sibi reperiretur inimicus? Item: Divitias sine divitum esse: tu virtutem praefer divitiis. Nam si voles divitias cum virtute comparare, vix satis idoneae tibi videbuntur divitiae, quae virtutis pedisequae sint. Ex eodem genere exornationis est, cum idem verbum modo ponitur in hac, modo in altera re, hoc modo: Cur eam rem tam studiose curas, quae multas tibi dabit curas? Item: Amari iucundum est, si curetur, ne quid insit amari. Item: veniam ad vos, si mihi senatus det veniam. In his quatuor generibus exornationum, quae adhuc propositae sunt, non inopia verborum fit, ut ad idem verbum redeatur saepius; sed inest festivitas quaedam, quae facilius auribus diiudicari, quam verbis demonstrari potest.

XV. Contentio est, cum ex contrariis verbis aut rebus oratio conficitur, hoc pacto: Habet assentatio iucunda principia, eadem exitus amarissimos affert. Item: Inimicis te placabilem, amicis inexorabilem praebes? Item: In otio tumultuaris, in tumultu es otiosus? in re frigidissima cales, in ferventissima friges? Tacito cum opus est, clamas: ubi loqui convenit, obmutescis? Ades? abesse vis: abes? reverti cupis. In pace bellum quaeritas: in bello pacem desideras? In concione de virtute loqueris: in praelio prae ignavia tubae sonitum perferre non potes? Hoc genere si distinguemus orationem, et ornati et graves poterimus esse.

Exclamatio est, quae conficit significationem doloris, aut indignationis alicuius, per hominis, aut urbis, aut loci, aut rei cuiuspiam compellationem, hoc modo: Te nunc alloquor, Africane, cuius mortui quoque nomen splendori ac decori est civitati. Tui clarissimi nepotes suo sanguine aluerunt inimicorum crudelitatem. Item: O perfidiosae Fregellae, quam

facile scelere vestro contabuistis! ut, cuius nitor urbis Italiam nuper illustravit, eius nunc vix fundamentorum reliquiae maneant. Item: Bonorum insidiatores latrocinio vitam innocentissimi cuiusque petistis: tantamne ex iniquitate iudiciorum vestris calumniis assumitis facultatem! Hac exclamatione si loco utemur, raro, et cum rei magnitudo postulare videbitur; ad quam volemus indignationem animum auditoris adducemus.

Interrogatio non omnis gravis est, neque concinna, sed haec, quae, cum enumerata sunt ea, quae obsunt causae adversariorum, confirmat superiorem orationem, hoc pacto: Cum igitur haec omnia faceres, diceres, administrares, utrum animos sociorum ab republica removebas, et alienabas, an non? et, utrum aliquem exornari oportuit, qui ista prohiberet, ac fieri non sineret, an non?

XVI. Ratiocinatio est, per quam ipsi a nobis rationem poscimus, quare quidque dicamus, et crebro nosmet a nobis petimus uniuscuiusque propositionis explanationem. Ea est huiusmodi: Maiores nostri si quam unius peccati mulierem damnabant, simplici iudicio multorum maleficiorum convictam putabant. Quo pacto? quoniam, quam impudicam iudicarant, eam veneficii quoque damnatam existimabant. Quid ita? quia necesse est, eam, quae suum corpus addixerit turpissimae cupiditati, timere permultos. Quos istos? virum, parentes, ceteros, ad quos videt sui dedecoris infamiam pertinere. Quid postea? quos tantopere timeat, eos necesse est, ut, quoquo modo possit, veneficio petat. Cur? quia nulla potest honesta ratio retinere eam, quam magnitudo peccati facit timidam, intemperantia audacem, natura muliebris inconsideratam. Quid veneficii damnatam? quid? putabant impudicam quoque necessario. Quare? quia nulla facilius ad id maleficium causa, quam turpis amor et in-

temperans libido commovere potuit: cuius mulieris animus esset corruptus, eius corpus castum esse non putaverunt. Quid in viris? idemne observabant? minime. Quid ita? quia viros ad unumquodque maleficium singulae cupiditates impellunt: mulieres ad omnia maleficia cupiditas una ducit. Item: Bene maiores hoc comparaverunt, ut neminem regem, quem armis cepissent, vita privarent. Quid ita? quia, quam nobis facultatem fortuna dedisset, iniquum erat in eorum supplicio consumere, quos eadem fortuna paullo ante in amplissimo statu collocarat. Quid quod exercitum contra duxit? desino meminisse. Quid ita? quia viri fortis est, qui de victoria contendant, eos hostes putare; qui victi sunt, eos homines iudicare, ut possit bellum fortitudo minuere, pacem humanitas augere. At ille, si vicisset, num idem fecisset? non profecto tam sapiens fuisset. Quid igitur ei parcis? quia talem stultitiam contemnere, non imitari consuevi. Haec exornatio ad sermonem vehementer accommodata est, et animum auditoris retinet attentum, tum venustate sermonis, tum rationum exspectatione.

XVII. Sententia est oratio sumta de vita, quae aut quid sit, aut quid esse oporteat in vita, breviter ostendit, hoc modo: Difficile est primum virtutes revereri, qui semper secunda fortuna sit usus. Item: Liber is est existimandus, qui nulli turpitudini servit. Item: Egens aeque est is, qui non satis habet, et is, cui nihil satis potest esse. Item: Optima vivendi ratio est eligenda: eam iucundam consuetudo reddet. Huiusmodi sententiae simplices non sunt improbandae, propterea quod habet brevis expositio, si rationis nullius indiget, magnam delectationem. Sed illud quoque probandum est genus sententiae, quod confirmatur subiectione rationis, hoc modo: Omnes bene vivendi rationes in virtute sunt collocandae, propterea quod sola virtus in sua potestate

est; omnia praeter eam subiecta sunt sub fortunae dominationem. Item: Qui fortunis alicuius inducti amicitiam eius secuti sunt, hi, simul ac fortuna dilapsa est, devolant omnes. Cum enim recessit ea res, quae fuit consuetudinis causa, nihil superest, quare possint in amicitia retineri. Sunt item sententiae, quae dupliciter efferuntur, sine ratione, et cum ratione. Hoc modo sine ratione: Errant, qui in prosperis rebus omnes impetus fortunae se putant fugisse. Sapienter cogitant, qui temporibus secundis casus adversos reformidant. Cum ratione, hoc pacto: Qui adolescentium peccatis ignosci putant oportere, falluntur, propterea quod aetas illa non est impedimento bonis studiis. At hi sapienter faciunt, qui adolescentes maxime castigant, ut, quibus virtutibus omnem vitam tueri possint, eas in aetate maturissima velint comparare. Sententias interponi raro convenit, ut rei actores, non vivendi praeceptores esse videamur. Cum ita interponentur, multum afferent ornamenti. Necesse est enim, eam comprobet tacitus auditor, cum ad causam videat accommodari rem certam, ex vita et moribus sumtam.

XVIII. Contrarium idem fere est, quod contentio. Contrarium est, quod ex rebus diversis duabus alteram breviter et facile confirmat, hoc pacto: Nam, qui suis rationibus inimicus fuerit semper, eum quomodo alienis rebus amicum fore speres? Et item: Nam, quem in amicitia perfidiosum cognoveris, eum quare putes inimicitias cum fide habere posse? Et: Qui privatus intolerabili superbia fuerit, eum commodum et sui cognoscentem fore in potestate, qui speres? Et: Qui in sermonibus et conventu amicorum verum dixerit nunquam, eum sibi in concionibus credis a mendacio temperaturum? Item: Quos ex collibus deiecimus, cum iis in campo metuimus dimicare? Qui cum plures erant, paucis nobis exaequari non poterant, hi postquam pauciores sunt, metuimus,

ne sint superiores? Hoc exornationis genus brevibus et continuatis verbis perfectum esse debet, et cum commodum est auditu propter brevem et absolutam conclusionem, tum vero vehementer, id quod opus est oratori, comprobat contraria re, et ex eo, quod dubium non est, expedit illud, quod dubium est, ut aut dilui non possit, aut multo difficillime possit.

XIX. Membrum orationis appellatur res breviter absoluta sine totius sententiae demonstratione, quae denuo alio membro orationis excipitur, hoc modo: Et inimico proderas. Id est unum, quod appellatur membrum: deinde hoc excipiatur oportet ab altero: Et amicum laedebas. Ex duobus membris haec exornatio potest constare: sed commodissima et absolutissima est, quae ex tribus constat, hoc pacto: Et inimico proderas, et amicum laedebas, et tibi ipsi non consulebas. Item: Nec reipublicae consuluisti, nec amicis profuisti, nec inimicis restitisti.

Articulus dicitur, cum singula verba intervallis distinguntur caesa oratione, hoc modo: Acrimonia, voce, vultu adversarios perterruisti. Item: Inimicos invidia, iniuriis, potentia, perfidia sustulisti. Inter huius generis et illius superioris vehementiam hoc interest, quod illud tardius et rarius venit, hoc crebrius et celerius pervenit. Itaque in illo genere, ex remotione brachii, et contortione dexterae gladius ad corpus afferri; in hoc autem crebro et celeri vulnere corpus consauciari videtur.

Continuatio est densa et continens frequentatio verborum cum absolutione sententiarum. Ea utemur commodissime tripertito: in sententia, in contrario, in conclusione. In sententia, hoc pacto: Ei non multum potest obesse fortuna, qui sibi firmius in virtute, quam in casu, praesidium collocavit. In contrario, hoc modo: Nam si quis spei non multum collocavit in casu, quid est, quod ei magnopere casus obesse

possit? In conclusione, hoc pacto: Quodsi in eos plurimum fortuna potest, qui suas rationes omnes in casum contulerunt; non sunt omnia committenda fortunae, ne magnam nimis in nos habeat dominationem. In his tribus generibus ad continuationis vim adeo frequentatio est necessaria, ut infirma facultas oratoris videatur, nisi sententiam, et contrarium, et conclusionem frequentibus efferat verbis. Sed et alias quoque nonnunquam non alienum est, tametsi necesse non est, eloqui res aliquas per huiuscemodi continuationes.

XX. Compar appellatur, quod habet in se membra orationis, de quibus ante diximus, quae constent ex pari fere numero syllabarum. Hoc non dinumeratione nostra fiet: (nam id quidem puerile est,) sed tantum afferet usus et exercitatio facultatis, ut animi quodam sensu par membrum superiori referre possimus, hoc modo: In proelio mortem pater oppetebat, domi filius nuptias comparabat; haec omnia graves casus administrabant. Item: Alii fortuna felicitatem dedit, huic industria virtutem comparavit. In hoc genere saepe fieri potest, ut non plane par sit numerus syllabarum, et tamen esse videatur, si una aut etiam altera syllaba est alterutrum brevius: aut si, cum in altero plures sunt, in altero longior, aut longiores, plenior, aut pleniores syllabae erunt: ut longitudo aut plenitudo harum, multitudinem alterius assequatur et exaequet.

Similiter cadens exornatio appellatur, cum in eadem constructione verborum duo aut plura sunt verba, quae similiter iisdem casibus efferantur, hoc modo: Hominem laudas egentem virtutis, abundantem felicitatis. Item: Cuius omnis in pecunia spes est, eius a sapientia est animus remotus. Diligentia comparat divitias, negligentia corrumpit animum; et tamen cum ita vivit, neminem prae se ducit hominem. Similiter desinens est, cum, tametsi casus non insunt in verbis,

tamen similes exitus sunt, hoc pacto: Turpiter audes facere, nequiter studes dicere. Vivis invidiose, delinquis studiose, loqueris odiose. Item: Audacter territas, humiliter placas. Haec duo genera, quorum alterum in exitus, alterum in casus similitudine versatur, inter se vehementer conveniunt: et ea re, his qui bene utuntur, plerumque simul ea collocant in iisdem partibus orationis. Id hoc pacto facere oportet: Perditissima ratio est amorem petere, pudorem fugere; diligere formam, negligere famam. Hic et ea verba, quae casus habent, ad casus similes; et illa, quae non habent, ad similes exitus veniunt.

XXI. Annominatio est, cum ad idem verbum et ad idem nomen acceditur commutatione unius litterae aut litterarum; aut ad res dissimiles similia verba accommodantur. Ea multis et variis rationibus conficitur. Attenuatione aut complexione eiusdem litterae, sic: Hic, qui se magnifice iactat atque ostentat, veniit a te ante, quam Romam venit. Ex contrario: Hic, quos homines alea vicit, eos ferro statim vincit. Productione eiusdem litterae, hoc modo: Hunc avium dulcedo ducit ad avium. Brevitate eiusdem litterae, hoc modo: Hic tametsi videtur esse honoris cupidus, tamen non tantum curiam diligit, quantum Curiam. Addendis litteris, hoc pacto: Hic sibi posset temperare, nisi amori mallet obtemperare. Demendis litteris, sic: Si lenones vitasset tanquam leones, vitae se tradidisset. Transferendis litteris, sic: Videte, iudices, utrum homini navo, an vano credere malitis. Item: Nolo esse laudator, ne videar adulator. Commutandis, hoc modo: Deligere oportet, quem velis diligere. Hae sunt annominationes, quae in litterarum brevi commutatione, aut productione, aut translatione, aut aliquo huiusmodi genere versantur.

XXII. Sunt autem aliae, quae non habent tam propinquam in verbis similitudinem, et tamen dissimiles non sunt: quibus de generibus unum est huiusmodi: Quid veniam, qui sim, quare veniam, quem insimulem, cui prosim, quem postulem, brevi cognoscetis. Nam hic est in quibusdam verbis quaedam similitudo non tam affectanda, quam illae superiores, sed tamen adhibenda nonnunquam. Alterum genus huiusmodi: Demus operam, Quirites, ne omnino Patres Conscripti circumscripti putentur. Haec annominatio accedit magis ad similitudinem, quam superior: sed minus, quam illae superiores: propterea quod non solum additae, sed uno tempore demtae quoque litterae sunt. Tertium genus est, quod versatur in casuum commutatione, aut unius, aut plurium nominum. Unius nominis, hoc modo: Alexander Macedo summo labore animum ad virtutem a pueritia confirmavit. Alexandri virtutes per orbem terrae cum laude et gloria sunt. Alexandro si vita longior data esset, Oceanum manus Macedonum transvolasset. Alexandrum omnes, ut maxime metuerunt, item plurimum dilexerunt. Varie hic unum nomen in commutatione casuum volutatum est. Plura nomina, casibus commutatis, hoc modo facient annominationem: Ti. Gracchum rempublicam administrantem indigna prohibuit nex diutius in ea commorari. C. Graccho similiter occisio oblata est, quae virum reipublicae amantissimum subito de sinu civitatis eripuit. Saturninum, fide captum malorum, perfidiae scelus vita privavit. Tuus, o Druse, sanguis domesticos parietes, et vultum parentis aspersit. Sulpicium, cui paullo ante omnia concedebant, eum brevi spatio non modo vivere, sed etiam sepeliri prohibuerunt. Haec tria genera proxima exornationum, quorum unum in similiter cadentibus, alterum in similiter desinentibus verbis, tertium in annominationibus posi-

tum est, perraro sumenda sunt, cum in veritate dicemus; propterea quod non haec videntur reperiri posse sine elaboratione et consumtione operae.

XXIII. Eiusmodi autem studia ad delectationem, quam ad veritatem, videntur accommodatiora. Quare fides, et gravitas, et severitas oratoria minuitur his exornationibus frequenter collocatis: et non modo tollitur auctoritas dicendi, sed offenditur quoque in eiusmodi oratione auditor; propterea quod est in his lepos et festivitas, non dignitas, neque pulchritudo. Quare, quae sunt ampla et pulchra, diu placere possunt: quae lepida et concinna, cito satietate afficiunt aurium sensum fastidiosissimum. Quo modo igitur, si crebro his generibus utemur, puerili videbimur elocutione delectari: ita si raro has interseremus exornationes, et in causa tota varie dispergemus, commode luminibus distinctis illustrabimus orationem.

Subiectio est, cum interrogamus adversarios, aut quaerimus ipsi, quid ab illis, aut quid contra nos dici possit: deinde subiicimus id, quod dici oportet, aut non oportet, aut nobis adiumento futurum sit, aut offuturum illis e contrario, hoc modo: Quaero igitur, unde iste tam pecuniosus sit factus. Amplum patrimonium relictum est? at patris bona venierunt. Hereditas aliqua obvenit? non potest dici, sed etiam a necessariis omnibus exheredatus est. Praemium aliquod ex lite aut iudicio cepit? non modo id non fecit, sed etiam insuper ipse grandi sponsione victus est. Ergo si his rationibus locupletatus non est, sicut omnes videtis; aut isti domi nascitur aurum, aut, unde licitum non est, pecunias accepit.

XXIV. Item: Saepe, iudices, animadverti, multos aliqua ex honesta re, quam ne inimici quidem criminari possint, sibi praesidium petere: quorum nihil potest adversarius facere. Nam utrum ad patris virtutem confugiet? at eum vos iurati capite damnastis.

An ad suam revertetur antiquam vitam, alicubi honeste tractatam? at hic quidem ante oculos vestros quomodo vixerit, scitis omnes. An cognatos suos enumerabit, quibus vos conveniat commoveri? at hi quidem nulli sunt. Amicos proferet? at nemo est, qui sibi non putet turpe, istius amicum nominari. Item: Credo, inimicum, quem nocentem putabas, in iudicium adduxisti: non. Nam indemnatum necasti. Leges, quae id facere prohibent, veritus es? at ne scriptas quidem iudicasti. Cum ipse te veteris amicitiae commonefaceret, commotus es? at nihilo minus, sed etiam studiosius occidisti. Quid? cum tibi pueri ad pedes volutarentur, misericordia motus es? at eorum patrem crudelissime sepultura quoque prohibuisti. Multum inest acrimoniae et gravitatis in hac exornatione, propterea quod, cum quaesitum est, quid oporteat, subiicitur id non esse factum. Quare facillime fit, ut exaugeatur indignitas negotii. Ex eodem genere, ut ad nostram quoque personam referamus subiectionem, sic: Nam quid me facere convenit, cum a tanta Gallorum multitudine circumsederer? An dimicarem? at cum parva manu tum prodiremus, locum quoque inimicissimum habebamus. Sederem in castris? at neque subsidium, quod exspectarem, habebamus, neque erat, qui vitam produceremus. Castra relinquerem? at obsidebamur. Vitam militum negligerem? at ea videbar eos accepisse conditione, ut, quoad possem, incolumes patriae et parentibus conservarem. Hostium conditionem repudiarem? at salus antiquior est militum, quam impedimentorum. Huiusmodi consequuntur identidem subiectiones, ut ex omnibus ostendi videatur, nihil potius, quam, quod factum sit, faciendum fuisse.

XXV. Gradatio est, in qua non ante ad consequens verbum descenditur, quam ad superius conscensum est, hoc modo: Nam quae reliqua spes manet

libertatis, si illis, et quod libet, licet; et quod licet, possunt; et quod possunt, audent; et quod audent, faciunt; et quod faciunt, vobis molestum non est? Item: Non sensi hoc, et non suasi; neque suasi, et non ipse statim facere coepi; neque facere coepi, et non perfeci; neque perfeci, et non probavi. Item: Africano industria virtutem, virtus gloriam, gloria aemulos comparavit. Item: Imperium Graeciae fuit penes Athenienses, Atheniensium potiti sunt Spartiatae, Spartiatas superavere Thebani, Thebanos Macedones vicerunt, qui ad imperium Graeciae brevi tempore adiunxerunt Asiam bello subactam. Habet in se quendam leporem superioris cuiusque crebra repetitio verbi, quae propria est huius exornationis.

Definitio est, quae rei alicuius proprias amplectitur potestates breviter et absolute, hoc modo: Maiestas reipublicae est, in qua continetur dignitas et amplitudo civitatis. Item: Iniuriae sunt, quae aut pulsatione corpus, aut convicio aures, aut aliqua turpitudine vitam cuiuspiam violant. Item: Non est ista diligentia, sed avaritia; ideo quod diligentia est accurata conservatio suorum: avaritia, iniuriosa appetitio alienorum. Item: Non est ista fortitudo, sed temeritas; propterea quod fortitudo est contemtio laboris et periculi cum ratione utilitatis, et compensatione commodorum: temeritas est cum inconsiderata laborum perpessione gladiatoria periculorum susceptio. Haec ideo commoda putatur exornatio, quod omnem rei cuiuspiam vim et potestatem ita dilucide proponit, et breviter explicat, ut neque pluribus verbis oportuisse dici videatur, neque lucidius potuisse dici putetur.

XXVI. Transitio vocatur, quae cum ostendit breviter, quid dictum sit, proponit item brevi, quid sequatur, hoc modo: In patriam cuiusmodi fuerit, habetis: nunc in parentes qualis exstiterit, considerate. Item: Mea in istum beneficia cognoscitis: nunc, quomodo iste mihi gratiam retulerit, accipite. Proficit

haec aliquantulum exornatio ad duas res. Nam et quid dixerit commonet, et ad reliquum comparat auditorem.

Correctio est, quae tollit id, quod dictum est, et pro eo id, quod magis idoneum videtur, reponit, hoc pacto: Quod si iste suos hospites rogasset, immo innuisset modo; hoc facile perfici posset. Item: Nam postquam isti vicerunt, atque adeo victi sunt: eam quomodo victoriam appellem, quae victoribus plus calamitatis, quam boni dederit? O virtutis comes invidia, quae bonos insequeris plerumque, atque adeo insectaris! Commovetur hoc genere animus auditoris. Res enim communi verbo elata, tantummodo dicta videtur: ast ea, post ipsius oratoris correctionem, magis idonea fit pronuntiatione. Non igitur satius esset, dicet aliquis, ab initio, praesertim cum scribas, ad optimum et electissimum verbum devenire? Est, cum non est satius, si commutatio verbi id erit demonstratura, eiusmodi rem esse, ut, cum eam communi verbo appellaris, levius dixisse videaris: cum ad electius verbum accedas, insigniorem rem facias. Quodsi continuo venisses ad id verbum, nec rei, nec verbi gratia animadversa esset.

XXVII. Occupatio est, cum dicimus, nos praeterire, aut non scire, aut nolle dicere id, quod tunc maxime dicimus, hoc modo: Nam de pueritia quidem tua, quam tu omni intemperantiae addixisti, dicerem, si hoc tempus idoneum putarem: nunc consulto relinquo. Et illud praetereo, quod te tribuni rei militaris infrequentem tradiderunt: deinde quod iniuriarum satisfecisti L. Labeoni, nihil ad rem pertinere puto. Horum nihil dico: revertor ad illud, de quo iudicium est. Item: Non dico te ab sociis pecunias accepisse: non sum in eo occupatus, quod civitates, regna, domos omnium depeculatus es: furta, rapinas tuas omnes omitto. Haec utilis est exornatio, si aut

rem, quam non pertineat aliis ostendere, occulte admonuisse prodest, aut si longum est, aut ignobile, aut planum non potest fieri, aut facile potest reprehendi; ut utilius sit occulte fecisse suspicionem, quam huiusmodi intendisse orationem, quae redarguatur.

Disiunctio est, cum eorum, de quibus dicimus, aut utrumque, aut unumquodque certo concluditur verbo, sic: Populus Romanus Numantiam delevit, Carthaginem sustulit, Corinthum disiecit, Fregellas evertit. Nihil Numantinis vires corporis auxiliatae sunt; nihil Carthaginiensibus scientia rei militaris adiumento fuit; nihil Corinthiis erudita calliditas praesidii tulit; nihil Fregellanis morum et sermonis societas opitulata est. Item: Formae dignitas aut morbo deflorescit, aut vetustate exstinguitur. Hic utrumque, et in superiore exemplo unamquamque rem certo verbo concludi videmus. Coniunctio est, cum interpositione verbi et superiores orationis partes comprehenduntur, et inferiores, hoc modo: Formae dignitas aut morbo deflorescit, aut vetustate. Adiunctio est, cum verbum, quo res comprehenditur, non interponimus, sed aut primum, aut postremum collocamus. Primum, hoc pacto: Deflorescit formae dignitas aut morbo, aut vetustate. Postremum sic: Aut morbo, aut vetustate formae dignitas deflorescit. Ad festivitatem disiunctio est apposita; quare rarius utemur ea, ne satietatem pariat: ad brevitatem coniunctio; quare saepius adhibenda est. Hae tres exornationes de simplici genere manant.

XXVIII. Conduplicatio est, cum ratione, amplificationis, aut commiserationis, eiusdem unius, aut plurium verborum iteratio, hoc modo: Tumultus C. Gracchi, tumultus domesticos et intestinos comparat. Item: Commotus non es, cum tibi mater pedes amplexaretur, non es commotus? Item: Nunc etiam audes in horum conspectum venire, proditor patriae, prodi-

tor, inquam, patriae, venire audes in horum conspectum? Vehementer auditorem commovet eiusdem redintegratio verbi, et vulnus maius efficit in contrario causae; quasi aliquod telum saepius perveniat in eandem partem corporis. Interpretatio est, quae non iterans idem redintegrat verbum, sed id commutat, quod positum est, alio verbo, quod idem valeat, hoc modo: Rempublicam radicitus evertisti, civitatem funditus deiecisti. Item: Patrem nefarie verberasti, parenti manus scelerate intulisti. Necesse est eius, qui audit, animum commoveri, cum gravitas prioris dicti renovatur interpretatione verborum.

Commutatio est, cum duae sententiae inter se discrepantes ex transiectione ita efferuntur, ut a priore posterior, contraria priori, proficiscatur, hoc modo: Esse oportet, ut vivas; non vivere, ut edas. Item: Ea re poëmata non facio, quia, cuiusmodi volo, non possum; cuiusmodi possum, nolo. Item: Quae de illo dicuntur, dici non possunt; quae dici possunt, non dicuntur. Item: Si poëma loquens pictura est; pictura tacitum poëma debet esse. Item: Quia stultus es, ea re taces; non tamen, quia taces, ea re stultus es. Non potest dici, quam commode fiat, cum contrariae sententiae translatione verba quoque convertantur. Plura subiecimus exempla, ut, quoniam difficile est hoc genus exornationis inventu, dilucidum esset, ut, cum bene esset intellectum, facilius in dicendo inveniretur.

XXIX. Permissio est, cum ostendimus in dicendo, nos aliquam rem totam tradere et concedere alicuius voluntati, sic: Quoniam omnibus rebus ereptis, solus superest animus et corpus, haec ipsa, quae mihi de multis sola relicta sunt, vobis et vestrae condono potestati. Vos me, quo pacto vobis videbitur, utamini, atque abutamini licebit impune: in me, quicquid libet, statuite: dicite, atque obtemperabo. Hoc genus tametsi alias quoque nonnunquam tractandum est,

tamen ad misericordiam commovendam vehementissime est accommodatum.

Dubitatio est, cum quaerere videtur orator, utrum de duobus potius, aut quid de pluribus potissimum dicat, hoc modo: Obfuit eo tempore plurimum reipublicae consulum sive stultitiam, sive malitiam dicere oportet, sive utrumque. Item: Tu istud ausus es dicere, homo omnium mortalium? nam quo te, digno moribus tuis, appellem nomine? Expeditio est, cum rationibus compluribus enumeratis, quibus aliqua res aut fieri aut non fieri potuerit, ceterae tolluntur, una relinquitur, quam nos intendimus, hoc modo: Necesse est, cum constet istum fundum nostrum fuisse, ostendas, te aut vacuum possedisse, aut usu tuum fecisse, aut emisse, aut hereditate tibi venisse. Vacuum, cum ego adessem, possidere non potuisti: tuum usu fecisse etiamnum non potes: emtio nulla profertur: hereditate tibi, me vivo, mea pecunia venire non potuit. Relinquitur ergo, ut me vi de meo fundo deieceris. Haec exornatio plurimum iuvabit coniecturales argumentationes. Sed non erit, tanquam in plerisque, ut, cum velimus, ea possimus uti. Nam facere id non poterimus, nisi nobis ipsa negotii natura dabit facultatem.

XXX. Dissolutio est, quae coniunctionibus verborum e medio sublatis, partibus separatis effertur, hoc modo: Gere morem parenti, pare cognatis, obsequere amicis, obtempera legibus. Item: Descende in integram defensionem, noli quidquam recusare, da servos in quaestionem, stude verum invenire. Hoc genus et acrimoniam habet in se, et vehementissimum est, et ad brevitatem accommodatum.

Praecisio est, cum, dictis quibusdam, reliquum, quod coeptum est dici, relinquitur in audientium iudicio, sic: Mihi tecum praecertatio non est, ideo quod populus Romanus me, nolo dicere, ne cui forte arro-

gans videar: iste autem saepe ignominia dignum putavit. Item: Tu ista nunc audes dicere, qui nuper alienae domui? non ausim dicere, ne, cum te digna dixero, me indignum quidpiam dixisse videar. Hic atrocior tacita suspicio, quam diserta explanatio facta est.

Conclusio est, quae brevi argumentatione ex iis, quae ante dicta sunt, aut facta, conficit id, quod necessario consequatur, hoc modo: Quod si Danais datum erat oraculum, non posse capi Troiam sine Philoctetae sagittis, hae autem nihil aliud fecerunt, nisi Alexandrum perculerunt: hunc exstinguere, id nimirum capi fuit Troiam.

XXXI. Restant etiam decem exornationes verborum, quas idcirco non vage dispersimus, sed a superioribus separavimus, quod omnes in uno genere positae sunt. Nam earum omnium hoc proprium est, ut ab usitata verborum potestate recedatur, atque in aliam rationem cum quadam venustate oratio conferatur. De quibus exornationibus nominatio est prima, quae nos admonet, ut, cui rei nomen aut non sit, aut satis idoneum non sit, eam nosmet idoneo verbo nominemus, aut imitationis, aut significationis causa. Imitationis, hoc modo, ut maiores rudere, et vagire, et mugire, et murmurare, et sibilare appellaverunt. significandae rei causa, sic: Postquam iste in rempublicam fecit impetum, fragor civitatis inprimis est auditus. Hoc genere raro utendum est, ne novi verbi assiduitas odium pariat: sed si commode quis eo utatur, et raro, non modo non offendet novitate, sed exornabit etiam orationem. Pronominatio est, quae sicuti cognomine quodam extraneo demonstrat id, quod suo nomine appellari non potest; ut, si quis, cum loquatur de Gracchis, At non Africani nepotes, inquiet, istiusmodi fuerunt. Item, si quis, de adversario cum dicat: Videte nunc, inquit, iudices, quemadmodum me Plagiosippus iste tractarit. Hoc pacto

non inornate poterimus et in laudando, et in laedendo, aut corpore, aut animo, aut extraneis rebus dicere, sicuti cognomen, quod pro certo nomine collocemus.

XXXII. Denominatio est, quae a propinquis et finitimis rebus trahit orationem, qua possit intelligi res, quae non suo vocabulo sit appellata. Id aut ab inventore conficitur, ut si quis de Tarpeio loquens, eum Capitolinum nominet: aut ab invento, ut si quis pro Libero vinum, pro Cerere frugem appellet: aut ab instrumento dominum, ut si quis Macedonas appellarit, hoc modo: Non tam cito sarissae Graecia potitae sunt: aut idem, Gallos significans, dicat: Nec tam facile ex Italia materis Transalpina depulsa est: aut id, quod fit, ab eo, qui facit; ut, si quis, cum bello velit ostendere aliquid quempiam fecisse, dicat: Mars istud te facere necessario coëgit: aut si, quod facit, ab eo, quod fit, ut, cum desidiosam artem dicemus, quia desidiosos facit: et frigus pigrum, quia pigros facit. Ab eo, quod continet, id, quod continetur, hoc modo denominabitur: Armis Italia non potest vinci, nec Graecia disciplinis. Nam hic pro Graecis et Italis, quae continent, notata sunt. Ab eo, quod continetur, id, quod continet, ut, si quis aurum, vel argentum, aut ebur nominet, cum divitias velit nominare. Harum omnium denominationum magis in praecipiendo divisio, quam in quaerendo difficilis inventio est, ideo quod plena consuetudo est non modo poëtarum et oratorum, sed etiam quotidiani sermonis, huiusmodi denominationum.

Circuitio est oratio, rem simplicem assumta circumscribens elocutione, hoc pacto: Scipionis providentia Carthaginis opes fregit. Nam hic, nisi ornandi ratio quaedam esset habita, Scipio potuit et Carthago simpliciter appellari.

Transgressio est, quae verborum perturbat ordi-

nem perversione, aut transiectione. Perversione sic: Hoc vobis deos immortales arbitror dedisse pietate pro vestra. Transiectione. hoc modo: Instabilis in istum plurimum fortuna valuit. Item: Omnes invidiose eripuit tibi bene vivendi casus facultates. Huiusmodi transiectio, quae rem non reddit obscuram, multum proderit ad continuationes, de quibus ante dictum est: in quibus oportet verba sint ad poëticum quendam exstructa numerum, ut perfecte et perpolitissime possint esse absolutae.

XXXIII. Superlatio est oratio superans veritatem, alicuius augendi, minuendive causa. Haec sumitur separatim, aut cum comparatione. Separatim sic: Quodsi concordiam retinebimus, imperii magnitudinem solis ortu atque occasu metiemur: cum comparatione, aut a similitudine, aut a praestantia [superlatio sumitur]. A similitudine sic: Corpore niveum candorem, aspectu igneum ardorem assequebatur. A praestantia hoc modo: Cuius ore sermo melle dulcior profluebat. Ex eodem genere hoc est: Tantus erat in armis splendor, ut solis fulgor obscurior videretur.

Intellectio est, cum res tota parva de parte cognoscitur, aut de toto pars. De parte totum sic intelligitur: Non illae te nuptiales tibiae eius matrimonii commonebant? Nam hic omnis sanctimonia nuptiarum uno signo tibiarum intelligitur. De toto pars; ut si quis ei, qui vestitum aut ornatum sumtuosum ostentet, dicat: Ostentas mihi divitias, et locupletes copias iactas. Ab uno plura intelliguntur, hoc modo: Poeno fuit Hispanus auxilio, fuit immanis ille Transalpinus: in Italia quoque idem nonnemo togatus sensit. A pluribus unum sic intelligitur: Atrox calamitas pectora moerore pulsabat. Itaque anhelans ex imis pulmonibus prae cura spiritus ducebatur. Nam in superioribus plures Hispani, et Galli, et togati, hic

unum pectus et unus pulmo intelligitur: et erit illic diminutus numerus festivitatis, hic adauctus gravitatis gratia.

Abusio est, quae verbo simili et propinquo pro certo et proprio abutitur, hoc modo: Vires hominis breves sunt, aut parva statura, aut longum in homine consilium, aut oratio magna, aut uti pauco sermone. Nam hic facile est intellectu, finitima verba rerum dissimilium ratione abusionis esse traducta.

XXXIV. Translatio est, cum verbum in quandam rem transfertur ex alia re, quod propter similitudinem recte videbitur posse transferri. Ea utimur rei ante oculos ponendae causa, sic: Hic Italiam tumultus expergefecit terrore subito. Brevitatis causa, sic: Recens adventus exercitus subito civitatem exstinxit. Obscoenitatis vitandae causa, sic: Cuius mater quotidianis nuptiis delectatur. Augendi causa, sic: Nullius moeror et calamitas istius explere inimicitias, et nefariam saturare crudelitatem potuit. Minuendi causa, sic: Magno se praedicat auxilio fuisse, quia paullulum in rebus difficillimis aspiravit. Ornandi causa, sic: Aliquando reipublicae rationes, quae malitia nocentum exaruerunt, virtute optimatium revirescent. Translationem dicunt pudentem esse oportere, ut cum ratione in consimilem rem transeat, ne sine delectu temere et cupide videatur in dissimilem transcurrisse.

Permutatio est oratio, aliud verbis, aliud sententia demonstrans. Ea dividitur in tres partes, similitudinem, argumentum, contrarium. Per similitudinem sumitur, cum translationes, una aut plures, frequenter ponuntur a simplici ratione ductae, sic: Nam cum canes funguntur officiis luporum, cui praesidio pecua credemus? Per argumentum tractatur, cum a persona, aut a loco, aut a re aliqua, similitudo, au-

gendi aut minuendi causa, ducitur: ut si quis Drusum, Gracchum, nitorem obsoletum dicat. Ex contrario ducitur sic, ut si quis hominem prodigum et luxuriosum illudens, parcum et diligentem appellet. Et in hoc postremo, quod ex contrario sumitur; et in illo primo, quod a similitudine ducitur, per translationem argumento poterimus uti. Per similitudinem, sic: Quid ait hic rex, atque Agamemnon noster, sive, ut crudelitas est, potius Atreus? Ex contrario, si quem impium, qui patrem verberaverit, Æneam vocemus: intemperantem et adulterum, Hippolytum nominemus. Haec sunt fere, quae dicenda videbantur de verborum exornationibus. Nunc res ipsa monet, ut deinceps ad sententiarum exornationes transeamus.

XXXV. Distributio est, cum in plures res, aut personas, negotia quaedam dispertiuntur, hoc modo: Qui vestrûm, iudices, nomen senatus diligit, hunc oderit necesse est. Petulantissime enim semper iste oppugnavit senatum. Qui equestrem locum splendidissimum cupit esse in civitate, is oportet istum maximas poenas dedisse velit, ne iste sua turpitudine ordini honestissimo maculae atque dedecori sit. Qui parentes habetis, ostendite istius supplicio, vobis homines impios non placere. Quibus liberi sunt, statuite exemplum, quantae poenae in civitate sint hominibus istiusmodi comparatae. Item: Senatus officium est, consilio civitatem iuvare: magistratus officium est, opera et diligentia consequi voluntatem senatus: populi officium est, res optimas, et homines idoneos maxime, suis sententiis deligere et probare: accusatoris officium est, inferre crimina: defensoris, diluere et propulsare: testis est, dicere, quae sciat, aut audierit: quaesitoris est, unumquemque horum in officio suo continere. Quare, L. Cassi, si testem, praeterquam quod sciat, aut audierit, argumentari, et coniectura prosequi patieris; ius accusatoris cum iure testimonii commisce-

bis, testis improbi cupiditatem confirmabis, reo duplicem defensionem parabis. Est haec exornatio copiosa. Comprehendit enim brevi multa, et suum cuique tribuens officium, separatim res dividit plures.

XXXVI. Licentia est, cum apud eos, quos aut vereri, aut metuere debemus, tamen aliquid pro iure nostro dicimus, quod eos minime offendat, aut quos ii diligunt, cum in aliquo errato vere reprehendi posse videantur, hoc modo: Miramini, Quirites, quod ab omnibus vestrae rationes deserantur? quod causam vestram nemo suscipiat? quod se nemo vestri defensorem profiteatur? id tribuite vestrae culpae, atque desinite mirari. Quid enim est, quare non omnes istam rem fugere ac vitare debeant? Recordamini, quos habueritis defensores; studia eorum vobis ante oculos proponite; deinde exitus omnium considerate. Tum vobis veniet in mentem, ut vere dicam, negligentia vestra, sive ignavia potius illos omnes ante oculos vestros trucidatos esse, inimicos eorum vestris suffragiis in amplissimum locum pervenisse. Item: Nam quid fuit, iudices, quare in sententiis ferendis dubitaveritis, aut istum hominem nefarium ampliaveritis? non apertissimae res erant crimini datae? non omnes hae testibus comprobatae? non contra tenuiter et nugatorie responsum? Hic vos veriti estis, si primo coetu condemnassetis, ne crudeles existimaremini? Dum eam vitastis vituperationem, quae longe a vobis erat absfutura, eam invenistis, ut timidi atque ignavi putaremini. Maximas, et privatas, et publicas calamitates accepistis; cum etiam maiores impendere videantur, sedetis et oscitamini. Luce noctem, nocte lucem exspectatis. Aliquid quotidie acerbi atque incommodi nuntiatur, et eum, cuius opera vobis haec accidunt, remoramini diutius et alitis; ac reipublicae perniciem retinetis, quoad potestis, in civitate.

XXXVII. Eiusmodi licentia si nimium videbitur

acrimoniae habere, multis mitigationibus lenietur. Nam continuo aliquid huiusmodi licebit inferre. Hic ego virtutem vestram quaero, sapientiam desidero, veterem consuetudinem requiro; ut quod erit commodum licentia, id mitigetur laude, ut altera res ab iracundia et molestia removeat, altera ab errato deterreat. Haec res, sicut in amicitia, ita in dicendo, si loco fit, maxime facit, ut et illi, qui audient, a culpa absint, et nos, qui dicimus, amici ipsorum et veritatis esse videamur. Est autem quoddam genus licentiae in dicendó, quod astutiore ratione comparatur: cum aut ita obiurgamus eos, qui audiunt, quomodo ipsi se cupiant obiurgari: aut id, quod scimus facile omnes audituros, dicimus nos timere, quomodo accipiant; sed tamen veritate commoveri, ut nihilo secius dicamus. Horum amborum generum exempla subiiciemus. Prioris, huiusmodi: Nimium, Quirites, animis estis simplicibus et mansuetis: nimium creditis unicuique: existimatis, unumquémque eniti, ut perficiat, quae vobis pollicitus sit. Erratis, et frustra falsa spe iam diu detinemini. Stultitia vestra id, quod erat in vestra potestate, ab aliis petere, quam ipsi sumere maluistis. Posterioris licentiae hoc érit exemplum. Mihi cum isto, iudices, fuit amicitia, sed ista amicitia, tametsi vereor, quomodo accepturi sitis, dicam tamen, vos me privàstis. Quid ita? quia, ut vobis essem probatus, eum, qui vos oppugnabat, inimicum, quam amicum habere malui. Ergo haec exornatio, cui licentiae nomen est, sicuti demonstravimus, duplici ratione tractabitur; acrimonia, quae si nimium fuerit aspera, mitigabitur laude, et assimulatione, de qua posterius diximus, quae non indiget mitigationis, propterea quod imitatur licentiam, et sua sponte ad animum auditoris se accommodat.

XXXVIII. Deminutio est, cum aliquid esse in nobis, aut in iis, quos defendimus, aut natura, aut for-

ma, aut industria dicemus egregium: quod, ne qua significetur arrogans ostentatio, deminuitur et attenuatur oratione, hoc modo: Nam hoc pro meo iurē, iudices, dico, me labore et industria curasse, ut disciplinam militarem non in postremis tenerem. Hic si quis dixisset, ut optime tenerem, tametsi vere dixisset, tamen arrogans visus esset. Nunc et ad invidiam vitandam, et ad laudem comparandam satis dictum est. Item: Utrum igitur avaritiae causa an egestatis accessit ad maleficium? Avaritiae? at largissimus fuit in amicos; quod signum liberalitatis est, quae est contraria avaritiae. Egestatis? at huic quidem pater (nolo nimium dicere) non tenuissimum patrimonium reliquit. Hic quoque vitatum est, ne magnum aut maximum diceretur. Hoc igitur in nostris, aut eorum, quos defendemus, egregiis commodis proferendis observabimus. Nam eiusmodi res et invidiam contrahunt in vita, et odium in oratione, si inconsiderate tractes. Quare, quemadmodum ratione in vivendo fugitur invidia, sic in dicendo, consilio vitatur odium.

XXXIX. Descriptio nominatur, quae rerum consequentium continet perspicuam et dilucidam cum gravitate expositionem, hoc modo: Quodsi istum, iudices, vestris sententiis liberaveritis, statim sicut e cavea leo missus, aut aliqua taeterrima bellua soluta ex catenis, volitabit et vagabitur in foro, acuens dentes multos, in cuiusque fortunas, in omnes amicos atque inimicos, notos atque ignotos incursans; aliorum famam depeculans, aliorum caput oppugnans, aliorum domum atque omnem familiam perfringens, rempublicam funditus labefactans. Quare, iudices, eiicite eum de civitate, liberate omnes formidine; vobis denique ipsis consulite. Nam si istum impunitum dimiseritis, in vosmet ipsos, mihi credite, feram et truculentam bestiam immiseritis. Item: Nam si de hoc, iudices, gravem sententiam tuleritis, uno iudicio simul

multos iugulaveritis. Grandis natu parens, cuius spes senectutis omnis in huius adolescentia posita est, quare velit in vita manere, non habebit: filii parvi, privati patris auxilio, ludibrio et despectui paternis inimicis erunt oppositi: tota domus huius indigna concidet calamitate: at inimici statim sanguinolenta palma, crudelissima victoria potiti, insultabunt in horum miserias, et superbi re simul et verbis invehentur. Item: Nam neminem vestrûm fugit, Quirites, capta urbe, quae miseriae consequi soleant: arma qui contra tulerint, statim crudelissime trucidantur: caeteri, qui possunt per aetatem et vires laborem ferre, rapiuntur in servitutem: qui non possunt, vita privantur: uno denique atque eodem tempore domus hostili flagrat incendio, et quos natura, aut voluntas necessitudine, aut benivolentia coniunxit, distrahuntur: liberi partim e gremiis parentum diripiuntur, partim in sinu iugulantur, partim ante pedes constuprantur. Nemo, iudices, est, qui possit satis rem consequi verbis, nec referre oratione magnitudinem calamitatis. Hoc genere exornationis, vel indignatio, vel misericordia potest commoveri, cum res consequentes comprehensae universae perspicua breviter exprimuntur oratione.

XXXX. Divisio est, quae rem semovens ab re, utramque absolvit, ratione subiecta, hoc modo: Cur ego nunc tibi quicquam obiiciam? si probus es, non meruisti: sin improbus, non commoveris. Item: Quid nunc ego de meis promeritis praedicem? si meministis, obtundam: sin obliti estis, cum re nihil egerim, quid est, quod verbis proficere possim? Item: Duae res sunt, quae possunt homines ad turpe compendium commovere, inopia atque avaritia. Te avarum in fraterna divisione cognovimus: inopem atque egentem nunc videmus. Qui potes igitur ostendere, causam maleficii non fuisse? Inter hanc divisionem, et illam, quae de partibus orationis tertia est, de qua in libro primo diximus secundum nar-

rationem, hoc interest: illa dividit per enumerationem, aut per expositionem, quibus de rebus in tota oratione disputatio futura sit: haec se statim explicat, et brevi duabus aut pluribus partibus subiiciens rationes, exornat orationem.

Frequentatio est, cum res in tota causa dispersae coguntur in unum, quo gravior, aut acrior, aut criminosior oratio sit, hoc pacto: A quo tandem abest iste vitio? quid est, iudices, cur velitis eum liberare? Suae pudicitiae proditor est, insidiator alienae; cupidus, intemperans, petulans, superbus; impius in parentes, ingratus in amicos, infestus in cognatos, in superiores contumax, in aequos et pares fastidiosus, in inferiores crudelis, denique in omnes intolerabilis.

XXXXI. Eiusdem generis est illa frequentatio, quae plurimum coniecturalibus causis opitulatur, cum suspiciones, quae separatim dictae, minutae et infirmae erant, unum in locum coactae rem videntur perspicuam facere, non suspiciosam, hoc pacto: Nolite igitur, nolite, iudices, ea, quae dixi, separatim spectare: sed omnia colligite, et conferte in unum. Si et commodum ad istum ex illius morte veniebat, et vita hominis est turpissima, animus avarissimus, fortunae familiares attenuatissimae, et res ista bono nemini praeter istum fuit: neque alius quisquam aeque commode, neque iste aliis commodioribus rationibus facere potuit: neque praeteritum quicquam est ab isto, quod opus fuerit ad maleficium: neque factum, quod opus non fuerit: et cum locus idoneus maxime quaesitus, tum occasio aggrediendi commoda, tempus adeundi opportunissimum, spatium conficiendi longissimum sumtum est, non sine maxima occultandi et perficiendi maleficii spe: et praeterea ante, quam occisus homo is est, iste visus est in eo loco, in quo occisio facta, solus: paullo post in ipso maleficio, vox illius, qui occidebatur, audita: deinde

post occisionem, istum multa nocte domum rediisse constat: postera die titubanter et inconstanter de occisione illius locutum: haec partim testimoniis, partim quaestionibus et argumentis omnia comprobantur, et rumore populi, quem ex argumentis natum, necesse est esse verum: vestrum est, iudices, his in unum locum collatis, certam sumere scientiam, non suspicionem maleficii. Nam unum aliquid, aut alterum potest in istum casu cecidisse suspiciose: ut omnia inter se a primo ad postremum conveniant [maleficia], necesse est casu non posse fieri. Vehemens est haec exornatio, et in coniecturali constitutione causae ferme semper necessaria, et in ceteris generibus causarum, et in omni oratione adhibenda nonnunquam.

XXXXII. Expolitio est, cum in eodem loco manemus, et aliud atque aliud dicere videmur. Ea dupliciter fit, si aut eandem plane rem dicemus, aut de eadem re. Eandem rem dicemus, non eodem modo (nam id quidem obtundere auditorem est, non rem expolire), sed commutate. Commutabimus tripliciter, verbis, pronuntiando, tractando. Verbis commutabimus, cum, re semel dicta, iterum, aut saepius aliis verbis, quae idem valeant, eadem res proferetur, hoc modo: Nullum tantum est periculum, quod sapiens pro salute patriae vitandum arbitretur. Cum agetur incolumitas perpetua civitatis; qui bonis erit rationibus praeditus, profecto nullum vitae discrimen sibi pro fortunis reipublicae fugiendum putabit: et erit in ea sententia semper, ut pro patria studiose quamvis in magnam descendat vitae dimicationem. Pronuntiando commutabimus, si tum in sermone, tum in acrimonia, tum in alio atque alio genere vocis atque gestus, eadem verbis commutando, pronunciationem quoque vehementius immutabimus. Hoc neque commodissime scribi potest, neque parum est apertum: quare non eget exempli. Tertium genus est commutationis, quod

tractando conficitur, si sententiam traiiciemus aut ad sermocinationem, aut ad exsuscitationem.

XXXXIII. Sermocinatio est, (de qua planius paullo post suo loco dicemus, nunc breviter ad hanc rem, quod satis est, attingemus,) in qua constituetur alicuius personae oratio accommodata ad dignitatem, hoc modo, ut, quo facilius res cognosci possit, ne ab eadem sententia recedamus: Sapiens, qui omnia reipublicae causa suscipienda pericula putabit, saepe ipse secum sic loquetur: Non mihi soli, sed etiam, atque adeo multo potius, natus sum patriae: vita, quae fato debetur, saluti patriae potissimum solvatur. Aluit haec me: tute atque honeste produxit usque ad hanc aetatem: muniit meas rationes bonis legibus, optimis moribus, honestissimis disciplinis. Quid est, quod a me satis ei persolvi possit, unde haec accepta sunt? Quia haec loquitur secum sapiens: saepe ego in periculis reipublicae nullum ipse periculum fugi. Item mutatur res tractando, si traducitur ad exsuscitationem, cum et nos commoti dicere videamur, et auditoris animum commovemus, sic: Quis est tam tenui cogitatione praeditus, cuius animus tantis angustiis invidiae continetur, qui non hunc hominem studiosissime laudet, et sapientissimum iudicet, qui pro salute patriae, pro incolumitate civitatis, pro reipublicae fortunis, quamvis magnum atque atrox periculum studiose suscipiat, et libenter subeat? Equidem hunc hominem magis cupio satis laudare, quam possum: idemque hoc certo scio vobis omnibus usu venire. Eadem res igitur his tribus in dicendo commutabitur rebus, verbis, pronuntiando, tractando: sed tractando dupliciter, sermocinatione, et exsuscitatione. Sed de eadem re cum dicemus, pluribus utemur commutationibus. Nam cum rem simpliciter pronuntiaverimus, rationem poterimus subiicere: deinde dupliciter, vel sine rationibus, vel cum rationibus, pronuntiare sententiam: deinde afferre

contrarium; de quibus omnibus diximus in verborum exornationibus: deinde simile et exemplum, de quo suo loco plura dicemus: deinde conclusionem, de qua in secundo libro, quae opus fuerunt, diximus, demonstrantes, argumentationem quemadmodum concludere oporteat. In hoc libro docuimus, cuiusmodi esset exornatio verbi, cui conclusioni nomen est.

XXXXIV. Ergo huiusmodi vehementer ornata poterit esse expolitio, quae constabit ex frequentibus verborum exornationibus et sententiarum. Hoc modo igitur septem partibus tractabitur. Sed ab eiusdem sententiae non recedemus exemplo, ut scire possis, quam facile praeceptione rhetorica res simplex multiplici ratione tractetur. Sapiens nullum pro republica periculum vitabit; ideo quod saepe fit, ut, cum pro republica perire noluerit, necessario cum republica pereat. Et quoniam sunt omnia commoda a patria accepta, nullum incommodum pro patria grave putandum est. Ergo qui fugiunt id periculum, quod pro republica subeundum est, stulte faciunt. Nam neque effugere incommoda possunt, et ingrati in civitatem reperiuntur. At, qui patriae pericula suo periculo expetunt, hi sapientes putandi sunt, cum et eum, quem debent, honorem reipublicae reddunt, et pro multis perire malunt, quam cum multis. Etenim vehementer est iniquum, vitam, quam a natura acceptam propter patriam conservaveris, naturae, cum cogat, reddere; patriae, cum roget, non dare; et cum possis cum summa virtute et honore pro patria interire, malle per dedecus et ignaviam vivere: et cum pro amicis et parentibus et ceteris necessariis adire periculum velis, pro republica, in qua et haec, et illud sanctissimum nomen patriae continentur, nolle in discrimen venire. Itaque uti contemnendus est, qui in navigando se, quam navim, mavult incolumem: ita vituperandus, qui in reipublicae discrimine, suae plus, quam com-

muni saluti, consulit. Nave enim fracta, multi incolumes evaserunt: ex naufragio patriae salvus nemo potest enatare. Quod mihi bene videtur Decius intellexisse, qui se devovisse dicitur, et pro legionibus in hostes immisisse medios: unde amisit vitam; at non perdidit. Re enim vilissima certam et parva maximam redemit. Dedit vitam, accepit patriam: amisit animam, potitus est gloria, quae cum summa laude prodita vetustate quotidie magis enitescit. Quod si, pro republica debere accedere ad periculum, et ratione demonstratum est, et exemplo comprobatum, ii sapientes sunt existimandi, qui nullum pro salute patriae periculum vitant. In his igitur generibus expolitio versatur, de qua producti sumus, ut plura diceremus, quod non modo, cum causam dicimus, adiuvat et exornat orationem, sed multo maxime per eam exercemur ad elocutionis facultatem. Quare conveniet extra causam in exercendo rationes adhibere expolitionis, in dicendo uti, cum exornabimus argumentationem, de qua diximus in libro secundo.

XXXXV. Commoratio est, cum in loco firmissimo, quo tota causa continetur, manetur diutius, et eodem saepius reditur. Hac uti maxime convenit, et id est oratoris boni maxime proprium. Non enim datur auditori potestas animum de re firmissima dimovendi. Huic exemplum satis idoneum subiici non potuit, propterea quod hic locus non est a tota causa separatus, sicuti membrum aliquod; sed tanquam sanguis, perfusus est per totum corpus orationis.

Contentio est, per quam contraria referuntur. Ea est in verborum exornationibus, ut ante docuimus, eiusmodi: Inimicis te placabilem, amicis inexorabilem praebes. In sententiarum, huiusmodi: Vos huius incommodis lugetis, iste reipublicae calamitate laetatur. Vos vestris fortunis diffiditis, iste solus suis eo magis confidit. Inter haec duo contentionum genera hoc in-

terest: illud ex verbis celeriter relatis constat; hic sententiae contrariae ex comparatione referantur oportet.

Similitudo est oratio traducens ad rem quampiam aliquid ex re dispari simile. Ea sumitur aut ornandi causa, aut probandi, aut apertius dicendi, aut ante oculos ponendi. Et quomodo quatuor de causis sumitur, ita quatuor modis dicitur; per contrarium, per negationem, per brevitatem, per collationem. Ad unamquamque sumendae causam similitudinis accommodabimus singulos modos pronuntiandi.

XXXXVI. Ornandi causa sumitur per contrarium, sic: Non enim, quemadmodum in palaestra, qui taedas ardentes accipit, celerior est in cursu continuo, quam ille, qui tradit; ita melior imperator novus, qui accipit exercitum, quam ille, qui decedit: propterea quod defatigatus cursor integro facem, hic peritus imperator imperito exercitum tradit. Hoc sine simili satis plane, et perspicue, et probabiliter dici potuit, hoc modo: minus bonos imperatores a melioribus exercitum accipere solere: sed ornandi causa simile sumtum est, ut ornationi dignitas quaedam compararetur. Dictum est autem per contrarium. Nam tunc similitudo sumitur per contrarium, cum ei rei, quam nos probamus, aliquam rem negamus esse similem, ut paullo ante, cum de cursoribus disserebamus. Per negationem dicetur, probandi causa, hoc modo: Neque equus indomitus, quamvis natura bene compositus sit, idoneus potest esse ad eas utilitates, quae desiderantur ab equo; neque homo indoctus, quamvis sit ingeniosus, ad virtutem potest pervenire. Hoc probabilius factum est, quod magis est verisimile, non posse virtutem sine doctrina comparari; quoniam ne equus quidem indomitus idoneus possit esse. Ergo sumtum est probandi causa. Dictum est autem per negationem. Id enim perspicuum est de primo similitudinis verbo.

XXXXVII. Sumetur et, apertius dicendi causa,

similitudo per brevitatem, hoc modo: In amicitia gerenda, sicut in certamine currendi, non ita convenit exerceri, ut, quoad necesse sit, pervenire possis: sed ut productus studio, et viribus, ultra facile procurras. Nam hoc simile est, ut apertius intelligatur, mala ratione facere, qui reprehendant eos, qui, verbi causa, post mortem amici liberos eius custodiant, propterea quod in cursore tantum velocitatis esse oporteat, ut efferatur usque ad finem; in amico tantum benivolentiae, ut ultra, quam amicus sentire possit, procurrat amicitiae studio. Dictum autem simile est per brevitatem. Non enim ita, ut in ceteris rebus, res ab re separata est, sed utraque res coniuncte et confuse comparata. Ante oculos ponendi negotii causa sumetur similitudo, cum dicetur per collationem, sic: Vti citharoedus, cum prodierit optime vestitus, palla inaurata indutus, cum chlamyde purpurea, coloribus variis intexta, et cum corona aurea, magnis fulgentibus gemmis illuminata, citharam tenens exornatissimam, auro et ebore distinctam, ipse praeterea forma et specie sit et statura apposita ad dignitatem; si, cum magnam populo commoverit his rebus exspectationem, repente silentio facto, vocem emittat acerbissimam cum turpissimo corporis motu; quo melius ornatus et magis fuerit exspectatus, eo magis derisus et contemtus, eiicitur: ita si quis in excelso loco, et in magnis ac locupletibus copiis collocatus, fortunae muneribus, et naturae commodis omnibus abundabit; si virtutis, et artium, quae virtutis magistrae sunt, egebit; quo magis ceteris rebus copiosus erit, et inlustris [et exspectatus], eo vehementius derisus et contemtus, ex omni conventu bonorum eiicietur. Hoc simile, exornatione utriusque rei, et alterius inertiae artificis, alterius stultitia simili ratione collata, sub aspectum omnium rem subiecit. Dictum autem est per collationem, propterea, quod proposita similitudine, paria sunt omnia relata.

XXXXVIII. In similibus observare oportebit diligenter, ut, cum rem afferamus similem, cuius rei causa similitudinem attulerimus, verba quoque ad similitudinem habeamus accommodata. Id est huiusmodi: Vt hirundines aestivo tempore praesto sunt, frigore pulsae recedunt. Ex eadem similitudine nunc per translationem verba sumimus: ita falsi amici sereno vitae tempore praesto sunt; simulatque hiemem fortunae viderint, devolant omnes. Sed inventio similium facilis erit, si quis sibi omnes res animatas et inanimatas, mutas et loquentes, feras et mansuetas, terrestres et coelestes et maritimas, artificio, casu, natura comparatas, usitatas atque innsitatas, frequenter ante oculos poterit ponere, et ex his aliquam venari similitudinem, quae aut ornare, aut docere, aut apertiorem rem facere, aut ponere ante oculos possit. Non enim res tota toti rei necesse est similis sit, sed ad ipsum, ad quod conferetur, similitudinem habeat oportet.

XXXXIX. Exemplum est alicuius facti, aut dicti [praeteriti], cum certi auctoris nomine propositio. Id sumitur iisdem de causis, quibus similitudo. Rem ornatiorem facit, cum nullius rei, nisi dignitatis, causa sumitur: apertiorem, cum id, quod sit obscurius, magis dilucidum reddit: probabiliorem, cum magis verisimilem facit: ante oculos ponit, cum exprimit omnia perspicue, ut res prope dicam manu tentari possit. Vnius cuiusque generis singula subiecissemus exempla, nisi exemplum, quod genus esset, in expolitione demonstrassemus, et causas sumendi in similitudine aperuissemus. Quare noluimus, neque pauca, quo minus intelligeretur, neque, re intellecta, plura conscribere.

Imago est formae cum forma cum quadam similitudine collatio. Haec sumitur aut laudis, aut vituperationis causa. Laudis causa, sic: Ibat in proelium, corpore tauri validissimi, impetu leonis acerrimi simi-

lis. Vituperationis, ut in odium, aut in invidiam, aut in contemtionem adducat. Vt in odium, hoc modo: Iste quotidie per forum medium, tamquam iubatus draco, serpit, dentibus aduncis, aspectu venenato, spiritu rabido, circumspectans huc et illuc, si quem reperiat, cui aliquid mali faucibus afflare, [ore attingere,] dentibus insecare, lingua aspergere possit. Vt in invidiam adducat, hoc modo: Iste, qui divitias suas iactat, sicut Gallus e Phrygia, aut ariolus quispiam, depressus et oneratus auro, clamat, et deierat. Vt in contemtionem adducat, sic: Iste, qui tamquam cochlea, abscondens et retentans sese tacitus, cum domo sua totus, ut comedatur, aufertur.

Effictio est, cum exprimitur et effingitur verbis corporis cuiuspiam forma, quod satis sit ad intelligendum, hoc modo: Hunc dico, iudices, rubrum, brevem, incurvum, canum, subcrispum, caesium, cui sane magna est in mento cicatrix; si quo modo potest vobis in memoriam redire. Habet haec exornatio cum utilitatem, si quem velis demonstrare, tum venustatem, si breviter et dilucide facta est.

L. Notatio est, cum alicuius natura certis describitur signis, quae, sicuti notae quaedam, naturae sunt attributa. Vt si velis non divitem, sed ostentatorem pecuniae describere, Iste, inquies, iudices, qui, se dici divitem, putat esse praeclarum, primum nunc videte, quo vultu nos intueatur. Nonne vobis videtur dicere: Darem, si mihi molesti non essetis? Cum vero sinistra mentum sublevat, existimat se gemmae nitore et auri splendore aspectus omnium praestringere. Cum puerum respicit hunc unum, quem ego novi, (vos non arbitror novisse,) alio nomine appellat, deinde alio atque alio. Heus tu, inquit, veni, Sannio, ne quid isti barbari turbent: ut ignoti, qui audiunt, unum putent eligi de multis: ei dicit in aurem, aut ut domi lectuli sternantur, aut ab avunculo

rogetur Aethiops, qui ad balneas veniat, aut asturconi locus ante ostium suum detur, aut aliquod fragile falsae choragium gloriae comparetur. Deinde exclamat, ut omnes audiant: Videto, ut diligenter numeretur, si potest, ante noctem. Puer, qui iam bene hominis naturam novit, Tu illo plures mittas oportet, inquit, si hodie vis transnumerari. Age, inquit, duc tecum Libanum et Sosiam. Sane. Deinde casu veniunt hospites homini, qui istum splendide, dum peregrinaretur, receperant. Ex ea re homo hercle sane conturbatur: sed tamen a vitio naturae non recedit. Bene, inquit, facitis, cum venitis: sed rectius fecissetis, si ad me domum recta abiissetis. Id fecissemus, inquiunt illi, si domum novissemus. At istud quidem facile fuit undelibet invenire. Verum ite mecum. Sequuntur illi. Sermo interea huius consumitur omnis in ostentatione. Quaerit, in agris cuiusmodi frumenta sint: negat, se, quia villae incensae sint, accedere posse, nec aedificare etiam nunc audere; tametsi in Tusculano quidem coepi insanire, et in iisdem fundamentis aedificare.

LI. Dum haec loquitur, venit in aedes quasdam, in quibus sodalitium erat eodem die futurum: quo iste pro notitia domini aedium ingreditur cum hospitibus. Hic, inquit, habito. Perspicit argentum, quod erat expositum, triclinium stratum: probat. Accedit servulus: dicit homini clam, dominum iam venturum, si velit exire. Itane? inquit, eamus, hospites; frater venit ex Salerno: ego illi obviam pergam· vos huc decuma venitote. Hospites discedunt. Iste se raptim domum suam coniicit: illi decuma, quo iusserat, veniunt. Quaerunt hunc: reperiunt, domus cuia sit: in diversorium derisi conferunt sese. Vident hominem postera die: narrant, expostulant, accusant. Ait iste, eos similitudine loci deceptos, angiporto toto deerrasse: se contra valetudinem suam ad no-

ctem multam exspectasse. Sannioni puero negotium dederat, ut vasa, vestimenta, pueros corrogaret. Servulus non inurbanus satis strenue et concinne comparat: iste hospites domum deducit. Ait se aedes maximas cuidam amico ad nuptias commodasse. Nunciat puer, argentum repeti (pertimuerat enim, qui commodarat). Apagete, inquit, aedes commodavi, familiam dedi: argentum quoque vult? tametsi hospites habeo, tamen utatur licet, nos Samiis delectabimur. Quid ego, quae deinde efficiat, narrem? eiusmodi est hominis natura, ut, quae singulis diebus efficiat gloria atque ostentatione, ea vix annuo sermone enarrare possim. Huiusmodi notationes, quae describunt, quid consentaneum sit uniuscuiusque naturae, vehementer habent magnam delectationem. Totam enim naturam cuiuspiam ponunt ante oculos, aut gloriosi, ut nos, exempli causa, coeperamus, aut invidi, aut timidi, aut avari, ambitiosi, amatoris, luxuriosi, furis, quadruplatoris: denique cuiusvis studium protrahi potest in medium tali notatione.

LII. Sermocinatio est, cum alicui personae sermo attribuitur, et is exponitur cum ratione dignitatis, hoc pacto: Cum militibus urbs redundaret, et omnes timore oppressi domi continerentur, venit iste cum sago, gladio succinctus, tenens iaculum: quinque adolescentes hominem simili ornatu subsequuntur. Irrumpit in aedes subito, deinde magna voce, Vbi est iste beatus, inquit, aedium dominus? quin mihi praesto fit? quid tacetis? Hic alii omnes stupidi timore obmutuerunt. Vxor illius infelicissimi cum maximo fletu ad istius pedes abiecit sese. Parce, inquit, et per ea, quae tibi dulcissima sunt in vita, miserere nostri: noli exstinguere exstinctos. Fer mansuete fortunam. Nos quoque fuimus beati: nosce te esse hominem. At ille: Quin illum mihi datis, ac vos auribus meis opplorare desinitis? Non abibit. Illi

nuntiatur interea venisse istum, et clamore maximo mortem minari. Quod simul ut audivit, Heus, inquit, Gorgia, pedisequе puerorum, absconde pueros: defende: fac, ut incolumes ad adolescentiam perducas. Vix haec dixerat, cum ecce iste praesto, Sedes, inquit, audax? non vox mea tibi vitam ademit? exple inimicitias meas, et iracundiam satura tuo sanguine. Ille cum magno spiritu, Metuebam, inquit, ne plane victus essem. Nunc video: in iudicio mecum contendere non vis, ubi superari turpissimum, et superare pulcherrimum est: interficere me vis. Occidar equidem, sed victus non peribo. At iste, In extremo vitae tempore etiam sententiose loqueris? neque ei, quem vides dominari, vis supplicare? Tum mulier, Immo quidem ille rogat et supplicat: sed tu, quaeso, commovere; et tu, per deos, inquit, hunc examplexare. Dominus est; vicit hic te, vince tu nunc animum. Cur non desinis, inquit, uxor, loqui, quae me digna non sunt? tace, et, quae curanda sunt, cura. Tu cessas mihi vitam, tibi omnem bene vivendi spem mea morte eripere? Iste mulierem repulit ab se lamentantem; illi, nescio quid incipienti dicere, quod dignum videlicet illius virtute esset, gladium in latere defixit. Puto in hoc exemplo datos esse unicuique sermones ad dignitatem accommodatos: quod oportet in hoc genere observare. Sunt item sermocinationes consequentes hoc genus: Nam quid putamus illos dicturos, si hoc iudicaveritis? Nonne hac omnes utentur oratione? Deinde subiicere sermonem.

LIII. Conformatio est, cum aliqua, quae non adest, persona confingitur, quasi adsit, aut cum res muta, aut informis, fit eloquens et formata, et in oratio attribuitur ad dignitatem accommodata, aut actio quaedam, hoc pacto: Quodsi nunc haec urbs invictissima vocem mittat, non hoc pacto loquatur?

Ego illa plurimis tropaeis ornata, triumphis ditata certissimis, clarissimis locupletata victoriis; nunc vestris seditionibus, o cives, vexor: quam dolis malitiosa Carthago, viribus probata Numantia, disciplinis erudita Corinthus labefactare non potuit, eam patiemini nunc ab homunculis deterrimis proteri atque conculcari? Item: Quodsi nunc L. ille Brutus reviviscat, et hic ante pedes vestros adsit, non hac utatur oratione? Ego reges eieci, vos tyrannos introducitis: ego libertatem, quae non erat, peperi, vos partam servare non vultis: ego capitis mei periculo patriam liberavi, vos liberi sine periculo esse non curatis? Haec conformatio, licet in plures res mutas atque inanimas transferatur, proficit tamen plurimum in amplificationis partibus et commiseratione.

Significatio est, quae plus in suspicione relinquit, quam positum est in oratione. Ea fit per exuberationem, ambiguum, consequentiam, abscissionem, similitudinem. Per exuberationem, cum plus dictum est, quam patitur veritas, augendae suspicionis causa, sic: Hic de tanto patrimonio tam cito testam, qua sibi petat ignem, non reliquit. Per ambiguum, cum verbum potest in duas pluresve sententias accipi, sed accipitur in eam partem, quam vult is, qui dixit: ut de eo si dicas, qui multas hereditates adierit, Prospice tu, qui plurimum cernis.

LIV. Ambigua quemadmodum vitanda sunt, quae obscuram reddunt orationem, ita haec consequenda, quae conficiunt huiusmodi significationem. Ea reperientur facile, si noverimus et animadverterimus verborum ancipites aut multiplices potestates. Per consequentiam significatio fit, cum res, quae sequuntur aliquam rem, dicuntur, ex quibus tota res relinquitur in suspicione, ut si salsamentarii filio dicas: Quiesce tu, cuius pater cubito se emungere solebat. Per abscissionem, si, cum incipimus ali-

quid dicere, praecidimus, et ex eo, quod iam diximus, satis relinquitur suspicionis, sic: Qui ista forma et aetate nuper alienae domui: nolo plura dicere. Per similitudinem, cum aliqua re simili allata, nihil amplius dicimus, sed ex ea significamus, quid sentiamus, hoc modo: Noli, Saturnine, nimium populi frequentia fretus esse. Inulti iacent Gracchi. Haec exornatio plurimum festivitatis habet interdum, et dignitatis: sinit enim quiddam, tacito oratore, ipsum auditorem suspicari.

Brevitas est res ipsis tantummodo verbis necessariis expedita, hoc modo: Lemnum praeteriens cepit: inde Thasi praesidium reliquit: post urbem in Bithynia sustulit: inde pulsus in Hellespontum, statim potitur Abydo. Item: Modo consul, quondam tribunus, deinde primus erat civitatis. Tum proficiscitur in Asiam, deinde exsul et hostis est dictus, post imperator, postremo consul factus est. Habet paucis comprehensa brevitas multarum rerum expeditionem. Quare adhibenda saepe est, cum aut res non egent longae orationis, aut tempus non sinit commorari.

LV. Demonstratio est, cum ita res verbis exprimitur, ut geri negotium, et res ante oculos esse videatur. Id fieri poterit, si, quae ante, et post, et in ipsa re facta erunt, comprehendemus, aut si a rebus consequentibus, aut a circumstantibus non recedemus, hoc modo: Quod simul atque Gracchus prospexit, fluctuare populum, verentem, ne ipse auctoritate senatus commotus a sententia desisteret, iubet advocari concionem. Iste interea scelere et malis cogitationibus redundans, evolat ex templo Iovis, et sudans, oculis ardentibus, erecto capillo, contorta toga, cum pluribus aliis ire celerius coepit. Illi praeco faciebat audientiam: hic subsellium quoddam calce premens, dextra pedem defringit, et alios hoc idem iubet facere. Cum Gracchus deos inciperet precari,

cursim isti impetum faciunt: ex aliis aliisque partibus convolant: atque e populo unus, Fuge, inquit, Tiberi, fuge. Non vides? respice, inquam. Deinde, vaga multitudo, subito timore perterrita, fugere coepit. At iste spumans ex ore scelus, anhelans ex intimo pectore crudelitatem, contorquet brachium, et dubitanti Graccho, quid esset, neque tamen locum, in quo constiterat, relinquenti, percutit tempus. Ille nulla voce delabens, insita virtute concidit tacitus. Iste viri fortissimi miserando sanguine adspersus, quasi facinus praeclarissimum fecisset, circumspectans et hilaris sceleratam gratulantibus manum porrigens, in templum Iovis contulit sese. Haec exornatio plurimum prodest in amplificanda et commiseranda re, huiusmodi enarrationibus. Statuit enim totam rem, et prope ponit ante oculos.

LVI. Omnes rationes honestandae elocutionis studiose collegimus, in quibus, Herenni, si te diligenter exercueris, et gravitatem, et dignitatem, et suavitatem habere in dicendo poteris, ut oratorie plane loquaris: ne nuda atque inornata inventio vulgari sermone efferatur. Nunc identidem nosmet ipsi nobis instemus. Res enim communis agitur, ut frequenter et assidue consequamur artis rationem studio et exercitatione: quod alii cum molestia tribus de causis maxime faciunt; aut si, cum quibus libenter exerceantur, non habent; aut si sibi diffidunt; aut si nesciunt, quam viam sequi debeant: quae a nobis absunt omnes difficultates. Nam et simul libenter exercemur propter amicitiam, cuius initium cognatio fecit, cetera philosophiae ratio confirmavit: et nobis non diffidimus, propterea quod et aliquantulum processimus, et alia meliora sunt, quae multo intentius petimus in vita, ut, etiamsi non pervenerimus in dicendo, quo volumus, parva pars vitae perfectissimae desideretur: et viam, quam sequamur, habemus, pro-

pterea quod in his libris nihil praeteritum est rhetoricae praeceptionis. Demonstratum est enim, quomodo res in omnibus generibus causarum inveniri oporteret: dictum est, quo pacto eas disponere conveniret: traditum est, qua ratione esset pronunciandum: praeceptum est, qua via meminisse possemus: demonstratum est, quibus modis perfecta elocutio compararetur. Quae si exsequimur, acute et cito reperiemus, distincte et ordinate disponemus, graviter et venuste pronunciabimus, firme et perpetuo meminerimus, ornate et suaviter eloquemur. Ergo amplius in arte rhetorica nihil est. Haec omnia adipiscemur, si rationes praeceptionis diligentia consequemur exercitationis.

M. TVLLII CICERONIS
RHETORICORVM
SEV DE
INVENTIONE RHETORICA
LIBRI DVO
QVI RELIQVI SVNT EX QVATVOR,
LIBER PRIMVS.

ARGVMENTVM L. I.

Disserit Tullius primo de eloquentiae insigni in omni vita ac republica utilitate et abusu, quomodo inventa sensim ac paullatim exculta et perfecta sit, accedente arte scilicet ac ratione, quae eam certis regulis ac legibus adstringeret. Addit deinde de eloquentiae officio et fine, materia, et partibus; quarum quinque facit, inventionem, dispositionem, elocutionem, memoriam, pronunciationem. De inventione ergo, quae prima pars est, fuse suscipit dicere, et qualis esse in omni causarum constitutione tum coniecturali, tum definitiva, tum generali debeat. Tandem exordiorum, narrationum, partitionum, confirmationum, refutationum, conclusionum, praecepta ac regulas ponit, earumque cum virtutes, tum vitia, et usum demonstrat.

I.

Saepe et multum hoc mecum cogitavi, bonine an mali plus attulerit hominibus et civitatibus copia dicendi, ac summum eloquentiae studium. Nam cum

et nostrae reipublicae detrimenta considero, et maximarum civitatum veteres animo calamitates colligo, non minimam video per disertissimos homines invectam partem incommodorum. Cum autem res ab nostra memoria, propter vetustatem, remotas, ex litterarum monumentis repetere instituo; multas urbes constitutas, plurima bella restincta, firmissimas societates, sanctissimas amicitias intelligo cum animi ratione, tum facilius eloquentia comparatas. Ac me quidem diu cogitantem ratio ipsa in hanc potissimum sententiam ducit, ut existimem, sapientiam sine eloquentia parum prodesse civitatibus, eloquentiam vero sine sapientia nimium obesse plerumque, prodesse nunquam. Quare si quis, omissis rectissimis atque honestissimis studiis rationis et officii, consumit omnem operam in exercitatione dicendi, is inutilis sibi, perniciosus patriae civis alitur; qui vero ita sese armat eloquentia, ut non oppugnare commoda patriae, sed pro his propugnare possit, is mihi vir et suis, et publicis rationibus utilissimus, atque amicissimus civis fore videtur.

Ac si volumus huius rei, quae vocatur eloquentia, sive studii, sive artis, sive exercitationis cuiusdam, sive facultatis a natura profectae considerare principium; reperiemus id ex honestissimis causis natum, atque ab optimis rationibus profectum.

II. Nam fuit quoddam tempus, cum in agris homines passim bestiarum modo vagabantur, et sibi victu fero vitam propagabant; nec ratione animi quidquam, sed pleraque viribus corporis administrabant. Nondum divinae religionis, non humani officii ratio colebatur: nemo nuptias viderat legitimas: non certos quisquam adspexerat liberos; non, ius aequabile quid utilitatis haberet, acceperat. Ita, propter errorem atque inscientiam, caeca ac temeraria dominatrix animi cupiditas, ad se explendam viribus con-

poris abutebatur, perniciosissimis satellitibus. Quo tempore quidam, magnus videlicet vir et sapiens, cognovit, quae materia esset, et quanta ad maximas res opportunitas in animis hominum, si quis eam posset elicere, et praecipiendo meliorem reddere: qui dispersos homines in agris, et in tectis silvestribus abditos, ratione quadam compulit unum in locum et congregavit, et eos in unamquamque rem inducens utilem atque honestam, primo propter insolentiam reclamantes, deinde propter rationem atque orationem studiosius audientes, ex feris et immanibus mites reddidit et mansuetos. Ac mihi quidem videtur hoc nec tacita, nec inops dicendi sapientia perficere potuisse, ut homines a consuetudine subito converteret, et ad diversas vitae rationes traduceret. Age vero, urbibus constitutis, ut fidem colere, et iustitiam retinere discerent, et aliis parere sua voluntate consuescerent, ac non modo labores excipiendos communis commodi causa, sed etiam vitam amittendam existimarent, qui tandem fieri potuit, nisi homines ea, quae ratione invenissent, eloquentia persuadere potuissent? Profecto nemo, nisi gravi ac suavi commotus oratione, cum viribus plurimum posset, ad ius voluisset sine vi descendere: ut inter quos posset excellere, cum iis se pateretur aequari, et sua voluntate a iucundissima consuetudine recederet, quae praesertim iam naturae vim obtineret propter vetustatem. Ac primo quidem sic et nata, et progressa longius eloquentia videtur; et item postea maximis in rebus pacis et belli cum summis hominum utlilitatibus esse versata. Postquam vero commoditas quaedam, prava virtutis imitatrix, sine ratione officii, dicendi copiam consecuta est; tum ingenio freta malitia pervertere urbes, et vitas hominum labefactare assuevit.

III. Atque huius quoque exordium mali, quoniam principium boni diximus, explicemus.

Verisimillimum mihi videtur, quodam tempore neque in publicis rebus infantes et insipientes homines solitos esse versari, nec vero ad privatas causas magnos ac disertos homines accedere: sed cum a summis viris maximae res administrarentur, arbitror alios fuisse non incallidos homines, qui ad parvas controversias privatorum accederent. Quibus in controversiis cum saepe a mendacio contra verum homines stare consuescerent, dicendi assiduitas aluit audaciam, ut necessario superiores illi propter iniurias civium resistere audacibus, et opitulari suis quisque necessariis cogerentur. Itaque cum in dicendo saepe par, nonnunquam etiam superior visus esset is, qui, omisso studio sapientiae, nihil sibi praeter eloquentiam comparasset, fiebat, ut et multitudinis et suo iudicio, dignus, qui rempublicam gereret, videretur. Hinc nimirum non iniuria, cum ad gubernacula reipublicae temerarii atque audaces homines accesserant, maxima ac miserrima naufragia fiebant. Quibus rebus tantum odii atque invidiae suscepit eloquentia, ut homines ingeniosissimi, quasi ex aliqua turbida tempestate in portum, sic ex seditiosa et tumultuosa vita se in studium aliquod traderent quietum. Quare mihi videntur postea cetera studia recta atque honesta, per otium concelebrata ab optimis, enituisse: hoc vero a plerisque eorum desertum obsolevisse eo tempore, quo multo vehementius erat retinendum, et studiosius adaugendum. Nam quo indignius rem honestissimam et rectissimam violabat stultorum et improborum temeritas et audacia, summo cum reipublicae detrimento; eo studiosius et illis resistendum fuit, et reipublicae consulendum.

IV. Quod nostrum illum non fugit Catonem, neque Laelium, neque horum (vere dicam) discipulum Africanum, neque Gracchos Africani nepotes: quibus in hominibus erat summa virtus, et summa

virtute amplificata auctoritas, et, quae his rebus ornamento, et reipublicae praesidio esset, eloquentia. Quare, meo quidem animo, nihilo minus eloquentiae studendum est, etsi ea quidam et privatim, et publice perverse abutuntur: sed eo quidem vehementius; ne mali magno cum detrimento bonorum, et communi omnium pernicie, plurimum possint: cum praesertim hoc unum sit, quod ad omnes res, et privatas et publicas, maxime pertineat; hoc tuta, hoc honesta, hoc illustris, hoc eodem vita iucunda fiat. Nam hinc ad rempublicam plurima commoda veniunt, si moderatrix omnium rerum praesto est sapientia: hinc ad ipsos, qui eam adepti sunt, laus, honos, dignitas confluit: hinc amicis quoque eorum certissimum ac tutissimum praesidium comparatur. Ac mihi quidem videntur homines, cum multis rebus humiliores et infirmiores sint, hac re maxime bestiis praestare, quod loqui possunt. Quare praeclarum mihi quiddam videtur adeptus is, qui, qua re homines bestiis praestent, ea in re hominibus ipsis antecellat. Hoc si forte non naturá modo, neque exercitatione conficitur, verum etiam artificio quodam comparatur; non alienum est videre, quid dicant ii, qui quaedam eius rei praecepta nobis reliquerunt. Sed antequam de praeceptis oratoriis dicamus, videtur dicendum de genere ipsius artis, de officio, de fine, de materia, de partibus. Nam his rebus cognitis, facilius et expeditius uniuscuiusque animus ipsam rationem ac viam artis considerare poterit.

V. Civilis quaedam ratio est, quae multis et magnis ex rebus constat. Eius quaedam magna et ampla pars est artificiosa eloquentia, quam rhetoricam vocant. Nam neque cum iis sentimus, qui civilem scientiam eloquentia non putant indigere; et ab iis, qui eam putant omnem rhetoris vi et artificio contineri, magnopere dissentimus. Quare hanc oratoriam facultatem in eo genere ponemus, ut eam civilis scientiae

partem esse dicamus. Officium autem eius facultatis videtur esse, dicere apposite ad persuasionem: finis, persuadere dictione. Inter officium autem et finem hoc interest, quod in officio, quid fieri; in fine, quid officio conveniat, consideratur. Ut medici officium dicimus esse, curare ad sanandum apposite: finem, sanare curatione: item oratoris quid officium, et quid finem esse dicamus, intelligemus, cum id, quod facere debet, officium esse dicemus: illud, cuius causa facere debet, finem appellabimus.

Materiam artis eam dicimus, in qua omnis ars, et ea facultas, quae conficitur ex arte, versatur. Ut si medicinae materiam dicamus morbos ac vulnera, quod in his omnis medicina versetur: item, quibus in rebus versatur ars, et facultas oratoria, eas res materiam artis rhetoricae nominamus. Has autem res, alii plures, alii pauciores existimaverunt. Nam Gorgias Leontinus, antiquissimus fere rhetor, omnibus de rebus oratorem optime posse dicere existimavit. Hic infinitam et immensam huic artificio materiam subiicere videtur. Aristoteles autem, qui huic arti plurima adiumenta atque ornamenta subministravit, tribus in generibus rerum versari rhetoris officium putavit, demonstrativo, deliberativo, iudiciali. Demonstrativum est, quod tribuitur in alicuius certae personae laudem aut vituperationem: deliberativum, quod positum in disceptatione, et consultatione civili, habet in se sententiae dictionem: iudiciale, quod positum in iudicio, habet in se accusationem et defensionem, aut petitionem et recusationem. Et, quemadmodum nostra quidem fert opinio, oratoris ars et facultas in hac materia tripertita versari existimanda est.

VI. Nam Hermagoras quidem, nec quid dicat, attendere, nec quid polliceatur, intelligere videtur; qui oratoris materiam in causam et in quaestionem dividat. Causam esse dicit rem, quae habeat in se con-

troversiam in dicendo positam cum personarum certarum interpositione; quam nos quoque oratori dicimus esse attributam. Nam tres ei partes, quas ante diximus, supponimus, iudicialem, deliberativam, demonstrativam. Quaestionem autem eam appellat, quae habeat in se controversiam in dicendo positam, sine certarum personarum interpositione, ad hunc modum: Ecquid sit bonum praeter honestatem? verine sint sensus? quae sit mundi forma? quae solis magnitudo? Quas quaestiones procul ab oratoris officio remotas, facile omnes intelligere existimamus. Nam, quibus in rebus summa ingenia philosophorum plurimo cum labore consumta intelligimus, eas, sicut aliquas parvas res, oratori attribuere, magna amentia videtur. Quodsi magnam in his Hermagoras habuisset facultatem, studio et disciplina comparatam, videretur fretus sua scientia, falsum quiddam constituisse de oratoris officio, et non quid ars, sed quid ipse posset, exposuisse. Nunc vero ea vis est in homine, ut ei multo rhetoricam citius quis ademerit, quam philosophiam concesserit. Neque eo dico, quod eius ars, quam edidit, mihi mendosissime scripta videatur: nam satis in ea videtur ex antiquis artibus ingeniose et diligenter electas res collocasse, et nonnihil ipse quoque novi protulisse: verum oratori minimum est de arte loqui, quod hic fecit; multo maximum ex arte dicere; quod eum minime potuisse, omnes videmus. Quare materia quidem nobis rhetoricae videtur ea, quam Aristoteli visam esse diximus; partes autem hae, quas plerique dixerunt, inventio, dispositio, elocutio, memoria, pronunciatio.

VII. Inventio est excogitatio rerum verarum, aut verisimilium, quae causam probabilem reddant: dispositio est rerum inventarum in ordinem distributio: elocutio est idoneorum verborum, et sententiarum ad inventionem accommodatio: memoria est firma animi

rerum ac verborum ad inventionem perceptio: pronunciatio est, ex rerum et verborum dignitate, vocis et corporis moderatio.' Nunc his rebus breviter constitutis, eas rationes, quibus ostendere possimus genus, et officium, et finem huius artis, aliud in tempus differemus. Nam et multorum verborum indigent, et non tantopere ad artis descriptionem et praecepta tradenda pertinent. Eum autem, qui artem rhetoricam scribat, de duabus reliquis rebus, de materia artis, ac partibus scribere oportere existimamus. Ac mihi quidem videtur coniuncte agendum de materia ac partibus. Quare inventio, quae princeps est omnium partium, potissimum in omni causarum genere, qualis debeat esse, consideretur.

VIII. Omnis res, quae habet in se, positam in dictione aut disceptatione, aliquam controversiam, aut facti, aut nominis, aut generis, aut actionis continet quaestionem. Eam igitur quaestionem, ex qua causa nascitur, constitutionem appellamus. Constitutio est prima conflictio causarum ex depulsione intentionis profecta, hoc modo: Fecisti: non feci, aut iure feci. Cum facti controversia est, quoniam coniecturis causa firmatur, constitutio coniecturalis appellatur. Cum autem nominis, quia vis vocabuli definienda verbis est, constitutio definitiva nominatur. Cum vero, qualis sit res, quaeritur, quia et de vi, et de genere negotii controversia est, constitutio generalis vocatur. At cum causa ex eo pendet, quod non aut is agere videtur, quem oportet, aut non cum eo, quicum oportet, aut non apud quos, quo tempore, qua lege, quo crimine, qua poena oportet, translativa dicitur constitutio; quia actio translationis et commutationis indigere videtur. Atque harum aliquam in omne causae genus incidere necesse est. Nam in quam rem non inciderit, in ea nihil esse poterit controversiae. Quare eam ne causam quidem convenit putari.

Ac facti quidem controversia in omnia tempora potest distribui. Nam quid factum sit, potest quaeri, hoc modo: Occideritne Aiacem Ulysses. Et quid fiat, hoc modo: Bonone animo sint erga populum Romanum Fregellani. Et quid futurum sit, hoc modo: Si Carthaginem reliquerimus incolumem, num quid sit incommodi ad rempublicam perventurum. Nominis controversia est, cum de facto convenit, et quaeritur, id quod factum est, quo nomine appelletur. Quo in genere necesse est [ideo nominis] esse controversiam, [non quod de re ipsa non conveniat] non quod de facto non constet, sed quod id, quod factum sit, aliud alii videatur esse, et idcirco alius alio nomine id appellet. Quare in huiusmodi generibus definienda res erit verbis, et breviter describenda: ut, si quis sacrum ex privato surripuerit, utrum fur, an sacrilegus sit iudicandus. Nam id cum quaeritur, necesse erit definire utrumque, quid sit fur, quid sacrilegus, et sua descriptione ostendere, alio nomine illam rem, de qua agitur, appellari oportere, atque adversarii dicant.

IX. Generis est controversia, cum et quid factum sit, convenit, et quo id factum nomine appellari oporteat, constat: et tamen, quantum, et cuiusmodi, et omnino quale sit, quaeritur; hoc modo: Iustum, an iniustum; utile, an inutile; et omnia, in quibus, quale sit id, quod factum est, quaeritur, sine ulla nominis controversia. Huic generi Hermagoras partes quatuor supposuit, deliberativam, demonstrativam, iuridicialem, negotialem. Quod eius, ut nos putamus, non mediocre peccatum, reprehendendum videtur, verum brevi; ne aut, si taciti praeterierimus, sine causa non secuti eum putemur; aut, si diutius in hoc constiterimus, moram atque impedimentum reliquis praeceptis intulisse videamur. Si deliberatio et demonstratio genera sunt causarum, non possunt recte

partes alicuius generis causae putari. Eadem enim res alii genus esse, alii pars potest: eidem genus esse et pars non potest. Deliberatio autem, et demonstratio, genera sunt causarum. Nam aut nullum causae genus est, aut iudiciale solum, aut et iudiciale, et demonstrativum, et deliberativum. Nullum dicere causae esse genus, cum causas esse multas dicat, et in eas praecepta det, amentia est: unum autem iudiciale solum esse qui potest, cum deliberatio et demonstratio, neque ipsae similes inter se sint, et ab iudiciali genere plurimum dissideant, et suum quaeque finem habeat, quo referri debeat? Relinquitur ergo, ut omnia tria genera sint causarum. Deliberatio igitur, et demonstratio, non possunt recte partes alicuius generis causae putari. Male igitur eas generalis constitutionis partes esse dixit.

X. Quodsi generis causae partes non possunt recte putari, multo minus recte partis causae partes putabuntur. Pars autem causae, constitutio est omnis. Non enim causa ad constitutionem, sed constitutio ad causam accommodatur. Sed demonstratio et deliberatio, generis causae partes non possunt recte putari, quod ipsa sunt genera: multo igitur minus recte partis eius, quod hic dicit, partes putabuntur. Deinde si constitutio, et ipsa, et pars constitutionis eius quaelibet, intentionis depulsio est; quae intentionis depulsio non est, ea nec constitutio, nec pars constitutionis est. At si, quae intentionis depulsio non est, ea nec constitutio, nec pars constitutionis est; demonstratio et deliberatio, neque constitutio, nec pars constitutionis est. Si igitur constitutio, et ipsa, et pars eius, intentionis depulsio est; deliberatio et demonstratio, neque constitutio, neque pars constitutionis est. Placet autem ipsi, constitutionem intentionis esse depulsionem: placeat igitur oportet, demonstrationem et deliberationem non esse constitutionem, nec partem constitu-

-tionis. Atque hoc eodem urgebitur, sive constitutionem, primam causae accusatoris confirmationem dixerit, sive defensoris primam deprecationem. Nam eum eadem omnia incommoda sequentur.

Deinde coniecturalis causa non potest simul ex eadem parte, eodem in genere, et coniecturalis esse et definitiva. Rursus nec definitiva causa potest simul ex eadem parte, eodem in genere, et definitiva esse et translativa. Et omnino nulla constitutio, nec pars constitutionis, potest simul et suam habere, et alterius in se vim continere: ideo quod unaquaeque ex se, et ex sua natura, simpliciter consideratur: altera assumta, numerus constitutionum duplicatur, non vis constitutionis augetur. At deliberativa causa simul ex eadem parte, eodem in genere, et coniecturalem, et generalem, et definitivam, et translativam solet habere constitutionem, et unam aliquando, et plures nonnunquam. Ergo ipsa nec constitutio est, neo pars constitutionis. Idem in demonstratione solet usu evenire. Genera igitur, ut ante diximus, haec causarum putanda sunt, non partes alicuius constitutionis.

XI. Haec ergo constitutio, quam generalem nominamus, partes nobis videtur duas habere, iuridicialem, et negotialem. Iuridicialis est, in qua aequi et iniqui natura, praemii, aut poenae ratio quaeritur: negotialis est, in qua, quid iuris ex civili more, et aequitate sit, consideratur: cui diligentiae praeesse apud nos iurisconsulti existimantur. Ac iuridicialis quidem ipsa in duas distribuitur partes, absolutam, et assumtivam. Absoluta est, quae ipsa in se continet iuris et iniuriae quaestionem: assumtiva, quae ipsa ex se nihil firmi dat ad recusationem, foris autem aliquid defensionis assumit. Eius partes sunt quatuor, concessio, remotio criminis, relatio criminis, comparatio. Concessio est, cum reus non id, quod factum est, defendit, sed ut ignoscatur, postulat. Haec in

duas partes dividitur, purgationem et deprecationem. Purgatio est, cum factum conceditur, culpa removetur. Haec partes habet tres, imprudentiam, casum, necessitatem. Deprecatio est, cum et peccasse et consulto peccasse reus se confitetur, et tamen, ut ignoscatur, postulat: quod genus perraro potest accidere. Remotio criminis est, cum id crimen, quod infertur, ab se et ab sua culpa, vi et potestate in alium reus removere conatur. Id dupliciter fieri poterit, si aut causa, aut factum in alium transferetur. Causa transfertur, cum aliena dicitur vi et potestate factum: factum autem, cum alius aut debuisse, aut potuisse facere dicitur. Relatio criminis est, cum ideo iure factum dicitur, quod aliquis ante iniuria lacessierit. Comparatio est, cum aliud aliquod alicuius factum rectum aut utile contenditur, quod ut fieret, illud, quod arguitur, dicitur esse commissum.

In quarta constitutione, quam translativam nominamus, eius constitutionis est controversia, cum aut quem, aut quicum, aut quomodo, aut apud quos, aut quo iure, aut quo tempore agere oporteat, quaeritur, aut omnino aliquid de commutatione, aut infirmatione actionis agitur. Huius constitutionis Hermagoras inventor esse existimatur, non quo non usi sint ea veteres oratores saepe multi, sed quia non animadverterint artis scriptores eam superiores, nec retulerint in numerum constitutionum. Post autem ab hoc inventam multi reprehenderunt, quos non tam imprudentia falli putamus, (res enim perspicua est,) quam invidia atque obtrectatione quadam impediri.

XII. Et constitutiones quidem et earum partes exposuimus: exempla autem cuiusque generis tunc commodius exposituri videmur, cum in unumquodque eorum argumentorum copiam dabimus. Nam argumentandi ratio dilucidior erit, cum et ad genus, et ad exemplum causae statim poterit accommodari.

Constitutione causae reperta, statim placet considerare, utrum causa sit simplex, an iuncta; et si iuncta erit, utrum sit ex pluribus quaestionibus iuncta, an ex aliqua comparatione. Simplex est, quae absolutam in se continet unam quaestionem, hoc modo: Corinthiis bellum indicamus, an non. Coniuncta ex pluribus quaestionibus, in qua plura quaeruntur, hoc pacto: Utrum Carthago diruatur, an Carthaginiensibus reddatur, an eo colonia deducatur. Ex comparatione, in qua per contentionem, utrum potius, aut quid potissimum sit, quaeritur, ad hunc modum: Utrum exercitus in Macedoniam contra Philippum mittatur, qui sociis sit auxilio, an teneatur in Italia, ut quam maximae contra Hannibalem copiae sint. Deinde considerandum est, in ratione an in scripto sit controversia. Nam scripti controversia est ea, quae ex scriptionis genere nascitur.

XIII. Eius autem genera, quae sunt separata a constitutionibus, quinque sunt. Nam cum verba ipsa videntur cum sententia scriptoris dissidere, tum inter se duae leges, aut plures discrepare, tum id, quod scriptum est, duas aut plures res significare: tum ex eo, quod scriptum est, aliud quoque, quod non scriptum est, inveniri: tum vis verbi, quasi in definitiva constitutione, in quo posita sit, quaeri. Quare primum genus, de scripto et sententia; secundum, ex contrariis legibus; tertium, ambiguum; quartum, ratiocinativum; quintum, definitivum nominamus. Ratio autem est, cum omnis quaestio non in scriptione, sed in aliqua argumentatione consistit.

At tum, considerato genere causae, et cognita constitutione, cum, simplexne an coniuncta sit, intellexeris, et, scripti an rationis habeat controversiam, videris; deinceps erit videndum, quae quaestio, quae ratio, quae iudicatio, quod firmamentum causae sit: quae omnia a constitutione proficiscantur oportet.

Quaestio est ea, quae ex conflictione causarum gignitur controversia, hoc modo: Non iure fecisti: iure feci. Causarum autem haec est conflictio, in qua constitutio constat. Ex ea igitur nascitur controversia, quam quaestionem dicimus, hoc modo: Iurene fecerit? Ratio est, quae continet causam, quae si sublata sit, nihil in causa controversiae relinquetur, hoc modo, ut docendi causa in facili et pervulgato exemplo consistamus: Orestes si accusetur matricidii, nisi hoc dicat, Iure feci; illa enim patrem meum occiderat: non habet defensionem. Qua sublata, omnis quoque controversia sublata sit. Ergo eius causae ratio est, quod illa Agamemnonem occiderit. Iudicatio est, quae ex infirmatione, et confirmatione rationis nascitur controversia. Nam sit ea nobis exposita ratio, quam paullo ante exposuimus. Illa enim, inquit, patrem meum occiderat. At non, inquit adversarius, abs te filio matrem necari oportuit. Potuit enim sine tuo scelere illius factum puniri.

XIV. Ex hac deductione rationis, illa summa nascitur controversia, quam iudicationem appellamus. Ea est huiusmodi: Rectumne fuerit, ab Oreste matrem occidi, cum illa Orestis patrem occidisset. Firmamentum est firmissima argumentatio defensoris, et appositissima ad iudicationem: ut si velit Orestes dicere, eiusmodi animum matris suae fuisse in patrem suum, in se ipsum ac sorores, in regnum, in famam generis et familiae, ut ab ea poenas liberi sui potissimum petere debuerint. Et in ceteris quidem constitutionibus ad hunc modum iudicationes reperiuntur: in coniecturali autem constitutione, quia ratio non est, (factum enim non conceditur,) non potest ex deductione rationis nasci iudicatio. Quare necesse est eandem esse quaestionem et iudicationem: ut, factum est, non est factum; factumne sit? Quot autem in causa constitutiones, aut earum partes erunt, totidem necesse erit

quaestiones, rationes, iudicationes, firmamenta reperiri.

His omnibus in causa repertis, tum denique singulae partes totius causae considerandae sunt. Nam non ut quidque dicendum primum, ita primum animadvertendum videtur: ideo quod illa, quae prima dicuntur, si vehementer velis congruere, et cohaerere cum causa, ex eis ducas oportet, quae post dicenda sunt. Quare cum iudicatio, et ea, quae ad iudicationem oportet inveniri argumenta, diligenter erunt artificio reperta, cura et cogitatione pertractata; tum denique ordinandae sunt ceterae partes orationis. Hae partes sex esse omnino nobis videntur; exordium, narratio, partitio, confirmatio, reprehensio, conclusio. Nunc quoniam exordium princeps omnium esse debet, nos quoque primum in rationem exordiendi praecepta dabimus.

XV. Exordium est oratio animum auditoris idonee comparans ad reliquam dictionem: quod eveniet, si eum benevolum, attentum, docilem fecerit. Quare qui bene exordiri causam volet, eum necesse est genus suae causae diligenter ante cognoscere. Genera causarum sunt quinque, honestum, admirabile, humile, anceps, obscurum. Honestum causae genus est, cui statim sine oratione nostra auditoris favet animus: admirabile, a quo alienatus est animus eorum, qui audituri sunt: humile, quod negligitur ab auditore, et non magnopere attendendum videtur: anceps, in quo aut iudicatio dubia est; aut causa, et honestatis, et turpitudinis particeps, ut et benivolentiam pariat, et offensionem: obscurum, in quo aut tardi auditores sunt, aut difficilioribus ad cognoscendum negotiis causa implicita est. Quare quoniam tam diversa sunt genera causarum, exordiri quoque dispari ratione in unoquoque genere necesse est. Igitur exordium in duas partes dividitur, in principium et insinuationem.

Principium est oratio, perspicue et protinus perficiens auditorem benivolum, aut docilem, aut attentum. Insinuatio est oratio quadam dissimulatione et circuitione obscure subiens auditoris animum.

In admirabili genere causae, si non omnino infesti auditores erunt, principio benivolentiam comparare licebit. Sin erunt vehementer abalienati, confugere necesse erit ad insinuationem. Nam ab iratis si perspicue pax et benivolentia petitur; non modo ea non invenitur, sed augetur atque inflammatur odium. In humili autem genere causae, contemtionis tollendae causa, necesse erit attentum efficere auditorem. Anceps genus causae, si dubiam iudicationem habebit, ab ipsa iudicatione exordiendum est. Sin autem partem turpitudinis et partem honestatis habebit, benivolentiam captare oportebit, ut in genus honestum causa translata videatur. Cum autem erit honestum causae genus, vel praeteriri principium poterit, vel, si commodum fuerit, aut a narratione incipiemus, aut a lege, aut ab aliqua firmissima ratione nostrae dictionis: sin uti principio placebit, benivolentiae partibus utendum est, ut id, quod est, augeatur. In obscuro causae genere per principium dociles auditores efficere oportebit.

XVI. Nunc, quoniam, quas res exordio conficere oporteat, dictum est; reliquum est, ut ostendatur, quibus quaeque res rationibus confici possit.

Benivolentia quatuor ex locis comparatur: ab nostra, ab adversariorum, ab iudicum persona, ab ipsa causa. Ab nostra, si de nostris factis et officiis sine arrogantia dicemus: si crimina illata, et aliquas minus honestas suspiciones iniectas diluemus: si, quae incommoda acciderint, aut quae instent difficultates, proferemus: si prece, et obsecratione humili, ac supplici utemur. Ab adversariorum autem, si eos aut in odium, aut in invidiam, aut in contemtionem addu-

cemus. In odium adducentur, si quod eorum spurce, superbe, crudeliter, malitiose factum proferetur: in invidiam, si vis eorum, potentia, divitiae, cognatio, pecuniae proferentur, atque eorum usus arrogans et intolerabilis; ut his rebus magis videantur, quam causae suae confidere: in contemtionem adducentur, si eorum inertia, negligentia, ignavia, desidiosum studium, et luxuriosum otium proferetur. Ab auditorum persona benivolentia captabitur, si res ab his fortiter, sapienter, mansuete gestae proferentur, ut ne qua assentatio nimia significetur: et si de his, quam honesta existimatio, quantaque eorum iudicii et auctoritatis exspectatio sit, ostendetur: ab ipsis rebus, si nostram causam laudando extollemus, adversariorum causam per contemtionem deprimemus. Attentos autem faciemus, si demonstrabimus, ea, quae dicturi erimus, magna, nova, incredibilia esse, aut ad omnes, aut ad eos, qui audiunt, aut ad aliquos illustres homines, aut ad deos immortales, aut ad summam rempublicam pertinere; et si pollicebimur, nos brevi nostram causam demonstraturos, atque exponemus iudicationem, aut iudicationes, si plures erunt. Dociles auditores faciemus, si aperte et breviter summam causae exponemus; hoc est, in quo consistat controversia. Nam et cum docilem velis facere, simul attentum facias oportet. Nam is maxime docilis est, qui attentissime est paratus audire.

XVII. Nunc insinuationes quemadmodum tractari conveniat, deinceps dicendum videtur. Insinuatione igitur utendum est, cum admirabile genus causae est, hoc est, ut ante diximus, cum animus auditoris infestus est. Id autem tribus ex causis fit maxime; si aut inest in ipsa causa quaedam turpitudo, aut ab iis, qui ante dixerunt, iam quiddam auditori persuasum videtur, aut eo tempore locus dicendi datur, cum iam illi, quos audire oportet, defessi sunt

audiendo. Nam ex hac quoque re non minus, quam ex primis duabus, in oratore nonnunquam animus auditoris offenditur. Si causae turpitudo contrahet offensionem; aut pro eo homine, in quo offenditur, alium hominem, qui diligitur, interponi oportet: aut pro re, in qua offenditur, aliam rem, quae probatur: aut pro re hominem, aut pro homine rem, ut ab eo, quod odit, ad id, quod diligit, auditoris animus traducatur, et dissimulare id te defensurum, quod existimeris defensurus: deinde, cum iam mitior factus erit auditor, ingredi pedetentim in defensionem, et dicere, ea, quae indignentur adversarii, tibi quoque indigna videri; deinde, [cum lenieris eum, qui audiet,] demonstrare, nihil eorum ad te pertinere, et negare te quidquam de adversariis esse dicturum, neque hoc, neque illud: ut neque aperte laedas eos, qui diliguntur, et tamen id obscure faciens, quoad possis, alienes ab eis auditorum voluntatem: et aliquorum iudicium simili de re, aut auctoritatem proferre imitatione dignam: deinde eandem, aut consimilem, aut maiorem, aut minorem agi rem in praesentia demonstrare. Sin oratio adversariorum fidem videbitur auditoribus fecisse, id quod ei, qui intelligit, quibus rebus fides fiat, facile erit cognitu; oportet aut de eo, quod adversarii sibi firmissimum putarint, et maxime ii, qui audierint, probarint, primum te dicturum polliceri, aut ab adversarii dicto exordiri, et ab eo potissimum, quod ille nuperrime dixerit: aut dubitatione uti, quid primum dicas, aut cui potissimum loco respondeas, cum admiratione. Nam auditor cum eum, quem adversarii perturbatum putant oratione, videt animo firmissimo contra dicere paratum, plerumque se potius temere assensisse, quam illum sine causa confidere arbitratur. Sin auditoris studium defatigatio abalienavit a causa, te brevius, quam paratus fueris, esse dicturum, commodum est polliceri; non imitatu-

rum adversarium. Sin res dabit, non inutile est, ab aliqua re nova aut ridicula incipere, aut ex tempore quae nata sit; quod genus, strepitum, acclamationem: aut iam parata, quae vel apologum, vel fabulam, vel aliquam contineat irrisionem: aut, si rei dignitas adimet iocandi facultatem, aliquid triste, novum, horribile, statim non incommodum est iniicere. Nam ut cibi satietas et fastidium aut subamara aliqua re relevatur, aut dulci mitigatur; sic animus defessus audiendo, aut admiratione integratur, aut risu novatur.

XVIII. Ac separatim quidem, quae de principio et insinuatione dicenda videbantur, haec fere sunt. Nunc quiddam breviter et communiter de utroque praecipiendum videtur. Exordium, sententiarum et gravitatis plurimum debet habere, et omnino omnia, quae pertinent ad dignitatem, in se continere, propterea quod id optime faciendum est, quod oratorem auditori maxime commendet: splendoris, et festivitatis, et concinnitudinis minimum, propterea quod ex his suspicio quaedam apparationis atque artificiosae diligentiae nascitur; quae maxime orationi fidem, oratori adimit auctoritatem. Vitia vero haec sunt certissima exordiorum, quae summopere vitare oportebit; vulgare, commune, commutabile, longum, separatum, translatum, contra praecepta. Vulgare est, quod in plures causas potest accommodari, ut convenire videatur. Commune est, quod nihilo minus in hanc, quam in contrariam partem causae, potest convenire. Commutabile est, quod ab adversario potest, leviter mutatum, ex contraria parte dici. Longum est, quod pluribus verbis, aut sententiis, ultra quam satis est, producitur. Separatum est, quod non ex ipsa causa ductum est, nec, sicut aliquod membrum, annexum orationi. Translatum est, quod aliud conficit, quam causae genus postulat: ut si quis docilem faciat auditorem, cum benivolentiam causa desiderat: aut, si principio

utatur, cum insinuationem res postulat. Contra praecepta est, quod nihil eorum efficit, quorum causa de exordiis praecepta traduntur: hoc est, quod eum, qui audit, neque benivolum, neque attentum, neque docilem efficit: aut, quo profecto nihil peius est, ut contra sit, facit. Ac de exordio quidem satis dictum est.

XIX. Narratio est rerum gestarum, aut ut gestarum, expositio. Narrationum tria sunt genera. Vnum genus est, in quo ipsa causa, et omnis ratio controversiae continetur: alterum, in quo digressio aliqua extra causam aut criminationis, aut similitudinis, aut delectationis non alienae ab eo negotio, quo de agitur, aut amplificationis causa, interponitur. Tertium genus est remotum a civilibus causis, quod delectationis causa, non inutili cum exercitatione, dicitur et scribitur. Eius partes sunt duae, quarum altera in negotiis, altera in personis maxime versatur. Ea, quae in negotiorum expositione posita est, tres habet partes, fabulam, historiam, argumentum. Fabula est, in qua nec verae, nec versimiles res continentur. Cuiusmodi est:

Angues ingentes alites, iuncti iugo.

Historia est gesta res, ab aetatis nostrae memoria remota: quod genus, Appius indixit Carthaginiensibus bellum. Argumentum est ficta res, quae tamen fieri potuit. Huiusmodi apud Terentium

Nam is postquam excessit ex ephebis, Sosia.

Illa autem narratio, quae versatur in personis, eiusmodi est, ut in ea simul cum rebus ipsis personarum sermones et animi perspici possint, hoc modo:

Venit ad me saepe clamitans, Quid agis, Micio?
Cur perdis adolescentem nobis? cur amat?
Cur potat? cur tu his rebus sumtum suggeris?
Vestitu nimio indulges, nimium ineptus es.
Nimium ipse durus est praeter aequumque et bonum.

Hoc in genere narrationis multa inesse debet festivitas, confecta ex rerum varietate, animorum dissimilitudine, gravitate, lenitate, spe, metu, suspicione, desiderio, dissimulatione, errore, misericordia, fortunae commutatione, insperato incommodo, subita laetitia, iucundo exitu rerum. Verum haec ex his, quae postea de elocutione praecipientur, ornamenta sumentur.

XX. Nunc de narratione ea, quae causae continet expositionem, dicendum videtur. Oportet igitur eam tres habere res: ut brevis, ut aperta, ut probabilis sit. Brevis erit, si, unde necesse est, inde initium sumetur, et non ab ultimo repetetur, et si cuius rei satis erit summam dixisse, eius partes non dicentur. Nam saepe satis est, quid factum sit, dicere: non ut enarres, quemadmodum sit factum: et si non longius, quam quod scitu opus est, in narrando procedetur: et si nullam in rem aliam transibitur: et si ita dicetur, ut nonnunquam ex eo, quod dictum sit, id, quod dictum non sit, intelligatur: et si non modo id, quod obest, verum etiam id, quod nec obest, nec adiuvat, praeteribitur: et si semel unumquodque dicetur: et si non ab eo, in quo proxime desitum erit, deinceps incipietur. Ac multos imitatio brevitatis decipit, ut, cum se breves putent esse, longissimi sint: cum dent operam, ut res multas breviter dicant, non ut omnino paucas res dicant, et non plures, quam necesse sit. Nam plerisque breviter dicere videtur, qui ita dicit: Accessi ad aedes, puerum evocavi: respondit: quaesivi dominum: domi negavit esse. Hic, tametsi tot res brevius non potuit dicere, tamen, quia satis fuit dixisse, domi negavit esse, fit rerum multitudine longus. Quare hoc quoque in genere vitanda est brevitatis imitatio, et non minus rerum non necessariarum, quam verborum multitudine supersedendum est. Aperta autem narratio poterit esse, si, ut quidque primum gestum erit, ita primum exponetur, et rerum ac tempo-

rum ordo servabitur, ut ita narrentur, ut gestae res erunt, aut ut potuisse geri videbuntur. Hic considerandum erit, ne quid perturbate, ne quid contorte dicatur, ne quam in aliam rem transeatur, ne ab ultimo repetatur, ne ad extremum prodeatur, ne quid, quod ad rem pertineat, praetereatur: et omnino, quae praecepta de brevitate sunt, hoc quoque in genere sunt conservanda. Nam saepe res parum est intellecta longitudine magis, quam obscuritate narrationis. Ac verbis quoque dilucidis utendum est: quo de genere dicendum est in praeceptis elocutionis.

XXI. Probabilis erit narratio, si in ea videbuntur inesse ea, quae solent apparere in veritate; si personarum dignitates servabuntur; si causae factorum exstabunt; si fuisse facultates faciundi videbuntur; si tempus idoneum; si spatii satis; si locus opportunus ad eandem rem, qua de re narrabitur, fuisse ostendetur; si res et ad eorum, qui agent, naturam, et ad vulgi morem, et ad eorum, qui audient, opinionem accommodabitur. Ac veri quidem similis ex his rationibus esse poterit. Illud autem praeterea considerare oportebit, ne aut, cum obsit narratio, aut cum nihil prosit, tamen interponatur; aut non loco, aut non, quemadmodum causa postulat, narretur. Obest tum, cum ipsius rei gestae expositio magnam excipit offensionem, quam argumentando, et causam agendo leniri oportebit. Quod cum acciderit, membratim oportebit partes rei gestae dispergere in causam, et ad unamquamque confestim rationem accommodare, ut vulneri praesto medicamentum sit, et odium statim defensio mitiget. Nihil prodest narratio tunc, cum aut ab adversariis re exposita, nostra nihil interest, iterum aut alio modo narrare: aut cum ab iis, qui audiunt, ita tenetur negotium, ut nostra nihil intersit eos alio pacto docere. Quod cum acciderit, omnino narratione supersedendum est. Non loco dicitur, cum non in ea

parte orationis collocatur, in qua res postulat: quo de genere agemus tum, cum de dispositione dicemus; nam hoc ad dispositionem pertinet. Non quemadmodum causa postulat, narratur, cum aut id, quod adversario prodest, dilucide et ornate exponitur, aut id, quod ipsum adiuvat, obscure dicitur et negligenter. Quare, ut hoc vitium vitetur, omnia torquenda sunt ad commodum suae causae, contraria, quae praeteriri poterunt, praetereundo; quae illius erunt, leviter attingendo, sua diligenter et enodate narrando. Ac de narratione quidem satis dictum videtur: deinceps ad partitionem transeamus.

XXII. Recte habita in causa partitio, illustrem et perspicuam totam efficit orationem. Eius partes duae sunt, quarum utraque magnopere ad aperiendam causam, et ad constituendam pertinet controversiam. Vna pars est, quae, quid cum adversariis conveniat, et quid in controversia relinquatur, ostendit: ex qua certum quiddam designatur auditori, in quo animum debeat habere occupatum. Altera est, in qua rerum earum, de quibus erimus dicturi, breviter expositio ponitur distributa: ex qua conficitur, ut certas animo res teneat auditor, quibus dictis intelligat fore peroratum. Nunc utroque genere partitionis quemadmodum conveniat uti, breviter dicendum videtur. Quae partitio, quid conveniat, aut quid non conveniat, ostendit, haec debet illud, quod convenit, inclinare ad suae causae commodum, hoc modo: Interfectam matrem esse a filio, convenit mihi cum adversario. Item contra: Interfectum esse a Clytaemnestra Agamemnonem, convenit. Nam hic uterque et id posuit, quod conveniebat, et tamen suae causae commodo consuluit. Deinde, quid controversiae sit, ponendum est in iudicationis expositione: quae quemadmodum inveniretur, ante dictum est. Quae autem partitio rerum distributam continet expositionem, haec habere

debet brevitatem, absolutionem, paucitatem. Brevitas est, cum, nisi necessarium, nullum assumitur verbum. Haec in hoc genere idcirco utilis est, quod rebus ipsis, et partibus causae, non verbis, neque extraneis ornamentis animus auditoris tenendus est. Absolutio est, per quam omnia, quae incidunt in causam, genera, de quibus dicendum est, amplectimur. In qua partitione videndum est, ne aut aliquod genus utile relinquatur, aut sero extra partitionem, id quod vitiosissimum ac turpissimum est, inferatur. Paucitas in partitione servatur, si genera ipsa rerum ponuntur, neque permixte cum partibus implicantur. Nam genus est, quod plures partes amplectitur, ut animal. Pars est, quae subest generi, ut equus. Sed saepe eadem res alii genus, alii pars est. Nam homo, animalis pars est; Thebani aut Troiani, genus.

XXIII. Haec ideo diligentius inducitur praescriptio, ut aperte intellecta generali partitione, paucitas generum in partitione servari possit. Nam qui ita partitur, Ostendam, propter cupiditatem, et audaciam, et avaritiam adversariorum, omnia incommoda ad rempublicam pervenisse; is non intellexit, in partitione, exposito genere, partem se generis admiscuisse. Nam genus est, omnium nimirum libidinum, cupiditas: eius autem generis sine dubio pars est avaritia.

Hoc igitur vitandum est, ne, cuius genus posueris, eius secum aliquam, sicut diversam ac dissimilem, partem ponas in eadem partitione. Quodsi quod in genus plures incident partes, id cum in prima partitione causae erit simpliciter expositum, distribuetur eo tempore commodissime, cum ad ipsum ventum erit explicandum in causae dictione post partitionem. Atque illud quoque pertinet ad paucitatem, ne aut plura, quam satis est, demonstraturos nos dicamus, hoc modo: Ostendam, adversarios, quod arguimus, et potuisse facere, et voluisse, et fecisse: nam fecisse

ostendere satis est: aut, cum in causa partitio nulla sit, et cum quiddam simplex agatur, tamen utamur distributione: id quod perraro potest accidere. Ac sunt alia quoque praecepta partitionum, quae ad hunc usum oratorium non tantopere pertineant; quae versantur in philosophia, ex quibus haec ipsa transtulimus, quae convenire videbantur, quorum nihil in ceteris artibus inveniebamus. Atque his de partitione praeceptis, in omni dictione meminisse oportebit, ut et prima quaeque pars, ut exposita est in partitione, sic ordine transigatur, et omnibus explicatis, peroratum sit; hoc modo, ut ne quid posterius praeter conclusionem inferatur. Partitur apud Terentium breviter et commode senex in Andria, quae cognoscere libertum velit:

Eo pacto, et gnati vitam, et consilium meum
Cognosces, et quid facere in hac re te velim.

Itaque quemadmodum in partitione proposuit, ita narrat, primum gnati vitam:

Nam is postquam excessit ex ephebis, Sosia,
Liberius vivendi fuit potestas.

Deinde suum consilium:

Et nunc id operam do.

Deinde quid Sosiam velit facere, id quod postremum posuit in partitione, postremum dicit:

Nunc tuum est officium.

Quemadmodum igitur hic et ad primam quamque partem primum accessit, et omnibus absolutis, finem dicendi fecit, sic nobis placet, et ad singulas partes accedere, et omnibus absolutis, perorare. Nunc de confirmatione deinceps, ita ut ordo ipse postulat, praecipiendum videtur.

XXIV. Confirmatio est, per quam argumentando, nostrae causae fidem, et auctoritatem, et firmamentum adiungit oratio. Huius partis certa sunt praecepta, quae in singula causarum genera dividentur. Verumtamen non incommodum videtur, quandam

silvam, atque materiam universam ante permistam et confusam exponere omnium argumentationum: post autem tradere, quemadmodum unumquodque genus causae, omnibus hinc argumentandi rationibus tractis, confirmáre oporteat.

Omnes res argumentando confirmantur, aut ex eo, quod personis, aut ex eo, quod negotiis est attributum. Ac personis has res attributas putamus, nomen, naturam, victum, fortunam, habitum, affectionem, studia, consilia, facta, casus, orationes. Nomen est, quod unicuique personae attribuitur, quo suo quaeque proprio et certo vocabulo appelletur. Naturam ipsam definire difficile est: partes autem eius enumerare eas, quarum indigemus ad hanc praeceptionem, facilius est. Hae autem partim divino, partim mortali in genere versantur. Mortalium autem pars in hominum, pars in bestiarum genere numeratur. Atque hominum genus et in sexu consideratur, virile an muliebre sit; et in natione, patria, cognatione, aetate. Natione, Graius an barbarus; patria, Atheniensis an Lacedaemonius; cognatione, quibus maioribus, quibus consanguineis; aetate, puer an adolescens, natu grandior an senex. Praeterea commoda et incommoda considerantur ab natura data animo aut corpori, hoc modo: valens an imbecillus; longus an brevis; formosus an deformis; velox an tardus sit; acutus an hebetior; memor an obliviosus; comis, officiosus, pudens, patiens an contra. Et omnino, quae a natura data animo et corpori [considerabuntur], in natura consideranda sunt. Nam quae industria comparantur, ad habitum pertinent, de quo posterius dicendum est.

XXV. In victu considerare oportet, apud quos, et quo more, et cuius arbitratu sit educatus, quos habuerit artium liberalium magistros, quos vivendi praeceptores, quibus amicis utatur, quo in negotio, quae-

stu, artificio sit occupatus: quo modo rem familiarem administret, qua consuetudine domestica sit. In fortuna quaeritur, servus sit, an liber: pecuniosus, an tenuis: privatus, an cum potestate: si cum potestate, iure an iniuria: felix, clarus, an contra: quales liberos habeat. Ac si de non vivo quaeretur, etiam quali morte sit affectus, erit considerandum. Habitum autem appellamus, animi aut corporis constantem et absolutam aliqua in re perfectionem; ut virtutis, aut artis perceptionem alicuius, aut quamvis scientiam: et item corporis aliquam commoditatem, non natura datam, sed studio industriaque partam. Affectio est, animi aut corporis ex tempore, aliqua de causa, commutatio, ut laetitia, cupiditas, metus, molestia, morbus, debilitas, et alia, quae genere in eodem reperiuntur. Studium est animi assidua et vehemens ad aliquam rem applicata magna cum voluntate occupatio, ut philosophiae, poëticae, geometriae, litterarum: consilium est aliquid faciendi, aut non faciendi [vere] excogitata ratio. Facta autem, et casus, et orationes tribus ex temporibus considerabuntur; quid fecerit, aut quid ipsi acciderit, aut quid dixerit; aut quid faciat, quid ipsi accidat, quid dicat; aut quid facturus sit, quid ipsi casurum sit, qua sit usurus oratione. Ac personis quidem haec videntur esse attributa.

XXVI. Negotiis autem quae sunt attributa, partim sunt continentia cum ipso negotio, partim in gestione negotii considerantur, partim adiuncta negotio sunt, partim gestum negotium consequuntur. Continentia cum ipso negotio sunt ea, quae semper affixa esse videntur ad rem, neque ab ea possunt separari. Ex his prima est brevis complexio totius negotii, quae summam continet facti, hoc modo: Parentis occisio, patriae proditio: deinde causa eius summae, per quam, et quamobrem, et cuius rei causa factum sit, quaeritur: deinde ante rem gestam quae facta sunt, conti-

nenter usque ad ipsum negotium: deinde, in ipso gerendo negotio quid actum sit: deinde, quid postea factum sit.

In gestione autem negotii, qui locus secundus erat de iis, quae negotiis attributa sunt, quaeritur locus, tempus, occasio, modus, facultates. Locus consideratur, in quo res gesta sit, ex opportunitate, quam videatur habuisse ad negotium administrandum. Ea autem opportunitas quaeritur ex magnitudine, intervallo, longinquitate, propinquitate, solitudine, celebritate, natura ipsius loci, et vicinitate totius regionis. Ex his etiam attributionibus: sacer an profanus, publicus an privatus, alienus an ipsius, de quo agitur, locus sit an fuerit. Tempus est, id quo nunc utimur, (nam ipsum quidem generaliter definire difficile est,) pars quaedam aeternitatis, cum alicuius annui, menstrui, diurni, nocturnive spatii certa significatione. In hoc et quae praeterierint, considerantur; et eorum ipsorum, quae propter vetustatem obsoleverint, ut incredibilia videantur, et iam in fabularum numerum reponantur; et quae iam diu gesta, et a memoria nostra remota, tamen faciant fidem, vere tradita esse, quod eorum monumenta certa in litteris exstent; et quae nuper gesta sint, quae scire plerique possint: et item quae instent in praesentia, et quae maxime fiant, et quae consequantur. In quibus potest considerari, quid ocyus, et quid serius futurum sit. Et item communiter in tempore perspiciendo longinquitas eius est consideranda. Nam saepe oportet commetiri cum tempore negotium, et videre, potueritne aut magnitudo negotii aut multitudo rerum in eo transigi tempore. Consideratur autem tempus et anni, et mensis, et diei, et noctis, et vigiliae, et horae, et in aliqua parte alicuius horum.

XXVII. Occasio est pars temporis, habens in se alicuius rei idoneam faciendi aut non faciendi oppor-

tunitatem. Quare cum tempore hoc differt. Nam genere quidem utrumque idem esse intelligitur: verum in tempore spatium quodammodo declaratur, quod in annis, aut in anno, aut in aliqua anni parte spectatur: in occasione, ad spatium temporis, faciendi quaedam opportunitas intelligitur adiuncta. Quare cum genere idem sit, fit aliud, quod parte quadam, et specie, ut diximus, differat. Haec distribuitur in tria genera, publicum, commune, singulare. Publicum est, quod civitas universa aliqua de causa frequentat, ut ludi, dies festus, bellum. Commune, quod accidit omnibus eodem fere tempore, ut messis, vindemia, calor, frigus: singulare autem est, quod aliqua de causa privatim solet alicui accidere, ut nuptiae, sacrificium, funus, convivium, somnus. Modus est, in quo, quemadmodum, et quo animo factum sit, quaeritur. Eius partes sunt, prudentia et imprudentia. Prudentiae ratio quaeritur ex iis, quae clam, palam, vi, persuasione fecerit: imprudentia autem in purgationem confertur, cuius partes sunt inscientia, casus, necessitas, et in affectionem animi, hoc est, molestiam, iracundiam, amorem, et cetera, quae in simili genere versantur. Facultates sunt, aut quibus facilius fit, aut sine quibus aliquid confici non potest.

XXVIII. Adiunctum autem negotio id intelligitur, quod maius, et quod minus, et quod simile erit ei negotio, quo de agitur, et quod aeque magnum, et quod contrarium, et quod disparatum, et genus, et pars, et eventus. Maius et minus, et aeque magnum, ex vi, et ex numero, et ex figura negotii, sicut ex statura corporis, consideratur. Simile autem ex specie comparabili, aut ex conferenda atque assimulanda natura iudicatur. Contrarium est, quod positum in genere diverso, ab eodem, cui contrarium esse dicitur, plurimum distat, ut frigus calori, vitae mors. Disparatum autem est id, quod ab aliqua re per oppo-

sitionem negationis separatur, hoc modo: sapere et non sapere. Genus est, quod partes aliquas amplectitur, ut cupiditas. Pars est, quae subest generi, ut amor, avaritia. Eventus est alicuius exitus negotii, in quo quaeri solet, quid ex quaque re evenerit, eveniat, eventurum sit. Quare hoc in genere, ut commodius, quid eventurum sit, ante animo colligi possit, quid quaque ex re soleat evenire, considerandum est, hoc modo: Ex arrogantia odium, ex insolentia arrogantia.

Quarta autem pars est ex iis, quas negotiis dicebamus esse attributas, consecutio. In hac eae res quaeruntur, quae gestum negotium consequuntur: primum, quod factum est, quo id nomine appellari conveniat: deinde, eius facti qui sint principes et inventores, qui denique auctoritatis eius et inventionis comprobatores atque aemuli: deinde, ecquae ea de re, aut eius rei sit lex, consuetudo, actio, iudicium, scientia, artificium: deinde, natura eius evenire vulgo soleat, an insolenter et raro: postea, homines id sua auctoritate comprobare, an offendi in his consueverint; et cetera, quae factum aliquod similiter confestim, aut ex intervallo solent consequi. Deinde postremo, attendendum est, num quae res ex iis rebus, quae sunt positae in partibus honestatis, aut utilitatis, consequantur: de quibus in deliberativo genere causae distinctius erit dicendum. Ac negotiis quidem fere res eae, quas commemoravimus, sunt attributae.

XXIX. Omnis autem argumentatio, quae ex iis locis, quos commemoravimus, sumetur, aut probabilis, aut necessaria debebit esse. Etenim, ut breviter describamus, argumentatio videtur esse inventum ex aliquo genere, rem aliquam aut probabiliter ostendens, aut necessarie demonstrans. Necessarie demonstrantur ea, quae aliter ac dicuntur, nec fieri, nec probari possunt, hoc modo: Si peperit, cum viro concubuit. Hoc genus argumentandi, quod in necessaria demon-

stratione versatur, maxime tractatur in dicendo, aut per complexionem, aut per enumerationem, aut per simplicem conclusionem. Complexio est, in qua, utrum concesseris, reprehenditur, ad hunc modum: Si improbus est, cur uteris? sin probus, cur accusas? Enumeratio est, in qua, pluribus rebus expositis, et ceteris infirmatis, una reliqua necessario confirmatur, hoc pacto: Necesse est aut inimicitiarum causa ab hoc esse occisum, aut metus, aut spei, aut alicuius amici gratia, aut, si horum nihil est, ab hoc non esse occisum: nam sine causa maleficium susceptum esse non potest: sed neque inimicitiae fuerunt, nec metus ullus, nec spes ex morte illius alicuius commodi, neque ad amicum huius aliquem mors illius pertinebat. Relinquitur igitur, ut ab hoc non sit occisus. Simplex autem conclusio ex necessaria consecutione conficitur, hoc modo: Si vos me istud eo tempore fecisse dicitis, ego autem eo ipso tempore trans mare fui: relinquitur, ut id, quod dicitis, non modo non fecerim, sed ne potuerim quidem facere. Atque hoc diligenter videre oportebit, ne quo pacto genus hoc refelli possit, ut ne confirmatio modum in se argumentationis solum habeat, et quandam similitudinem necessariae conclusionis, verum ipsa argumentatio ex necessaria ratione consistat.

Probabile autem est id, quod fere fieri solet, aut quod in opinione positum est, aut quod habet in se ad haec quandam similitudinem, sive id falsum est, sive verum. In eo genere, quod fere solet fieri, probabile huiusmodi est: Si mater est, diligit filium: si avarus est, negligit iusiurandum. In eo autem, quod in opinione positum est, huiusmodi sunt probabilia: impiis apud inferos poenas esse praeparatas; eos, qui philosophiae dent operam, non arbitrari deos esse.

XXX. Similitudo autem in contrariis et paribus, et in iis rebus, quae sub eandem cadunt rationem,

maxime spectatur. In contrariis, hoc modo: Nam si iis, qui imprudentes laeserunt, ignosci convenit, iis, qui necessario profuerunt, haberi gratiam non oportet. Ex pari, sic: Nam ut locus sine portu, navibus esse non potest tutus: sic animus sine fide, stabilis amicis non potest esse. In iis rebus, quae sub eandem rationem cadunt, hoc modo probabile consideratur: Nam si Rhodiis turpe non est portorium locare, ne Hermacreonti quidem turpe est conducere. Haec tum vera sunt, hoc pacto: Quoniam cicatrix est, fuit vulnus; tum verisimilia, hoc modo: Si multus erat in calceis pulvis, ex itinere eum venire oportebat.

Omne autem (ut certas quasdam in partes distribuamus) probabile, quod sumitur ad argumentationem, aut signum est, aut credibile, aut iudicatum, aut comparabile. Signum est, quod sub sensum aliquem cadit, et quiddam significat, quod ex ipso profectum videtur, quod aut ante fuerit, aut in ipso negotio, aut post sit consecutum, et tamen indiget testimonii et gravioris confirmationis; ut cruor, fuga, pallor, pulvis, et quae his sunt similia. Credibile est, quod sine ullo teste, auditoris opinione firmatur, hoc modo: Nemo est, qui non liberos suos incolumes et beatos esse cupiat. Iudicatum est, res assensione, aut auctoritate, aut iudicio alicuius, aut aliquorum comprobata. Id tribus in generibus spectatur, religioso, communi, approbato. Religiosum est, quod iurati legibus iudicarunt: commune est, quod omnes vulgo probarunt, et secuti sunt, huiusmodi: ut maioribus natu assurgatur, ut supplicum misereatur: approbatum est, quod homines, cum dubium esset, quale haberi oporteret, sua constituerunt auctoritate: velut Gracchi patris factum, quem populus Romanus eo, quod insciente collega in censura nihil egisset, post censuram consulem fecit. Comparabile autem est, quod in rebus diversis similem aliquam rationem continet. Eius par-

tes sunt tres: imago, collatio, exemplum. Imago est oratio demonstrans corporum, aut naturarum similitudinem: collatio est oratio, rem cum re ex similitudine conferens. Exemplum est, quod rem auctoritate, aut casu alicuius hominis, aut negotii confirmat, aut infirmat. Horum exempla et descriptiones in praeceptis elocutionis cognoscentur. Ac fons quidem confirmationis, ut facultas tulit, apertus est, nec minus dilucide, quam rei natura ferebat, demonstratus est: quemadmodum autem quaeque constitutio, et pars constitutionis, et omnis controversia, sive in ratione, sive in scripto versetur, tractari debeat, et quae in quasque argumentationes conveniant, singillatim in secundo libro de unoquoque genere dicemus. In praesentia tantummodo numeros, et modos, et partes argumentandi confuse et permixte dispersimus: post discrete et electe in genus quodque causae, quid cuique conveniat, ex hac copia digeremus.

Atque inveniri quidem omnis ex his locis argumentatio poterit: inventam exornari, et certas in partes distingui et suavissimum est, et summe necessarium, et ab artis scriptoribus maxime neglectum. Quare et de ea praeceptione nobis in hoc loco dicendum visum est, ut ad inventionem argumenti, absolutio quoque argumentandi adiungeretur. Et magna cum cura et diligentia locus hic omnis considerandus est, quod non solum rei magna utilitas est, sed praecipiendi quoque summa difficultas.

XXXI. Omnis igitur argumentatio aut per inductionem tractanda est, aut per ratiocinationem. Inductio est oratio, quae rebus non dubiis captat assensionem eius, quicum instituta est: quibus assensionibus facit, ut illi dubia quaedam res, propter similitudinem earum rerum, quibus assensit, probetur: velut apud Socraticum Æschinem demonstrat Socrates, cum Xenophontis uxore, et cum ipso Xenophonte Aspasi-

am locutam: Dic mihi, quaeso, Xenophontis uxor, si vicina tua melius habeat aurum, quam tu habes, utrum illius an tuum malis? Illius, inquit. Quid si vestem, et ceterum ornatum muliebrem pretii maioris habeat, quam tu habes, tuumne an illius malis? Illius vero, respondit. Age, inquit, si virum illa meliorem habeat, quam tu habes, virumne tuum an illius malis? Hic mulier erubuit. Aspasia autem cum ipso Xenophonte sermonem instituit. Quaeso, inquit, Xenophon, si vicinus tuus equum meliorem habeat, quam tuus est, tuumne equum malis, an illius? Illius, inquit. Quid si fundum meliorem habeat, quam tu habes, utrum tandem fundum habere malis? Illum, inquit, meliorem scilicet. Quid si uxorem meliorem habeat, quam tu habes, utram malis? Atque hic Xenophon quoque ipse tacuit. Post Aspasia: Quoniam uterque vestrum, inquit, id mihi solum non respondit, quod ego solum audire volueram, egomet dicam, quid uterque cogitet. Nam et tu, mulier, optimum virum mavis habere, et tu, Xenophon, uxorem habere lectissimam maxime vis. Quare, nisi hoc perfeceritis, ut neque vir melior, neque foemina lectior in terris sit, profecto id semper, quod optimum putabitis esse, multo maxime requiretis, ut et tu maritus sis quam optimae, et haec quam optimo viro nupta sit. Hic cum rebus non dubiis esset assensum, factum est propter similitudinem, ut etiam illud, quod dubium videbatur, si quis separatim quaereret, id pro certo, propter rationem rogandi, concederetur. Hoc modo sermonis plurimum Socrates usus est, propterea quod nihil ipse afferre ad persuadendum volebat, sed ex eo, quod sibi ille dederat, quicum disputabat, aliquid conficere malebat, quod ille ex eo, quod iam concessisset, necessario approbare deberet.

XXXII. Hoc in genere praecipiendum nobis videtur, primum, ut illud, quod inducemus per simili-

tudinem, eiusmodi sit, ut sit necesse concedi. Nam ex quo postulabimus nobis illud, quod dubium sit, concedi, dubium esse id ipsum non oportebit. Deinde illud, cuius confirmandi causa fiet inductio, videndum est, ut simile iis rebus sit, quas res, quasi non dubias, ante induxerimus. Nam ante aliquid nobis concessum esse, nihil proderit, si ei dissimile erit id, cuius causa illud concedi primum voluerimus: deinde non intelligat, quo spectent illae primae inductiones, et ad quem sint exitum perventurae. Nam qui videt, si ei rei, quam primo rogetur, recte assenserit, illam quoque rem, quae sibi displiceat, esse necessario concedendam, plerumque aut non respondendo, aut male respondendo longius procedere rogationem non sinit. Quare ratione rogationis imprudens ab eo, quod concessit, ad id, quod non vult concedere, deducendus est. Extremum autem aut taceatur oportet, aut concedatur, aut negetur. Si negabitur, aut ostendenda est similitudo earum rerum, quae ante concessae sunt, aut alia utendum inductione. Si concedetur, concludenda est argumentatio. Si tacebitur, aut elicienda est responsio; aut, quoniam taciturnitas imitatur confessionem, pro eo, ac si concessum sit, concludere oportebit argumentationem. Ita fit hoc genus argumentandi tripertitum: prima pars ex similitudine constat una, pluribusve: altera ex eo, quod concedi volumus, cuius causa similitudines adhibitae sunt: tertia ex conclusione, quae aut confirmat concessionem, aut, quid ex ea conficiatur, ostendit.

XXXIII. Sed quia non satis alicui videbitur dilucide demonstratum, nisi quod ex civili causarum genere exemplum subiecerimus: videtur huiusmodi quoque utendum exemplo, non quo praeceptio differat; aut aliter hoc in sermone, atque in dicendo sit utendum: sed ut eorum voluntati satisfiat, qui, quod aliquo in loco viderint, alio in loco, nisi demonstra-

tum est, nequeunt cognoscere. Ergo in hac causa, quae apud Graecos est pervagata, quod Epaminondas, Thebanorum imperator, ei, qui sibi ex lege praetor successerat, exercitum non tradidit, et cum paucos ipse dies contra legem exercitum tenuisset, Lacedaemonios funditus vicit, poterit accusator argumentatione uti per inductionem, cum scriptum legis contra sententiam defendat, ad hunc modum: Si, iudices, id, quod Epaminondas ait legis scriptorem sensisse, adscribat ad legem, et addat exceptionem hanc, EXTRA QVAM SI QVIS REIPVBLICAE CAVSA EXERCITVM NON TRADIDERIT, patiemini? non opinor. Quodsi vosmetipsi, quod a vestra religione et sapientia remotissimum est, istius honoris causa hanc eandem exceptionem, iniussu populi, ad legem adscribi iubeatis, populus Thebanus id patieturne fieri? profecto non patietur. Quod ergo adscribi ad legem nefas est, id sequi, quasi adscriptum sit, rectum vobis videatur? Novi vestram intelligentiam, non potest ita videri, iudices. Quodsi litteris corrigi neque ab illo, neque a vobis scriptoris voluntas potest; videte, ne multo indignius sit, id re et iudicio vestro mutari, quod ne verbo quidem commutari potest. Ac de inductione quidem satis in praesentia dictum videtur. Nunc deinceps ratiocinationis vim et naturam consideremus.

XXXIV. Ratiocinatio est oratio ex ipsa re probabile aliquid eliciens, quod expositum et per se cognitum, sua se vi et ratione confirmet. Hoc de genere qui diligentius considerandum putaverunt, cum idem usu dicendi sequerentur, paullulum in praecipiendi ratione dissenserunt. Nam partim quinque eius partes esse dixerunt, partim non plus, quam in tres partes posse distribui putaverunt. Eorum controversiam non incommodum videtur cum utrorumque ratione exponere. Nam et brevis est, et non eiusmodi, ut al-

teri prorsus nihil dicere putentur, et locus hic nobis in dicendo minime negligendus videtur.

Qui putant in quinque distribui partes oportere, aiunt, primum convenire exponere summam argumentationis, ad hunc modum: melius accurantur, quae consilio geruntur, quam quae sine consilio administrantur. Hanc primam partem numerant: eam deinceps rationibus variis, et quam copiosissimis verbis approbari putant oportere, hoc modo: Domus ea, quae ratione regitur, omnibus instructior est rebus, et apparatior, quam ea, quae temere et nullo consilio administratur. Exercitus is, cui praepositus est sapiens et callidus imperator, omnibus partibus commodius regitur, quam is, qui stultitia et temeritate alicuius administratur. Eadem navigii ratio est. Nam navis optime cursum conficit ea, quae scientissimo gubernatore utitur. Cum propositio sit hoc pacto approbata, et duae partes transierint ratiocinationis, tertia in parte aiunt, quod ostendere velis, id ex vi propositionis oportere assumere, hoc pacto: nihil autem omnium rerum melius, quam omnis mundus, administratur. Huius assumtionis quarto in loco aliam porro inducunt approbationem, hoc modo: Nam et signorum ortus et obitus definitum quemdam ordinem servant, et annuae commutationes, non modo quadam ex necessitate semper eodem modo fiunt; verum ad utilitates quoque rerum omnium sunt accommodatae, et diurnae nocturnaeque vicissitudines, nulla in re unquam mutatae quidquam nocuerunt. Quae signo sunt omnia, non mediocri quodam consilio naturam mundi administrari. Quinto inducunt loco complexionem eam, quae aut id infert solum, quod ex omnibus partibus cogitur, hoc modo: Consilio igitur mundus administratur: aut unum in locum cum conduxerit breviter propositionem et assumtionem, adiungit, quod ex his conficiatur, ad hunc modum:

Quodsi melius geruntur ea, quae consilio, quam quae sine consilio administrantur: nihil autem omnium rerum melius administratur, quam omnis mundus; consilio igitur mundus administratur. Quinquepertitam igitur hoc pacto putant esse argumentationem.

XXXV. Qui autem tripertitam esse dicunt, ii non aliter putant tractari oportere argumentationem, sed partitionem horum reprehendunt. Negant enim neque a propositione, neque ab assumtione approbationes earum separari oportere, neque propositionem absolutam, neque assumtionem sibi perfectam videri, quae approbatione confirmata non sit. Quare quas illi duas partes numerent, propositionem et approbationem, sibi unam partem videri, propositionem: quae si approbata non sit, propositio non sit argumentationis. Item, quae ab illis assumtio, et assumtionis approbatio dicatur, eandem sibi assumtionem solam videri. Ita fit, ut eadem ratione argumentatio tractata, aliis tripertita, aliis quinquepertita videatur. Quare evenit, ut res non tam ad usum dicendi pertineat, quam ad rationem praeceptionis. Nobis autem commodior illa partitio videtur esse, quae in quinque partes distributa est, quam omnes ab Aristotele et Theophrasto profecti, maxime secuti sunt. Nam quemadmodum illud superius genus argumentandi, quod per inductionem sumitur, maxime Socrates et Socratici tractaverunt: sic hoc, quod per ratiocinationem expolitur, summe est ab Aristotele, atque a Peripateticis, et Theophrasto frequentatum; deinde a rhetoribus iis, qui elegantissimi atque artificiosissimi putati sunt. Quare autem nobis illa magis partitio probetur, dicendum videtur, ne temere secuti putemur: et breviter dicendum, ne in huiusmodi rebus diutius, quam ratio praecipiendi postulet, commoremur.

XXXVI. Si quadam in argumentatione satis est uti propositione, et non oportet adiungere approba-

tionem propositioni; quadam autem in argumentatione infirma est propositio, nisi adiuncta sit approbatio; separatum quiddam est a propositione approbatio. Quod enim et adiungi et separari ab aliquo potest, id non potest idem esse, quod est id, ad quod adiungitur, et a quo separatur: est autem quaedam argumentatio, in qua propositio non indiget approbatione; et quaedam, in qua nihil valet sine approbatione, ut ostendemus: separata est igitur a propositione approbatio. Ostendetur autem id, quod polliciti sumus, hoc modo: Quae propositio in se quiddam continet perspicuum, et quod constare inter omnes necesse est, hanc velle approbare et firmare nihil attinet. Ea est huiusmodi: Si, quo die ista caedes Romae facta est, ego Athenis eo die fui, interesse in caede non potui. Hoc quia perspicue verum est, nihil attinet approbari. Quare assumi statim oportet, hoc modo: Fui autem Athenis eo die. Hoc si non constat, indiget approbationis: qua inducta, complexio consequetur. Est igitur quaedam propositio, quae non indiget approbatione. Nam esse quandam, quae indigeat, quid attinet ostendere, quod cuivis facile perspicuum est? Quod si ita est, ex hoc, et ex eo, quod proposueramus, hoc conficitur, separatum esse quiddam a propositione approbationem. Si autem ita est, falsum est non esse plus quam tripertitam argumentationem. Simili modo liquet, alteram quoque approbationem separatam esse ab assumtione: si quadam in argumentatione satis est uti assumtione, et non oportet adiungere approbationem assumtioni; quadam autem in argumentatione infirma est assumtio, nisi adiuncta sit approbatio: separatum quiddam est extra assumtionem approbatio. Est autem argumentatio quaedam, in qua assumtio non indiget approbationis; quaedam autem, in qua nihil valet sine approbatione, ut ostendemus. Separata est igitur ab assumtione ap-

probatio. Ostendemus autem id, quod polliciti sumus, hoc modo: Quae perspicuam omnibus veritatem continet assumtio, nihil indiget approbationis. Ea est huiusmodi: Si oportet sapere, dare operam philosophiae convenit. Haec propositio indiget approbationis. Non enim perspicua est, neque constat inter omnes, propterea quod multi nihil prodesse philosophiam, plerique etiam obesse arbitrantur. Assumtio perspicua est haec: Oportet autem sapere. Hoc autem quia ipsum ex re perspicitur, et verum esse intelligitur, nihil attinet approbari. Quare statim concludenda est argumentatio. Est ergo assumtio quaedam, quae approbationis non indiget. Nam quandam indigere perspicuum est. Separata est igitur ab assumtione approbatio. Falsum ergo est, non esse plus quam tripertitam argumentationem.

XXXVII. Atque ex his illud iam perspicuum est, esse quandam argumentationem, in qua neque propositio, neque assumtio indigeat approbationis, huiusmodi; ut certum quiddam, et breve, exempli caussa, ponamus: Si summo opere sapientia petenda est, summo opere stultitia vitanda est: summo autem opere sapientia petenda est: summo igitur opere stultitia vitanda est. Hic et assumtio, et propositio perspicua est. Quare neutra quoque indiget approbatione. Ex hisce omnibus illud perspicuum est, approbationem tum adiungi, tum non adiungi. Ex quo cognoscitur, neque in propositione, neque in assumtione contineri approbationem, sed utramque suo loco positam, vim suam, tanquam certam et propriam, obtinere. Quod si ita est, commode partiti sunt illi, qui in quinque partes distribuerunt argumentationem.

Quinque sunt igitur partes eius argumentationis, quae per ratiocinationem tractatur: Propositio, per quam locus is breviter exponitur, ex quo vis omnis

oportet emanet ratiocinationis: propositionis approbatio, per quam id, quod breviter expositum est, rationibus affirmatum, probabilius et apertius fit: assumtio, per quam id, quod ex propositione ad ostendendum pertinet, assumitur: assumtionis approbatio, per quam id, quod assumtum est, rationibus firmatur: complexio, per quam id, quod conficitur ex omni argumentatione, breviter exponitur. Quae plurimas habet argumentatio partes, ea constat ex his quinque partibus: secunda est quadripertita: tertia tripertita. Dein bipertita; quod in controversia est. De una quoque parte potest alicui videri posse consistere.

XXXVIII. Eorum igitur, quae constant, exempla ponemus: horum, quae dubia sunt, rationes afferemus. Quinquepertita argumentatio est huiusmodi: Omnes leges, iudices, ad commodum reipublicae referre oportet, et eas ex utilitate communi, non ex scriptione, quae in litteris est, interpretari. Ea enim virtute et sapientia maiores nostri fuerunt, ut in legibus scribendis nihil sibi aliud, nisi salutem atque utilitatem reipublicae proponerent. Neque enim ipsi, quod obesset, scribere volebant: et, si scripsissent, cum esset intellectum, repudiatum iri legem intelligebant. Nemo enim leges legum causa salvas esse vult, sed reipublicae, quod ex legibus omnes rempublicam optime putant administrari. Quam ob rem igitur leges servari oportet, ad eam causam scripta omnia interpretari convenit: hoc est, quoniam reipublicae servimus, et reipublicae commodo atque utilitate leges interpretemur. Nam ut ex medicina nihil oportet putare proficisci, nisi quod ad corporis utilitatem spectet, quoniam eius causa est instituta; sic a legibus nihil convenit arbitrari, nisi quod reipublicae conducat, proficisci, quoniam eius causa sunt comparatae. Ergo in hoc quoque iudicio desinite litteras legis perscrutari, et legem, ut aequum est, ex utilitate reipu-

blicae considerate. Quid enim magis utile Thebanis fuit, quam Lacedaemonios opprimi? Cui rei magis Epaminondam, Thebanorum imperatorem, quam victoriae Thebanorum, consulere decuit? Quid hunc tanta Thebanorum gloria, tam claro atque exornato tropaeo carius aut antiquius habere convenit? Scripto videlicet legis omisso, scriptoris sententiam considerare debebat. Atque hoc quidem satis consideratum est, nullam esse legem nisi reipublicae causa scriptam. Summam igitur amentiam esse existimabat, quod scriptum esset reipublicae salutis causa, id non ex reipublicae salute interpretari. Quodsi leges omnes ad utilitatem reipublicae referri convenit, hic autem saluti reipublicae profuit; profecto non potest eodem facto et communibus fortunis consuluisse, et legibus non obtemperasse.

XXXIX. Quatuor autem partibus constat argumentatio, cum aut proponimus, aut assumimus sine approbatione. Id facere oportet, cum aut propositio ex se intelligitur, aut assumtio perspicua est, et nullius approbationis indiget. Propositionis approbatione praeterita, quatuor ex partibus argumentatio tractatur ad hunc modum: Iudices, qui ex lege iurati iudicatis legibus obtemperare debetis. Obtemperare autem legibus non potestis, nisi id, quod scriptum est in lege, sequamini. Quod enim certius legis scriptor testimonium voluntatis suae relinquere potuit, quam quod ipse magna cum cura atque diligentia scripsit? Quod si litterae non exstarent, magnopere eas requireremus, ut ex his scriptoris voluntas cognosceretur; nec tamen Epaminondae permitteremus, ne si extra iudicium quidem esset, ut is nobis sententiam legis interpretaretur, nedum nunc istum patiamur, cum praesto lex sit, non ex eo, quod apertissime scriptum est, sed ex eo, quod suae causae convenit, scriptoris voluntatem interpretari. Quodsi

vos, iudices, legibus obtemperare debetis, et id facere non potestis, nisi, quod scriptum est in lege, sequamini, quid causae est, quin istum contra legem fecisse iudicetis? Assumtionis autem approbatione praeterita, quadripertita sic fiet argumentatio: Qui saepenumero nos per fidem fefellerunt, eorum orationi fidem habere non debemus. Si quid enim perfidia illorum detrimenti acceperimus, nemo erit, praeter nosmetipsos, quem iure accusare possimus. Ac primo quidem decipi incommodum est: iterum, stultum: tertio, turpe. Carthaginienses autem persaepe iam nos fefellerunt. Summa igitur amentia est in eorum fide spem habere, quorum perfidia toties deceptus sis. Vtraque approbatione praeterita tripertita fit, hoc pacto: Aut metuamus Carthaginienses oportet, si incolumes eos reliquerimus; aut eorum urbem diruamus. Ac metuere quidem non oportet. Restat igitur, ut urbem diruamus.

XXXX. Sunt autem, qui putent, nonnunquam posse complexione supersederi, cum id perspicuum sit, quod conficiatur ex ratiocinatione. Quod si fiat, bipertitam quoque fieri argumentationem, hoc modo: Si peperit, virgo non est: peperit autem. Hic satis esse dicunt proponere et assumere: quoniam perspicuum sit, quod conficiatur, complexionis rem non indigere. Nobis autem videtur et omnis ratiocinatio concludenda esse; et illud vitium, quod illis displicet, magnopere vitandum, ne, quod perspicuum sit, id in complexionem inferamus. Hoc autem fieri poterit, si complexionum genera intelligantur. Nam aut ita complectemur, ut in unum conducamus propositionem et assumtionem, hoc modo: Quodsi leges omnes ad utilitatem reipublicae referri convenit, hic autem saluti reipublicae profuit; profecto non potest eodem facto, et saluti communi consuluisse, et legibus non obtemperasse: aut ita, ut ex contrario sententia conficiatur,

hoc modo: Summa igitur amentia est, in eorum fide spem habere, quorum perfidia toties deceptus sis: aut ita, ut id solum, quod conficitur, inferatur, ad hunc modum: Vrbem igitur diruamus: aut, ut id, quod eam rem, quae conficitur, sequatur, necesse est. Id est huiusmodi: Si peperit, cum viro concubuit: peperit autem. Conficitur hoc: Concubuit igitur cum viro. Hoc si nolis inferre, et inferas id, quod sequitur: fecit igitur incestum; et concluseris argumentationem, et perspicuam fugeris complexionem. Quare in longis argumentationibus, ex conductionibus, aut ex contrario complecti oportet: in brevibus id solum, quod conficitur, exponere: in iis, in quibus exitus perspicuus est, consecutione uti. Si qui autem ex una quoque parte putabunt constare argumentationem, poterunt dicere, saepe satis esse hoc modo argumentationem facere: Quoniam peperit, cum viro concubuit. Nam hoc nullius neque approbationis, neque assumtionis, vel eius approbationis, neque complexionis indigere. Sed nobis ambiguitate nominis videntur errare. Nam argumentatio nomine uno res duas significat, ideo, quod et inventum aliquam in rem probabile, aut necessarium, argumentatio vocatur, et eius inventi artificiosa expolitio. Quando igitur proferent aliquid huiusmodi: Quoniam peperit, cum viro concubuit: inventum proferent, non expolitionem. Nos autem de expolitionis partibus loquimur.

XXXXI. Nihil igitur ad hanc rem ratio illa pertinebit: atque hac distinctione, alia quoque, quae videbuntur officere huic partitioni, propulsabimus, si qui aut assumtionem aliquando tolli posse putent, aut propositionem. Quae si quid habet probabile, aut necessarium, quoquo modo commoveat auditorem necesse est. Quod si solum spectaretur, ac nihil, quo pacto tractaretur id, quod excogitatum esset, referret: nequaquam tantum inter summos oratores et me-

diocres interesse existimaretur. Variare autem orationem magnopere oportebit. Nam omnibus in rebus similitudo est satietatis mater. Id fieri poterit, si non similiter semper ingrediamur in argumentationem. Nam primum omnium generibus ipsis distinguere convenit orationem, hoc est, tum inductione uti, tum ratiocinatione. Deinde in ipsa argumentatione non semper a propositione incipere, nec semper quinque partibus abuti, neque eadem ratione partitiones expolire: sed tum ab assumtione incipere licet, tum ab approbatione alterutra, tum utraque, tum hoc, tum illo genere complexionis uti. Id ut perspiciatur, aut scribamus, aut in quolibet exemplo de iis, quae proposita sunt, hoc idem exerceamus, ut quam facile factu sit.

Ac de partibus quidem argumentationis satis nobis dictum videtur. Illud autem volumus intelligi, nos probe tenere, aliis quoque rationibus tractari argumentationes in philosophia multis et obscuris, de quibus certum est artificium constitutum. Verum illa nobis abhorrere ab usu oratorio videntur. Quae pertinere autem ad dicendum putamus, ea nos commodius, quam ceteros, attendisse, non affirmamus; perquisitius et diligentius conscripsisse pollicemur. Nunc, ut instituimus proficisci, ordine ad reliqua pergemus.

XXXXII. Reprehensio est, per quam argumentando adversariorum confirmatio diluitur, aut infirmatur [aut allevatur]. Haec fonte inventionis eodem utetur, quo utitur confirmatio, propterea quod, quibus ex locis aliqua res confirmari potest, iisdem potest ex locis infirmari. Nihil enim considerandum est in his omnibus inventionibus, nisi id, quod personis, aut negotiis attributum est. Quare inventionem, et argumentationum expolitionem, ex illis, quae ante praecepta sunt, hanc quoque in partem orationis

transferri oportebit. Verumtamen, ut quaedam praeceptio detur huius quoque partis, exponemus modos reprehensionis; quos qui observabunt, facilius ea, quae contra dicentur, diluere aut infirmare poterunt.

Omnis argumentatio reprehenditur, si aut ex iis, quae sumta sunt, non conceditur aliquod unum plurave: aut, his concessis, complexio confici ex his negatur: aut si genus ipsum argumentationis vitiosum ostenditur: aut si contra firmam argumentationem alia aeque firma, aut firmior ponitur. Ex iis, quae sumuntur, aliquid non conceditur, cum aut id, quod credibile dicunt, negatur esse eiusmodi: aut quod comparabile putant, dissimile ostenditur: aut iudicatum aliam in partem traducitur, aut omnino iudicium improbatur: aut, quod signum esse adversarii dixerunt, id eiusmodi negetur esse, aut si complexio, aut ex una, aut ex utraque parte reprehenditur, aut si enumeratio falsa ostenditur, aut si simplex conclusio falsi aliquid continere demonstratur. Nam omne, quod sumitur ad argumentandum, sive pro probabili, sive pro necessario, necesse est sumatur ex his locis, ut ante ostendimus.

XXXXIII. Quod pro credibili sumtum erit, id infirmabitur, si aut perspicue falsum erit, hoc modo: Nemo est, qui non pecuniam, quam sapientiam malit. Aut ex contrario quoque credibile aliquid habebit, hoc modo: Quis est, qui non officii cupidior sit, quam pecuniae? aut erit omnino incredibile, ut si quis, quem constet esse avarum, dicat, alicuius mediocris officii causa, se maximam pecuniam neglexisse. Aut si, quod in quibusdam rebus, aut hominibus accidit, id omnibus dicatur usu evenire, hoc pacto: Qui pauperes sunt, iis antiquior officio pecunia est. Qui locus desertus est, in eo caedem factam esse oportet. In loco celebri homo occidi qui potuit? Aut si id, quod raro fit, fieri omni-

no negetur: ut Gurio pro Fulvio: Nemo potest uno aspectu, neque praeteriens, in amorem incidere. Quod autem pro signo sumetur, id ex iisdem locis, quibus confirmatur, infirmabitur. Nam in signo, primum verum esse ostendi oportet: deinde eius esse rei signum proprium, qua de re agitur, ut cruorem caedis: deinde factum esse, quod non oportuerit; aut non factum, quod oportuerit: postremo scisse eum, de qua quaeritur, eius rei legem et consuetudinem. Nam eae res sunt signo attributae: quas diligentius aperiemus, cum separatim de ipsa coniecturali constitutione dicemus. Ergo horum unumquodque in reprehensione, aut non esse signo, aut parum magno esse, aut a se potius, quam ab adversariis stare, aut omnino falso dici, aut in aliam quoque suspicionem duci posse, demonstrabitur.

XXXXIV. Cum autem pro comparabili aliquid inducetur, quoniam id per similitudinem maxime tractatur, in reprehendendo conveniet, simile id negare esse, quod conferetur ei, quicum conferetur. Id fieri poterit, si demonstrabitur diversum esse genere, natura, vi, magnitudine, tempore, loco, persona, opinione: ac si, quo in numero illud, quod per similitudinem afferetur, et quo in loco hoc genus, cuius causa afferetur, haberi conveniat, ostendetur. Deinde, quid res cum re differat, demonstrabitur: ex quo docebimus, aliud de eo, quod comparabitur, et de eo, quicum comparabitur, existimari oportere. Huius facultatis maxime indigemus, cum ea ipsa argumentatio, quae per inductionem tractatur, erit reprehendenda. Sin iudicatum aliquod inferetur, quoniam id ex his locis maxime firmatur: laude eorum, qui iudicarunt; similitudine eius rei, qua de igitur, ad eam rem, qua de iudicatum est, et commemorando, non modo non esse reprehensum iudicium, sed ab omnibus approbatum; et demonstrando, difficilius et maius fuisse

id iudicatum, quod afferatur, quam id, quod instet: ex contrariis locis, si res aut vera, aut verisimilis permittat, infirmari oportebit. Atque erit observandum diligenter, ne nihil ad id, quo de agatur, pertineat id, quod iudicatum sit: et videndum, ne ea res proferatur, in qua sit offensum, ut de ipso, qui iudicarit, iudicium fieri videatur. Oportet autem animadvertere, ne, cum aliter multa sint iudicata, solitarium aliquod, aut rarum iudicatum afferatur. Nam his rebus auctoritas iudicati maxime potest infirmari. Atque ea quidem, quae quasi probabilia sumentur, ad hunc modum tentari oportebit.

XXXXV. Quae vero sicuti necessaria inducentur, ea si forte imitabuntur modo necessariam argumentationem, neque erunt eiusmodi, sic reprehendentur. Primum complexio, quae, utrum concesseris, debet tollere, si vera est, nunquam reprehendetur; sin falsa, duobus modis, aut conversione, aut alterius partis infirmatione. Conversione, hoc modo:

Nam si veretur, quid eum accuses, qui est probus?
Sin inverecundum animi ingenium possidet,
Quid eum accuses, qui id parvi auditu existimet?

Hic, sive vereri dixeris, sive non vereri, concedendum hoc putat, ut neget esse accusandum. Quod conversione sic reprehendetur: Immo vero accusandus est. Nam si veretur, accuses: non enim parvi auditu aestimabit. Sin inverecundum animi ingenium possidet, tamen accuses. Non enim probus est. Alterius autem partis infirmatione, hoc modo reprehendetur: Verum si veretur, accusatione tua correctus, ab errato recedet. Enumeratio vitiosa intelligitur, si aut praeteritum quiddam dicemus, quod velimus concedere, aut infirmum aliquid annumeratum, quod aut contra dici possit, aut causa non sit, quare non honeste possimus concedere. Praeteritur quiddam in eiusmodi enumerationibus: Quoniam habes istum equum, aut

emeris oportet, aut hereditate possideas, aut munere acceperis, aut domi tibi natus sit, aut, si horum nihil est, surripueris necesse est: sed neque emisti, neque hereditate venit, neque domi natus est, neque donatus est: necesse est ergo surripueris. Hoc commode reprehendetur, si dici possit ex hostibus equus esse captus, cuius praedae sectio non venierit: quo illato, infirmatur enumeratio; quoniam id sit inductum, quod praeteritum sit in enumeratione.

XLVI. Altero autem modo reprehendetur, si aut contra aliquid dicetur: hoc est, si, exempli causa, ut in eodem versemur, poterit ostendi hereditate venisse. Aut si extremum illud non erit turpe concedere: ut si quis, cum dixerint adversarii: Aut insidias facere voluisti, aut amico morem gessisti, aut cupiditate elatus es; amico se morem gessisse fateatur. Simplex autem conclusio reprehendetur, si id, quod sequitur, non videatur necessario cum eo, quod antecessit, cohaerere. Nam hoc quidem, Si spiritum ducit, vivit; Si dies est, lucet; eiusmodi est, ut cum priore necessario posterius cohaerere videatur. Hoc autem, Si mater est, diligit; Si aliquando peccavit, numquam corrigetur; sic conveniet reprehendi, ut demonstretur, non necessario cum priore posterius cohaerere. Hoc genus, et cetera necessaria, et omnino omnis argumentatio, et eius reprehensio maiorem quandam vim continet, et latius patet, quam hic exponitur: sed eius artificii cognitio huiusmodi est, ut non ad huius artis partem aliquam adiungi possit, sed ipsa separatim longi temporis, et magnae atque arduae cogitationis indigeat. Quare illa nobis alio tempore atque ad aliud institutum, si facultas erit, explicabuntur. Nunc his praeceptionibus rhetorum ad usum oratorium contentos nos esse oportebit. Cum igitur ex iis, quae sumuntur, aliquid non conceditur, sic infirmabitur.

XLVII. Quum autem, his concessis, complexio ex his non conficitur, haec erunt consideranda: num aliud conficiatur, aliud dicatur, hoc modo: Si, quum aliquis dicat se profectum esse ad exercitum, contraque eum quis velit hac argumentatione uti: Si venisses ad exercitum, a tribunis militaribus visus esses; non es autem ab his visus; non es igitur profectus ad exercitum. Hic cum concesseris propositionem et assumtionem, complexio est infirmanda. Aliud enim, quam cogebatur, illatum est. Ac nunc quidem, quo facilius res cognosceretur, perspicuo et grandi vitio praeditum posuimus exemplum: sed saepe obscurius positum vitium pro vero probatur, cum aut parum memineris, quid concesseris, aut ambiguum aliquid pro certo concesseris. Ambiguum si concesseris ex ea parte, quam ipse intellexeris, eam partem si adversarius ad aliam partem per complexionem velit accommodare; demonstrare oportebit, non ex eo, quod ipse concesseris, sed ex eo, quod ille sumserit, confici complexionem, ad hunc modum: Si pecuniae indigetis, pecuniam non habetis: si pecuniam non habetis, pauperes estis: indigetis autem pecuniae; mercaturae enim, nisi ita esset, operam non daretis: pauperes igitur estis. Hoc sic reprehenditur: Cum dicebas, si indigetis pecuniae, pecuniam non habetis; hoc intelligebam, si propter inopiam in egestate estis, pecuniam non habetis; et idcirco concedebam: cum autem hoc sumebas, indigetis autem pecuniae; illud accipiebam, vultis autem pecuniae plus habere. Ex quibus concessionibus non conficitur hoc: pauperes igitur estis: conficeretur autem, si tibi primo quoque hoc concessissem, qui pecuniam maiorem vellet habere, eum pecuniam non habere.

XLVIII. Saepe autem oblitum putant, quid concesseris, et idcirco id, quod non conficitur, quasi conficiatur, in conclusione infertur, hoc modo: Si ad

illum hereditas veniebat, verisimile est, ab illo esse necatum. Deinde hoc approbant plurimis verbis. Post assumunt, ad illum autem hereditas veniebat. Deinde infertur, ille igitur occidit. Id ex iis, quae sumserant, non conficitur. Quare observare diligenter oportet, et quid sumatur, et quid ex his conficiatur.

Ipsum autem genus argumentationis, vitiosum his de causis ostendetur, si aut in ipso vitium erit, aut si non ad id, quod instituitur, accommodabitur. Atque in ipso vitium erit, si omnino totum falsum erit, si commune, si vulgare, si leve, si remotum, si mala definitio, si controversum, si perspicuum, si non concessum, si turpe, si offensum, si contrarium, si inconstans, si adversum. Falsum est, in quo perspicue mendacium est, hoc modo: Non potest esse sapiens, qui pecuniam negligit. Socrates autem pecuniam negligebat. Non igitur sapiens erat. Commune est, quod nihilo magis ab adversariis, quam a nobis facit, hoc modo: Idcirco, iudices, quia veram causam habebam, brevi peroravi. Vulgare est, quod in aliam quoque rem non probabilem, si nunc concessum sit, transferri possit, hoc modo: Si veram causam non haberet, vobis se, iudices, non commisisset. Leve est, quod aut post tempus dicitur, hoc modo: Si in mentem venisset, non commisisset: aut si perspicue rem turpem levi tegere vult defensione, hoc modo:

Cum te expetebant omnes, florentissimo
Regno reliqui: nunc desertum ab omnibus,
Summo periclo, sola ut restituam, paro.

XLIX. Remotum est, quod ultra quam satis est, petitur, hoc modo: Quodsi non P. Scipio Corneliam filiam Ti. Gracchó collocasset, atque ex ea duos Gracchos procreasset, tantae seditiones natae non essent: quare hoc incommodum Scipioni adscribendum videtur. Huiusmodi est illa quoque conquestio:

Utinam ne in nemore Pelio securibus
Caesa cecidisset abiegna ad terram trabes!

Longius enim repetita est, quam res postulabat. Mala definitio est, cum aut communia describit, hoc modo: Seditiosus est is, qui malus atque inutilis est civis. Nam hoc non magis seditiosi, quam ambitiosi, quam calumniatoris, quam alicuius improbi hominis vim describit. Aut falsum quiddam dicit, hoc pacto: Sapientia est pecuniae quaerendae intelligentia. Aut aliquid non grave, nec magnum continens, sic: Stultitia est immensae gloriae cupiditas. Est haec quidem stultitia, sed ex parte quadam, non ex omni genere, definita. Controversum est, in quo ad dubium demonstrandum, dubia caussa affertur, hoc modo:

Eho tu, dii, quibus est potestas motus superum atque inferum,
Pacem inter sese conciliant, conferunt concordiam.

Perspicuum est, de quo non est controversia: ut, si quis, cum Orestem accuset, planum faciat, ab eo matrem esse occisam. Non concessum est, cum id, quod augetur, in controversia est, ut, si quis, cum Ulyssem accuset, in hoc maxime commoretur: Indignum esse, ab homine ignavissimo virum fortissimum, Aiacem, necatum. Turpe est, quod aut eo loco, in quo dicitur; aut eo homine, qui dicit; aut eo tempore, quo dicitur; aut iis, qui audiunt; aut ea re, qua de agitur, indignum, propter inhonestam rem, videtur. Offensum est, quod eorum, qui audiunt, voluntatem laedit: ut, si quis apud equites Romanos, cupidos iudicandi, Caepionis legem iudiciariam laudet.

L. Contrarium est, quod contra ea dicitur, quae ii, qui audiunt, fecerunt: ut, si quis apud Alexandrum Macedonem contra aliquem urbis expugnatorem diceret, nihil esse crudelius, quam urbes diruere, cum ipse Alexander Thebas diruisset. Inconstans est, quod ab eodem de eadem re diverse dicitur: ut, si quis, cum dixerit, qui virtutem habeat, eum nullius rei ad

bene vivendum indigere, neget postea sine bona valetudine posse bene vivere: aut, se amico adesse propter benivolentiam; sperare enim aliquid commodi ad se perventurum. Adversum est, quod ipsi causae aliqua ex parte officit: ut si quis hostium vim, et copias, et felicitatem augeat, cum ad pugnandum milites adhortetur: si non ad id, quod instituitur, accommodabitur aliqua pars argumentationis, horum aliquo in vitio reperietur: si plura pollicitus pauciora demonstrabit; aut, si, cum totum debebit ostendere, de parte aliqua loquatur, hoc modo: Mulierum genus avarum est; nam Eriphyle auro viri vitam vendidit: aut, si non id, quod accusabitur, defendet: ut, si quis, cum ambitus accusabitur, manu se fortem esse defendet; ut Amphion apud Euripidem, item apud Pacuvium, qui, vituperata musica, sapientiam laudat: aut si res ex hominis vitio vituperabitur, ut, si quis doctrinam ex alicuius docti vitiis reprehendat: aut, si qui, cum aliquem volet laudare, de felicitate eius, non de virtute dicat: aut, si qui rem cum re ita comparabit, ut alteram se non putet laudare, nisi alteram vituperarit: aut si alteram ita laudet, ut alterius non faciat mentionem: aut si, cum de certa re quaeretur, de communi instituetur oratio: ut, si quis, cum aliqui deliberent, bellum gerant, an non, pacem laudet omnino, non illud bellum inutile esse demonstret: aut, si ratio alicuius rei reddetur falsa, hoc modo: Pecunia bonum est, propterea quod ea maxime vitam beatam efficit; aut si infirma, ut Plautus,

Amicum castigare ob meritam noxiam,
Immune est facinus. verum in aetate utile
Et conducibile: nam ego amicum hodie meum
Concastigabo pro commerita noxia.

aut eadem, hoc modo: Maximum malum est avaritia; multos enim magnis incommodis affecit pecuniae cupiditas: aut parum idonea, hoc modo: Maximum bo-

num est amicitia; plurimae enim delectationes sunt in amicitia.

LI. Quartus modus erat reprehensionis, per quem contra firmam argumentationem aeque firma aut firmior ponebatur. Hoc genus in deliberationibus maxime versabitur, cum aliquid, quod contra dicatur, aequum esse concedimus, sed id, quod nos defendimus, necessarium esse demonstramus: aut cum id, quod illi defendant, utile esse fateamur; quod nos dicamus, demonstremus esse honestum. Ac de reprehensione haec quidem existimavimus esse dicenda. Deinceps nunc de conclusione ponemus.

Hermagoras degressionem deinde, tum postremam conclusionem ponit. In hac autem degressione ille putat oportere quandam inferri orationem, a causa, atque a iudicatione ipsa remotam, quae aut sui laudem, aut adversarii vituperationem contineat, aut in aliam causam deducat, ex qua conficiat aliquid confirmationis, aut reprehensionis, non argumentando, sed augendo per quandam amplificationem. Hanc si quis partem putarit orationis, sequatur Hermagoram licebit. Nam et augendi, et laudandi, et vituperandi praecepta a nobis partim data sunt, partim suo loco dabuntur. Nobis autem non placet, hanc partem in numero reponi, quod de causa digredi, nisi per locum communem, displicet; quo de genere posterius est dicendum. Laudes autem et vituperationes non separatim placet tractari, sed in ipsis argumentationibus esse implicitas. Nunc de conclusione dicemus.

LII. Conclusio est exitus et determinatio totius orationis. Haec habet partes tres, enumerationem, indignationem, conquestionem. Enumeratio est, per quam res disperse et diffuse dictae unum in locum coguntur, et reminiscendi causa unum sub aspectum subiiciuntur. Haec si semper eodem modo tractabitur, perspicue ab omnibus artificio quodam tractari intel-

ligetur; sin varie fiet, et hanc suspicionem et satietatem vitare poterit. Quare tum oportebit ita facere, ut plerique faciunt propter facilitatem, singillatim unamquamque rem attingere, et ita omnes transire breviter argumentationes: tum autem id, quod difficilius est, dicere, quas partes exposueris in partitione, de quibus te pollicitus sis dicturum, et reducere in memoriam, quibus rationibus unamquamque partem confirmaris: tum ab iis, qui audiunt, quaerere, quid sit, quod sibi velle debeant demonstrari, hoc modo: Illud docuimus, illud planum fecimus. Ita simul et in memoriam redibit auditor, et putabit nihil esse praeterea, quod debeat desiderare. Atque in his generibus (ut ante dictum est) tum tuas argumentationes transire separatim, tum id, quod artificiosius est, cum tuis contrarias coniungere; et cum tuam argumentationem dixeris, tum, contra eam quod afferebatur, quemadmodum dilueris, ostendere. Ita per brevem comparationem, auditoris memoria et de confirmatione, et de reprehensione redintegrabitur. Atque haec aliis actionis quoque modis variare oportebit. Nam cum ex tua persona enumerare possis, ut, quid, et quo quidque loco dixeris, admoneas: tum vero personam, aut rem aliquam inducere, et enumerationem ei totam attribuere: personam hoc modo: Nam si legis scriptor exsistat, et quaerat a vobis, quid dubitetis, quid possitis dicere, cum vobis hoc et hoc sit demonstratum. Atque hic, item ut in nostra persona, licebit alias singillatim transire omnes argumentationes, alias ad partitiones singula genera referre, alias ab auditore, quid desideret, quaerere, alias haec facere per comparationem suarum et contrariarum argumentationum. Res autem inducetur, si alicui rei huiusmodi, legi, loco, urbi, monumento attribuetur oratio per enumerationem, hoc modo: Quid si leges loqui possent? nonne haec apud vos quererentur? Quid

nam amplius desideratis, iudices, cum vobis hoc et hoc planum factum sit? In hoc quoque genere omnibus eisdem modis uti licebit. Commune autem praeceptum hoc datur ad enumerationem, ut ex unaquaque argumentatione, quoniam tota iterum dici non potest, id eligatur, quod erit gravissimum, et unumquodque quam brevissime transeatur; ut memoria, non oratio renovata videatur.

LIII. Indignatio est oratio, per quam conficitur, ut in aliquem hominem magnum odium, aut in rem gravis offensio concitetur. In hoc genere illud primum intelligi volumus, posse omnibus ex locis iis, quos in confirmandi praeceptis posuimus, tractari indignationem. Nam ex iis rebus, quae personis atque negotiis attributae sunt, quaevis amplificationes et indignationes nasci possunt: sed tamen ea, quae separatim de indignatione praecipi possunt, consideremus. Primus locus sumitur ab auctoritate, quum commemoramus, quantae curae res ea fuerit diis immortalibus, aut eis, quorum auctoritas gravissima debeat esse. Qui locus sumetur ex sortibus, ex oraculis, vatibus, ostentis, prodigiis, responsis, et similibus rebus, item ex maioribus nostris, regibus, civitatibus, gentibus, hominibus sapientissimis, senatu, populo, legum scriptoribus. Secundus locus est, per quem, illa res ad quos pertineat, cum amplificatione, per indignationem, ostenditur, an ad omnes, aut ad maiorem partem, quod atrocissimum est; aut ad superiores, quales sunt ii, quorum ex auctoritate indignatio sumitur, quod indignissimum est; aut ad pares animo, fortuna, corpore, quod iniquissimum est; aut ad inferiores, quod superbissimum est. Tertius locus est, per quem quaerimus, quidnam sit eventurum, si idem ceteri faciant: et simul ostendimus, huic si concessum sit, multos aemulos eiusdem audaciae futuros: ex quo, quid mali sit eventurum, demonstrabimus. Quartus locus est,

per quem demonstramus, multos alacres exspectare, quid statuatur, ut ex eo, quod uni concessum sit, sibi quoque tali de re quid liceat, intelligere possint. Quintus locus est, per quem ostendimus, ceteras res perperam constitutas, intellecta veritate, commutatas corrigi posse: hanc esse rem, quae si sit semel iudicata, neque alio commutari iudicio, neque ulla potestate corrigi possit. Sextus locus est, per quem consulto et de industria factum esse demonstratur, et illud adiungitur, voluntario maleficio veniam dari non oportere: imprudentiae concedi nonnumquam convenire. Septimus locus est, per quem indignamur, quod taetrum, crudele, nefarium, tyrannicum factum esse dicamus, per vim, per manum opulentam; quae res ab legibus et ab aequabili iure remotissima sit.

LIV. Octavus locus est, per quem demonstramus, non vulgare, neque factitatum esse, ne ab audacissimis quidem hominibus, id maleficium, de quo agitur: atque id a feris quoque hominibus, et a barbaris gentibus, et immanibus bestiis remotum esse. Haec erunt, quae in parentes, liberos, coniuges, consanguineos, supplices, crudeliter facta dicentur; et deinceps si qua proferantur in maiores natu, in hospites, in vicinos, in amicos, in eos, quibuscum vitam egeris, in eos, apud quos educatus sis, in eos, a quibus eruditus, in mortuos, in miseros et misericordia dignos, in homines claros, nobiles et honore usos, in eos, qui neque laedere alium, nec se defendere potuerint, ut in pueros, senes, mulieres: quibus omnibus acriter excitata indignatio, summum in eum, qui violarit horum aliquid, odium commovere poterit. Nonus locus est, per quem cum aliis, quae constat esse peccata, hoc, quo de quaestio est, comparatur; et ita per contentionem, quanto atrocius et indignius sit illud, quo de agitur, ostenditur. Decimus locus est, per quem omnia, quae in negotio gerendo acta sunt, quaeque

post negotium consecuta sunt, cum uniuscuiusque indignatione et criminatione colligimus, et rem verbis quam maxime ante oculos eius, apud quem dicitur, ponimus, ut id, quod indignum est, perinde illi videatur indignum, ac si ipse interfuerit, ac praesens viderit. Undecimus locus est, per quem ostendimus, ab eo factum, a quo minime oportuerit, et a quo, si alius faceret, prohiberi conveniret. Duodecimus locus est, per quem indignamur, quod nobis hoc primis acciderit, nec alicui unquam usu evenerit. Tertiusdecimus locus est, si cum iniuria contumelia iuncta demonstratur, per quem locum in superbiam et arrogantiam odium concitatur. Quartusdecimus locus est, per quem petimus ab iis, qui audiunt, ut ad suas res nostras iniurias referant: si ad pueros pertinebit, de liberis suis cogitent: si ad mulieres, de uxoribus: si ad senes, de patribus aut parentibus. Quintusdecimus locus est, per quem dicimus, inimicis quoque et hostibus ea, quae nobis acciderint, indigna videri solere. Et indignatio quidem his fere de locis gravissime sumetur.

LV. Conquestionis autem huiusmodi de rebus partes petere oportebit. Conquestio est oratio, auditorum misericordiam captans. In hac primum animum auditoris mitem et misericordem conficere oportet, quo facilius conquestione commoveri possit. Id locis communibus efficere oportebit, per quos fortunae vis in omnes, et hominum infirmitas ostenditur: qua oratione habita graviter et sententiose, maxime demittitur animus hominum, et ad misericordiam comparatur; cum in alieno malo suam infirmitatem considerabit. Deinde primus locus est misericordiae, per quem, quibus in bonis fuerint, et nunc quibus in malis sint, ostenditur. Secundus, qui in tempora tribuitur, per quem, quibus in malis fuerint, et sint, et futuri sint, demonstratur. Tertius, per quem unumquodque deploratur incommodum, ut in morte filii,

pueritiae delectatio, amor, spes, solatium, educatio, et, si qua simili in genere, quolibet de incommodo per conquestionem dici poterunt. Quartus, per quem res turpes, et humiles, et illiberales proferentur, et indignae aetate, genere, fortuna, pristino honore, beneficiis; quas passi perpessurive sint. Quintus est, per quem omnia ante oculos singillatim incommoda ponentur, ut videatur is, qui audit, videre, et re quoque ipsa, quasi adsit, non verbis solum, ad misericordiam ducatur. Sextus, per quem praeter spem in miseriis demonstratur esse; et, cum aliquid exspectaret, non modo id non adeptus esse, sed in summas miserias incidisse. Septimus, per quem ad ipsos, qui audiunt, similem casum convertimus, et petimus, ut de suis liberis, aut parentibus, aut aliquo, qui illis carus debeat esse, nos cum videant, recordentur. Octavus, per quem aliquid dicitur esse factum, quod non oportuerit, aut non factum, quod oportuerit, hoc modo: Non affui, non vidi, non postremam eius vocem audivi, non extremum eius spiritum excepi. Item: Inimicorum in manibus mortuus est, hostili in terra turpiter iacuit insepultus, a feris diu vexatus, communi quoque honore in morte caruit. Nonus, per quem oratio ad mutas et expertes animi res refertur: ut, si ad equum, domum, vestem, sermonem alicuius accommodes, quibus animus eorum, qui audiunt et aliquem dilexerunt, vehementer commovetur. Decimus, per quem inopia, infirmitas, solitudo demonstratur. Undecimus, per quem aut liberorum, aut parentum, aut sui corporis sepeliendi, aut alicuius eiusmodi rei commendatio fit. Duodecimus, per quem disiunctio deploratur ab aliquo, cum diducaris ab eo, quicum libentissime vixeris, ut a parente, filio, fratre, familiari. Tertiusdecimus, per quem cum indignatione conquerimur, quod ab iis, a quibus minime conveniat, male tractemur, propinquis, amicis, quibus benefecerimus

quos adiutores fore putaverimus, aut a quibus indignum sit, ut servis, libertis, clientibus, supplicibus.

LVI. Quartusdecimus, qui per obsecrationem sumitur: in quo orantur modo illi, qui audiunt, humili et supplici oratione, ut misereantur. Quintusdecimus, per quem non nostras, sed eorum, qui cari nobis debent esse, fortunas conqueri nos demonstramus. Sextusdecimus est, per quem animum nostrum in alios misericordem esse ostendimus, et tamen amplum, et excelsum, et patientem incommodorum esse, et futurum esse, si quid acciderit, demonstramus. Nam saepe virtus et magnificentia, in qua gravitas et auctoritas est, plus proficit ad misericordiam commovendam, quam humilitas et obsecratio. Commotis autem animis, diutius in conquestione morari non oportebit. Quemadmodum enim dixit rhetor Apollonius, lacrima nihil citius arescit. Sed quoniam et satis videmur de omnibus partibus orationis dixisse, et huius voluminis magnitudo longius processit; quae sequuntur deinceps, in secundo libro dicemus.

bene vivendum indigere, neget postea sine bona valetudine posse bene vivere: aut, se amico adesse propter benivolentiam; sperare enim aliquid commodi ad se perventurum. Adversum est, quod ipsi causae aliqua ex parte officit: ut si quis hostium vim, et copias, et felicitatem augeat, cum ad pugnandum milites adhortetur: si non ad id, quod instituitur, accommodabitur aliqua pars argumentationis, horum aliquo in vitio reperietur: si plura pollicitus pauciora demonstrabit; aut, si, cum totum debebit ostendere, de parte aliqua loquatur, hoc modo: Mulierum genus avarum est; nam Eriphyle auro viri vitam vendidit: aut, si non id, quod accusabitur, defendet: ut, si quis, cum ambitus accusabitur, manu se fortem esse defendet; ut Amphion apud Euripidem, item apud Pacuvium, qui, vituperata musica, sapientiam laudat: aut si res ex hominis vitio vituperabitur, ut, si quis doctrinam ex alicuius docti vitiis reprehendat: aut, si qui, cum aliquem volet laudare, de felicitate eius, non de virtute dicat: aut, si qui rem cum re ita comparabit, ut alteram se non putet laudare, nisi alteram vituperarit: aut si alteram ita laudet, ut alterius non faciat mentionem: aut si, cum de certa re quaeretur, de communi instituetur oratio: ut, si quis, cum aliqui deliberent, bellum gerant, an non, pacem laudet omnino, non illud bellum inutile esse demonstret: aut, si ratio alicuius rei reddetur falsa, hoc modo: Pecunia bonum est, propterea quod ea maxime vitam beatam efficit; aut si infirma, ut Plautus,

Amicum castigare ob meritam noxiam,
Immune est facinus. verum in aetate utile
Et conducibile: nam ego amicum hodie meum
Concastigabo pro commerita noxia.

aut eadem, hoc modo: Maximum malum est avaritia; multos enim magnis incommodis affecit pecuniae cupiditas: aut parum idonea, hoc modo: Maximum bo-

num est amicitia; plurimae enim delectationes sunt in amicitia.

LI. Quartus modus erat reprehensionis, per quem contra firmam argumentationem aeque firma aut firmior ponebatur. Hoc genus in deliberationibus maxime versabitur, cum aliquid, quod contra dicatur, aequum esse concedimus, sed id, quod nos defendimus, necessarium esse demonstramus: aut cum id, quod illi defendant, utile esse fateamur; quod nos dicamus, demonstremus esse honestum. Ac de reprehensione haec quidem existimavimus esse dicenda. Deinceps nunc de conclusione ponemus.

Hermagoras degressionem deinde, tum postremam conclusionem ponit. In hac autem degressione ille putat oportere quandam inferri orationem, a causa, atque a iudicatione ipsa remotam, quae aut sui laudem, aut adversarii vituperationem contineat, aut in aliam causam deducat, ex qua conficiat aliquid confirmationis, aut reprehensionis, non argumentando, sed augendo per quandam amplificationem. Hanc si quis partem putarit orationis, sequatur Hermagoram licebit. Nam et augendi, et laudandi, et vituperandi praecepta a nobis partim data sunt, partim suo loco dabuntur. Nobis autem non placet, hanc partem in numero reponi, quod de causa digredi, nisi per locum communem, displicet; quo de genere posterius est dicendum. Laudes autem et vituperationes non separatim placet tractari, sed in ipsis argumentationibus esse implicitas. Nunc de conclusione dicemus.

LII. Conclusio est exitus et determinatio totius orationis. Haec habet partes tres, enumerationem, indignationem, conquestionem. Enumeratio est, per quam res disperse et diffuse dictae unum in locum coguntur, et reminiscendi causa unum sub aspectum subiiciuntur. Haec si semper eodem modo tractabitur, perspicue ab omnibus artificio quodam tractari intel-

ligetur; sin varie fiet, et hanc suspicionem et satietatem vitare poterit. Quare tum oportebit ita facere, ut plerique faciunt propter facilitatem, singillatim unamquamque rem attingere, et ita omnes transire breviter argumentationes: tum autem id, quod difficilius est, dicere, quas partes exposueris in partitione, de quibus te pollicitus sis dicturum, et reducere in memoriam, quibus rationibus unamquamque partem confirmaris: tum ab iis, qui audiunt, quaerere, quid sit, quod sibi velle debeant demonstrari, hoc modo: Illud docuimus, illud planum fecimus. Ita simul et in memoriam redibit auditor, et putabit nihil esse praeterea, quod debeat desiderare. Atque in his generibus (ut ante dictum est) tum tuas argumentationes transire separatim, tum id, quod artificiosius est, cum tuis contrarias coniungere; et cum tuam argumentationem dixeris, tum, contra eam quod afferebatur, quemadmodum dilueris, ostendere. Ita per brevem comparationem, auditoris memoria et de confirmatione, et de reprehensione redintegrabitur. Atque haec aliis actionis quoque modis variare oportebit. Nam cum ex tua persona enumerare possis, ut, quid, et quo quidque loco dixeris, admoneas: tum vero personam, aut rem aliquam inducere, et enumerationem ei totam attribuere: personam hoc modo: Nam si legis scriptor exsistat, et quaerat a vobis, quid dubitetis, quid possitis dicere, cum vobis hoc et hoc sit demonstratum. Atque hic, item ut in nostra persona, licebit alias singillatim transire omnes argumentationes, alias ad partitiones singula genera referre, alias ab auditore, quid desideret, quaerere, alias haec facere per comparationem suarum et contrariarum argumentationum. Res autem inducetur, si alicui rei huiusmodi, legi, loco, urbi, monumento attribuetur oratio per enumerationem, hoc modo: Quid si leges loqui possent? nonne haec apud vos quererentur? Quid

nam amplius desideratis, iudices, cum vobis hoc et hoc planum factum sit? In hoc quoque genere omnibus eisdem modis uti licebit. Commune autem praeceptum hoc datur ad enumerationem, ut ex unaquaque argumentatione, quoniam tota iterum dici non potest, id eligatur, quod erit gravissimum, et unumquodque quam brevissime transeatur; ut memoria, non oratio renovata videatur.

LIII. Indignatio est oratio, per quam conficitur, ut in aliquem hominem magnum odium, aut in rem gravis offensio concitetur. In hoc genere illud primum intelligi volumus, posse omnibus ex locis iis, quos in confirmandi praeceptis posuimus, tractari indignationem. Nam ex iis rebus, quae personis atque negotiis attributae sunt, quaevis amplificationes et indignationes nasci possunt: sed tamen ea, quae separatim de indignatione praecipi possunt, consideremus. Primus locus sumitur ab auctoritate, quum commemoramus, quantae curae res ea fuerit diis immortalibus, aut eis, quorum auctoritas gravissima debeat esse. Qui locus sumetur ex sortibus, ex oraculis, vatibus, ostentis, prodigiis, responsis, et similibus rebus, item ex maioribus nostris, regibus, civitatibus, gentibus, hominibus sapientissimis, senatu, populo, legum scriptoribus. Secundus locus est, per quem, illa res ad quos pertineat, cum amplificatione, per indignationem, ostenditur, an ad omnes, aut ad maiorem partem, quod atrocissimum est; aut ad superiores, quales sunt ii, quorum ex auctoritate indignatio sumitur, quod indignissimum est; aut ad pares animo, fortuna, corpore, quod iniquissimum est; aut ad inferiores, quod superbissimum est. Tertius locus est, per quem quaerimus, quidnam sit eventurum, si idem ceteri faciant: et simul ostendimus, huic si concessum sit, multos aemulos eiusdem audaciae futuros: ex quo, quid mali sit eventurum, demonstrabimus. Quartus locus est,

per quem demonstramus, multos alacres exspectare, quid statuatur, ut ex eo, quod uni concessum sit, sibi quoque tali de re quid liceat, intelligere possint. Quintus locus est, per quem ostendimus, ceteras res perperam constitutas, intellecta veritate, commutatas corrigi posse: hanc esse rem, quae si sit semel iudicata, neque alio commutari iudicio, neque ulla potestate corrigi possit. Sextus locus est, per quem consulto et de industria factum esse demonstratur, et illud adiungitur, voluntario maleficio veniam dari non oportere: imprudentiae concedi nonnumquam convenire. Septimus locus est, per quem indignamur, quod taetrum, crudele, nefarium, tyrannicum factum esse dicamus, per vim, per manum opulentam; quae res ab legibus et ab aequabili iure remotissima sit.

LIV. Octavus locus est, per quem demonstramus, non vulgare, neque factitatum esse, ne ab audacissimis quidem hominibus, id maleficium, de quo agitur: atque id a feris quoque hominibus, et a barbaris gentibus, et immanibus bestiis remotum esse. Haec erunt, quae in parentes, liberos, coniuges, consanguineos, supplices, crudeliter facta dicentur; et deinceps si qua proferantur in maiores natu, in hospites, in vicinos, in amicos, in eos, quibuscum vitam egeris, in eos, apud quos educatus sis, in eos, a quibus eruditus, in mortuos, in miseros et misericordia dignos, in homines claros, nobiles et honore usos, in eos, qui neque laedere alium, nec se defendere potuerint, ut in pueros, senes, mulieres: quibus omnibus acriter excitata indignatio, summum in eum, qui violarit horum aliquid, odium commovere poterit. Nonus locus est, per quem cum aliis, quae constat esse peccata, hoc, quo de quaestio est, comparatur; et ita per contentionem, quanto atrocius et indignius sit illud, quo de agitur, ostenditur. Decimus locus est, per quem omnia, quae in negotio gerendo acta sunt, quaeque

post negotium consecuta sunt, cum uniuscuiusque indignatione et criminatione colligimus, et rem verbis quam maxime ante oculos eius, apud quem dicitur, ponimus, ut id, quod indignum est, perinde illi videatur indignum, ac si ipse interfuerit, ac praesens viderit. Undecimus locus est, per quem ostendimus, ab eo factum, a quo minime oportuerit, et a quo, si alius faceret, prohiberi conveniret. Duodecimus locus est, per quem indignamur, quod nobis hoc primis acciderit, nec alicui unquam usu evenerit. Tertiusdecimus locus est, si cum iniuria contumelia iuncta demonstratur, per quem locum in superbiam et arrogantiam odium concitatur. Quartusdecimus locus est, per quem petimus ab iis, qui audiunt, ut ad suas res nostras iniurias referant: si ad pueros pertinebit, de liberis suis cogitent: si ad mulieres, de uxoribus: si ad senes, de patribus aut parentibus. Quintusdecimus locus est, per quem dicimus, inimicis quoque et hostibus ea, quae nobis acciderint, indigna videri solere. Et indignatio quidem his fere de locis gravissime sumetur.

LV. Conquestionis autem huiusmodi de rebus partes petere oportebit. Conquestio est oratio, auditorum misericordiam captans. In hac primum animum auditoris mitem et misericordem conficere oportet, quo facilius conquestione commoveri possit. Id locis communibus efficere oportebit, per quos fortunae vis in omnes, et hominum infirmitas ostenditur: qua oratione habita graviter et sententiose, maxime demittitur animus hominum, et ad misericordiam comparatur; cum in alieno malo suam infirmitatem considerabit. Deinde primus locus est misericordiae, per quem, quibus in bonis fuerint, et nunc quibus in malis sint, ostenditur. Secundus, qui in tempora tribuitur, per quem, quibus in malis fuerint, et sint, et futuri sint, demonstratur. Tertius, per quem unumquodque deploratur incommodum, ut in morte filii,

pueritiae delectatio, amor, spes, solatium, educatio, et, si qua simili in genere, quolibet de incommodis per conquestionem dici poterunt. Quartus, per quem res turpes, et humiles, et illiberales proferentur, et indignae aetate, genere, fortuna, pristino honore, beneficiis; quas passi perpessurive sint. Quintus est, per quem omnia ante oculos singillatim incommoda ponentur, ut videatur is, qui audit, videre, et re quoque ipsa, quasi adsit, non verbis solum, ad misericordiam ducatur. Sextus, per quem praeter spem in miseriis demonstratur esse; et, cum aliquid exspectaret, non modo id non adeptus esse, sed in summas miserias incidisse. Septimus, per quem ad ipsos, qui audiunt, similem casum convertimus, et petimus, ut de suis liberis, aut parentibus, aut aliquo, qui illis carus debeat esse, nos cum videant, recordentur. Octavus, per quem aliquid dicitur esse factum, quod non oportuerit, aut non factum, quod oportuerit, hoc modo: Non affui, non vidi, non postremam eius vocem audivi, non extremum eius spiritum excepi. Item: Inimicorum in manibus mortuus est, hostili in terra turpiter iacuit insepultus, a feris diu vexatus, communi quoque honore in morte caruit. Nonus, per quem oratio ad mutas et expertes animi res refertur: ut, si ad equum, domum, vestem, sermonem alicuius accommodes, quibus animus eorum, qui audiunt et aliquem dilexerunt, vehementer commovetur. Decimus, per quem inopia, infirmitas, solitudo demonstratur. Undecimus, per quem aut liberorum, aut parentum, aut sui corporis sepeliendi, aut alicuius eiusmodi rei commendatio fit. Duodecimus, per quem disiunctio deploratur ab aliquo, cum diducaris ab eo, quicum libentissime vixeris, ut a parente, filio, fratre, familiari. Tertiusdecimus, per quem cum indignatione conquerimur, quod ab iis, a quibus minime conveniat, male tractemur, propinquis, amicis, quibus benefecerimus

quos adiutores fore putaverimus, aut a quibus indignum sit, ut servis, libertis, clientibus, supplicibus.

LVI. Quartusdecimus, qui per obsecrationem sumitur: in quo orantur modo illi, qui audiunt, humili et supplici oratione, ut misereantur. Quintusdecimus, per quem non nostras, sed eorum, qui cari nobis debent esse, fortunas conqueri nos demonstramus. Sextusdecimus est, per quem animum nostrum in alios misericordem esse ostendimus, et tamen amplum, et excelsum, et patientem incommodorum esse, et futurum esse, si quid acciderit, demonstramus. Nam saepe virtus et magnificentia, in qua gravitas et auctoritas est, plus proficit ad misericordiam commovendam, quam humilitas et obsecratio. Commotis autem animis, diutius in conquestione morari non oportebit. Quemadmodum enim dixit rhetor Apollonius, lacrima nihil citius arescit. Sed quoniam et satis videmur de omnibus partibus orationis dixisse, et huius voluminis magnitudo longius processit; quae sequuntur deinceps, in secundo libro dicemus.

M. TVLLII CICERONIS
RHETORICORVM,
SEV DE
INVENTIONE RHETORICA,
LIBER SECVNDVS.

ARGVMENTVM L. II.

Quod in libro primo de reprehensione et confirmatione non satis distincte et accurate, sed disperse dixerat, hoc libro certos reprehendendi et confirmandi locos in singula causarum genera tradere suscipit c. 3. Itaque docet, quomodo confirmationes reprehensionesque tractandae sint in iudiciali genere et constitutione coniecturali, qui loci cum ab actore sint tum ab reo adhibendi: item in constitutione definitiva et translativa; in generali porro, cui negotialis et iuridicialis subiectae tanquam formae sunt; in scripti controversiis; in genere deliberativo, quod cum ab honesto, tum ab utili argumenta ducit; denique in demonstrativo.

I.

Crotoniatae quondam, cum florerent omnibus copiis, et in Italia cum primis beati numerarentur, templum Iunonis, quod religiosissime colebant, egregiis picturis locupletare voluerunt. Itaque Heracleotem Zeuxin, qui tum longe ceteris excellere pictoribus existimabatur, magno pretio conductum adhibuerunt. Is et ceteras complures tabulas pinxit, quarum nonnulla pars usque ad nostram memoriam propter fani religio-

nem remansit: et, ut excellentem muliebris formae pulchritudinem muta in sese imago contineret, Helenae se pingere simulacrum velle dixit: quod Crotoniatae, qui eum muliebri in corpore pingendo plurimum aliis praestare saepe accepissent, libenter audierunt. Putaverunt enim, si, quo in genere plurimum posset, in eo magnopere elaborasset, egregium sibi opus illo in fano relicturum. Neque tum eos illa opinio fefellit. Nam Zeuxis illico quaesivit ab eis, quasnam virgines formosas haberent. Illi autem statim hominem deduxerunt in palaestram, atque ei pueros ostenderunt multos, magna praeditos dignitate. Etenim quodam tempore Crotoniatae multum omnibus corporum viribus et dignitatibus antesteterunt, atque honestissimas ex gymnico certamine victorias domum cum maxima laude retulerunt. Cum puerorum igitur formas et corpora magno hic opere miraretur: Horum, inquiunt illi, sorores sunt apud nos virgines. Quare, qua sint illae dignitate, potes ex his suspicari. Praebete igitur mihi, quaeso, inquit, ex istis virginibus formosissimas, dum pingo id, quod pollicitus sum vobis, ut mutum in simulacrum ex animali exemplo veritas transferatur. Tum Crotoniatae, publico de consilio, virgines unum in locum conduxerunt, et pictori, quas vellet, eligendi potestatem dederunt. Ille autem quinque delegit; quarum nomina multi poetae memoriae tradiderunt, quod eius essent iudicio probatae, qui verissimum pulchritudinis habere iudicium debuisset. Neque enim putavit, omnia, quae quaereret ad venustatem, uno in corpore se reperire posse; ideo quod nihil, simplici in genere, omni ex parte perfectum natura expolivit. Itaque, tanquam ceteris non sit habitura quod largiatur, si uni cuncta concesserit, aliud alii commodi, aliquo adiuncto incommodo, muneratur.

II. Quod quoniam nobis quoque voluntatis acci-

dit, ut artem dicendi perscriberemus, non unum aliquod proposuimus exemplum, cuius omnes partes, quocumque essent in genere, exprimendae nobis necessario viderentur: sed, omnibus unum iu locum coactis scriptoribus, quod quisque commodissime praecipere videbatur, excerpsimus, et ex variis ingeniis excellentissima quaeque libavimus. Ex his enim, qui nomine et memoria digni sunt, nec nihil optime, nec omnia praeclarissime quisquam dicere nobis videbatur. Quapropter stultitia visa est, aut a bene inventis alicuius recedere, si quo in vitio eius offenderemur, aut ad vitia quoque eius accedere, cuius aliquo bene praecepto duceremur. Quodsi in ceteris quoque studiis a multis eligere homines commodissimum quodque, quam sese uni alicui certo vellent addicere, minus in arrogantia offenderent; non tantopere in vitiis perseverarent; aliquanto levius ex inscientia laborarent. Ac si par in nobis huius artis, atque in illo picturae, scientia fuisset, fortasse magis hoc suo in genere opus nostrum, quam ille in sua pictura nobilis eniteret. Ex maiore enim copia nobis, quam illi, fuit exemplorum eligendi potestas. Ille una ex urbe, et ex eo numero virginum, quae tum erant, eligere potuit: nobis omnium, quicumque fuerunt, ab ultimo principio huius praeceptionis usque ad hoc tempus, expositis copiis, quodcumque placeret, eligendi potestas fuit.

Ac veteres quidem scriptores artis, usque a principe illo atque inventore Tisia repetitos, unum in locum conduxit Aristoteles, et nominatim cuiusque praecepta magna conquisita cura perspicue conscripsit, atque enodata diligenter exposuit: at tantum inventoribus ipsis suavitate et brevitate dicendi praestitit, ut nemo illorum praecepta ex ipsorum libris cognoscat, sed omnes, qui, quod illi praecipiant, velint intelligere, ad hunc, quasi ad quendam multo commodiorem explicatorem, revertantur. Atque hic quidem ipse, et

sese ipsum nobis, et eos, qui ante se fuerant, in medio posuit, ut et ceteros, et seipsum per se cognosceremus: ab hoc autem qui profecti sunt, quamquam in maximis philosophiae partibus operae plurimum consumserunt, sicut et ipse, cuius instituta sequebantur, fecerat; tamen permulta nobis praecepta dicendi reliquerunt. Atque alii quoque alio ex fonte praeceptores dicendi emanaverunt, qui item permultum ad dicendum, si quid ars proficit, opitulati sunt. Nam fuit tempore eodem, quo Aristoteles, magnus et nobilis rhetor Isocrates: cuius ipsius quam constet esse artem, non invenimus. Discipulorum autem atque eorum, qui protinus ab hac sunt disciplina profecti, multa de arte praecepta reperimus.

III. Ex his duabus diversis sicuti familiis, quarum altera cum versaretur in philosophia, nonnullam rhetoricae quoque artis sibi curam assumebat, altera vero omnis in dicendi erat studio et praeceptione occupata, unum quoddam est conflatum genus a posterioribus, qui ab utrisque ea, quae commode dici videbantur, in suas artes contulerunt: quos ipsos simul, atque illos superiores, nos nobis omnes, quoad facultas tulit, proposuimus, et ex nostro quoque nonnihil in commune contulimus. Quodsi ea, quae in his libris exponuntur, tantopere eligenda fuerunt, quanto studio electa sunt, profecto neque nos, neque alios industriae nostrae poenitebit. Sin autem temere aliquid alicuius praeterisse, aut non satis eleganter secuti videbimur, docti ab aliquo, facile et libenter sententiam commutabimus. Non enim parum cognosse, sed in parum cognito stulte et diu perseverasse, turpe est: propterea quod alterum communi hominum infirmitati, alterum singulari uniuscuiusque vitio est attributum. Quare nos quidem sine ulla affirmatione, simul quaerentes, dubitanter unumquodque dicemus, ne, dum parvulum hoc consequimur, ut satis commo-

de haec perscripsisse videamur, illud amittamus, quod maximum est, ut ne cui rei temere atque arroganter assenserimus. Verum hoc quidem nos, et in hoc tempore, et in omni vita studiose, quoad facultas feret, consequemur. Nunc autem, ne longius oratio progressa videatur, de reliquis, quae praecipienda videntur esse, dicemus.

Igitur primus liber, exposito genere huius artis, et officio, et fine, et materia, et partibus, genera controversiarum, et inventiones, et constitutiones, et iudicationes continebat, deinde partes orationis, et in eas omnes omnia praecepta. Quare cum in eo ceteris de rebus distinctius dictum sit, disperse autem de confirmatione et de reprehensione: nunc certos confirmandi et reprehendendi in singula causarum genera locos tradendos arbitramur. Et quia, quo pacto tractari conveniret argumentationes, in libro primo non indiligenter expositum est, hic tantum ipsa inventa unamquamque in rem exponentur simpliciter, sine ulla exornatione, ut ex hoc inventa ipsa, ex superiore autem expolitio inventorum petatur. Quare haec, quae nunc praecipientur, ad confirmationis et reprehensionis partes referre oportebit.

IV. Omnis et demonstrativa, et deliberativa, et iudicialis causa, necesse est in aliquo eorum, quae ante exposita sunt, constitutionis genere, uno pluribusve, versetur. Hoc quamquam ita est, tamen cum communiter quaedam de omnibus praecipi possint, separatim quoque aliae sunt cuiusque generis, et diversae praeceptiones. Aliud enim laus aut vituperatio, aliud sententiae dictio, aliud accusatio, aut recusatio, conficere debet. In iudiciis, quid aequum sit, quaeritur, in demonstrationibus, quid honestum, in deliberationibus, ut nos arbitramur, quid honestum sit, et quid utile. Nam ceteri utilitatis modo finem in suadendo et in dissuadendo exponi oportere arbitrati sunt. Quo-

rum igitur generum fines et exitus diversi sunt, eorum praecepta eadem esse non possunt. Neque nunc hoc dicimus, non easdem incidere constitutiones: verumtamen oratio quaedam ex ipso fine et ex genere causae nascitur, quae pertineat ad vitae alicuius demonstrationem, aut ad sententiae dictionem. Quare nunc in exponendis controversiis, in iudiciali genere causarum et praeceptorum versabimur. Ex quo pleraque in cetera quoque causarum genera, simili implicata controversia, nulla cum difficultate transferentur: post autem separatim de reliquis dicemus.

Nunc ab coniecturali constitutione proficiscemur; cuius exemplum sit hoc expositum: In itinere quidam proficiscentem ad mercatum quendam, et secum aliquantum nummorum ferentem, est consecutus. Cum hoc, ut fere fit, in via sermonem contulit: ex quo factum est, ut illud iter familiarius facere vellent. Quare, cum in eandem tabernam devertissent, simul coenare, et in eodem loco somnum capere voluerunt. Coenati discubuerunt ibidem. Caupo autem (nam ita dicitur post inventum, cum in alio maleficio deprehensus esset) cum illum alterum, videlicet qui nummos haberet, animadvertisset: noctu, postquam illos arctius, ut fit, ex lassitudine dormire sensit, accessit, et alterius eorum, qui sine nummis erat, gladium propter appositum e vagina eduxit, et illum alterum occidit, nummos abstulit, gladium cruentatum in vaginam recondidit, ipse sese in lectum suum recepit. Ille autem, cuius gladio occisio erat facta, multo ante lucem surrexit, comitem suum inclamavit semel et saepius. Illum somno impeditum non respondere existimavit: ipse gladium, et cetera, quae secum attulerat, sustulit, solus profectus est. Caupo non multo post conclamavit, hominem esse occisum, et cum quibusdam deversoribus illum, qui ante exierat, consequitur. In itinere hominem comprehendit, gladium

eius e vagina educit, reperit cruentum: homo in urbem ab illis deducitur, ac reus fit. In hac intentio est criminis, Occidisti. Depulsio, Non occidi. Ex quibus constitutio est. Quaestio eadem in coniecturali, quae iudicatio, Occideritne.

V. Nunc exponemus locos, quorum pars aliqua in omnem coniecturalem incidit controversiam. Hoc autem et in horum locorum expositione, et in ceterorum, oportebit attendere, non omnes in omnem causam convenire. Ut enim omne nomen ex aliquibus, non ex omnibus litteris scribitur: sic omnem in causam non omnis argumentorum copia, sed eorum necessaria pars aliqua conveniet. Omnis igitur, ex causa, ex persona, ex facto ipso, coniectura capienda est.

Causa distribuitur in impulsionem, et in ratiocinationem. Impulsio est, quae sine cogitatione per quandam affectionem animi facere aliquid hortatur, ut amor, iracundia, aegritudo, vinolentia, et omnino omnia, in quibus animus ita videtur affectus fuisse, ut rem perspicere cum consilio et cura non potuerit: et id, quod fecit, impetu quodam animi potius, quam cogitatione fecerit. Ratiocinatio autem est diligens et considerata faciendi aliquid, aut non faciendi excogitatio. Ea dicitur interfuisse tum, cum aliquid faciendum, aut non faciendum, certa de causa vitasse, aut secutus esse animus videtur, ut, si amicitiae quid causa factum dicetur, si inimici ulciscendi, si metus, si gloriae, si pecuniae, si denique, ut omnia generatim amplectamur, alicuius retinendi, augendi, adipiscendive commodi, aut contra reiciendi, deminuendi, devitandive incommodi causa. Nam horum in genus alterutrum illa quoque incident, in quibus aut incommodum aliquod maioris vitandi incommodi causa, aut maioris adipiscendi commodi, suscipitur, aut commodum aliquod maioris adipiscendi commodi, aut maioris vitandi incommodi, praeteritur.

Hic locus sicut aliquod fundamentum est huius constitutionis. Nam nihil factum esse cuiquam probatur, nisi aliquid, quare factum sit, ostenditur. Ergo accusator, cum aliquid impulsione factum esse dicet, illum impetum, et quandam commotionem animi, affectionemque verbis et sententiis amplificare debebit, et ostendere, quanta vis amoris sit, quanta animi perturbatio ex iracundia fiat, aut ex aliqua causa earum, qua impulsum aliquem id fecisse dicet. Hic et exemplorum commemoratione, qui simili impulsu aliquid commiserint, et similitudinum collatione, et ipsius animi affectionis explicatione, curandum est, ut non mirum videatur, si quod ad facinus tali perturbatione commotus animus accesserit.

VI. Cum autem non impulsione, verum ratiocinatione aliquem commisisse quid dicet, quid commodi sit secutus, aut quid incommodi fugerit, demonstrabit, et id augebit, quam maxime poterit, ut, quoad eius fieri possit, idonea quam maxime causa ad peccandum hortata videatur. Si gloriae causa; quantam gloriam consecuturam existimarit: item si dominationis, si pecuniae, si amicitiae, si inimicitiarum; et omnino quicquid erit, quod causae fuisse dicet, id summe augere debebit. Et hoc eum magnopere considerare oportebit, non quid in veritate modo, verum etiam vehementius, quid in opinione eius, quem arguet, fuerit. Nihil enim refert, non fuisse, aut non esse aliquid commodi, aut incommodi, si ostendi potest, ei visum esse, qui arguatur. Nam opinio dupliciter fallit homines; cum aut res aliusmodi est, ac putatur, aut non is eventus est, quem arbitrati sunt.. Res aliusmodi est tum, cum aut id, quod bonum est, malum putant: aut contra, quod malum est, bonum: aut quod nec malum est, nec bonum, malum, aut bonum: aut quod malum, aut bonum est, nec malum, nec bonum. Hoc intellecto, si quis negabit, ullam esse pecuniam, fra-

tris aut amici vita, aut denique officio antiquiorem, aut suaviorem, non erit hoc accusatori negandum. Nam in eum culpa, et summum odium transferetur, qui id, quod tam vere et pie dicetur, negabit. Verum illud dicendum erit, illi non esse ita visum: quod sumi oportet ex iis, quae ad personam pertinent, de quo post dicendum est.

VII. Eventus autem tum fallit, cum aliter accidit, atque ii, qui arguuntur, arbitrati esse dicuntur: ut, si qui dicatur alium occidisse, ac voluerit, quod aut similitudine, aut suspicione, aut demonstratione falsa deceptus sit: aut eum necasse, cuius testamento non sit heres, quod eius testamento se heredem arbitratus sit. Non enim ex eventu cogitationem spectari oportere; sed qua cogitatione et spe ad maleficium profectus sit, considerare; et quo animo quid quisque faciat, non quo casu utatur, ad rem pertinere. In hoc autem loco, caput illud erit accusatori, si demonstrare poterit, alii nemini causam fuisse faciendi: secundarium, si tantam, aut tam idoneam nemini. Sin fuisse aliis quoque causa faciendi videbitur; aut potestas aliis defuisse demonstranda est, aut facultas, aut voluntas. Potestas, si aut nescisse, aut non affuisse, aut conficere aliquid non potuisse dicetur. Facultas, si ratio, adiutores, adiumenta, et cetera, quae ad rem pertinebunt, defuisse alicui demonstrabuntur. Voluntas, si animus a talibus factis vacuus, et integer esse dicetur. Postremo, quas ad defensionem rationes reo dabimus, iis accusator ad alios ex culpa eximendos abutetur. Verum id brevi faciendum est, et in unum multa sunt conducenda, ut ne alterius defendendi causa hunc accusare, sed huius accusandi causa defendere alterum videatur.

VIII. Atque accusatori quidem haec fere sunt in causa facienda, et consideranda. Defensor autem ex contrario primum impulsionem aut nullam fuisse

dicet, aut, si fuisse concedet, extenuabit, et parvulam quandam fuisse demonstrabit, aut non ex ea solere huiusmodi facta nasci docebit. Quo et erit in loco demonstrandum, quae vis et natura eius sit affectionis, qua impulsus aliquid reus commisisse dicetur: in quo et exempla, et similitudines erunt proferendae, et ipsa diligenter natura eius affectionis quam lenissime quietissimam ad partem explicanda, ut et res ipsa a facto crudeli et turbulento ad quoddam mitius et tranquillius traducatur, et oratio tamen ad animum eius, qui audict, et ad animi quendam intimum sensum accommodetur. Ratiocinationis autem suspiciones infirmabit, si aut commodum nullum fuisse, aut parvum, aut aliis magis fuisse, aut nihilo sibi magis, quam aliis, aut incommodum sibi maius, quam commodum dicet: ut nequaquam fuerit illius commodi, quod expetitum dicatur, magnitudo aut cum eo incommodo, quod acciderit, aut cum illo periculo, quod subeatur, comparanda: qui omnes loci similiter in incommodi quoque vitatione tractabuntur. Sin accusator dixerit, eum id esse secutum, quod ei visum sit commodum, aut id fugisse, quod putarit esse incommodum, quamquam in falsa fuerit opinione: demonstrandum erit defensori, neminem tanta esse stultitia, qui tali in re possit veritatem ignorare. Quod si id concedatur, illud non concessum iri, ne dubitasse quidem hunc, quid eius iuris esset, sed id, quod falsum fuerit, sine ulla dubitatione pro falso, quod verum, pro vero probasse. Quod si dubitaverit, summae fuisse amentiae, dubia spe impulsum, certum in periculum se committere. Quemadmodum autem accusator, cum ab aliis culpam demovebit, defensoris locis utetur: sic iis locis, qui accusatori dati sunt, utetur reus, cum in alios ab se crimen volet transferre.

IX. Ex persona autem coniectura capietur, si

eae res, quae personis attributae sunt, diligenter considerabuntur, quas omnes in primo libro exposuimus. Nam et de nomine nonnumquam aliquid suspicionis nascitur. Nomen autem cum dicimus, cognomen quoque intelligatur oportet. De hominis enim certo et proprio vocabulo agitur: ut si dicamus, idcirco aliquem Caldum vocari, quod temerario et repentino consilio sit: aut si, ea re hominibus Graecis imperitis verba dedisse, quod Clodius, aut Caecilius, aut Mucius, vocarentur. Et de natura licet aliquantulum ducere suspicionis. Omnia enim haec, vir, an mulier; huius an illius civitatis sit; quibus sit maioribus, quibus consanguineis, qua aetate, quo animo, quo corpore, quae naturae sunt attributa, ad aliquam coniecturam faciendam pertinebunt. Et ex victu multae trahuntur suspiciones, cum, quemadmodum, et apud quos, et a quibus educatus et eruditus sit, quaeritur, et quibuscum vivat, qua ratione vitae, quo more domestico vivat. Et ex fortuna saepe argumentatio nascitur, cum, servus an liber, pecuniosus an pauper, nobilis an ignobilis, felix an infelix, privatus an in potestate sit, aut fuerit, aut futurus sit, consideratur: aut denique aliquid eorum quaeritur, quae fortunae esse attributa intelliguntur. Habitus autem, quoniam in aliqua perfecta et constanti animi aut corporis absolutione consistit, quo in genere est virtus, scientia, et quae contraria sunt; res ipsa, causa posita, docebit, ecquid hic quoque locus suspicionis ostendat. Nam affectionis quidem ratio perspicuam solet prae se gerere coniecturam, ut amor, iracundia, molestia: propterea quod et ipsorum vis intelligitur, et, quae res harum aliquam rem consequantur, faciles cognitu sunt. Studium autem quoniam est assidua et vehemens ad aliquam rem applicata magna cum voluntate occupatio, facile ex eo ducetur argumentatio, quam res ipsa desiderabit in causa.

Item ex consilio sumetur aliquid suspicionis. Nam consilium est, aliquid faciendi non faciendive excogitata ratio. Iam facta, et casus, et orationes, quae sunt omnia (ut in confirmationis praeceptis dictum est) in tria tempora distributa, facile erit videre, ecquid afferant ad coniecturam confirmandam suspicionis.

X. Ac personis quidem res eae sunt attributae, ex quibus omnibus unum in locum coactis, accusatoris erit improbatione hominis uti. Nam causa facti parum firmitudinis habet, nisi animus eius, qui insimulatur, in eam suspicionem adducatur, ut a tali culpa non videatur abhorruisse. Vt enim animum alicuius improbare nihil attinet, cum causa, quare peccaverit, non intercessit: sic causam peccati intercedere leve est, si animus nulli minus honestae rationi affinis ostenditur. Quare vitam eius, quem arguit, ex ante factis accusator improbare debebit, et ostendere, si quo in pari ante peccato convictus sit. Sed id non poterit; si quam in similem ante suspicionem venerit, ac maxime, si fieri poterit, simili aliquo in genere eiusdem modi causa aliqua commotum peccasse, aut in aeque magna re, aut in maiore, aut in minore: ut si, quem pecunia dicat inductum fecisse, possit demonstrare aliqua in re eius aliquod factum avarum. Item in omni causa naturam, aut victum, aut studium, aut fortunam, aut aliquid eorum, quae personis attributa sunt, ad eam causam, qua commotum peccasse dicet, adiungere, atque ex dispari quoque genere culparum, si ex pari sumendi facultas non erit, improbare animum adversarii oportebit: ut, si avaritia inductum arguas fecisse, et avarum eum, quem accuses, demonstrare non possis, aliis affinem esse vitiis doceas, et ex ea re non esse mirandum, qui in illa re turpis, aut cupidus, aut petulans fuerit, hac quoque in re eum deliquisse. Quantum enim de honestate et auctoritate eius, qui arguitur, detractum est, tantundem de facul-

tate totius est defensionis deminutum. Si nulli affinis poterit vitio reus ante admisso demonstrari; locus inducetur ille, per quem hortandi iudices erunt, ut veterem famam hominis nihil ad rem putent pertinere. Nam eum ante celasse, nunc manifesto teneri; quare non oportere hanc rem ex superiori vita spectari, sed superiorem vitam ex hac re improbari, et aut potestatem ante peccandi non fuisse, aut causam: aut, si haec dici non poterunt, dicendum erit illud extremum, non esse mirum, si nunc primum deliquerit. Nam necesse est, eum, qui velit peccare, aliquando primum delinquere. Sin vita ante acta ignorabitur, hoc loco praeterito, et cur praetereatur, demonstrato, argumentis accusationem statim confirmare oportebit.

XI. Defensor autem primum, si poterit, debebit vitam eius, qui insimulabitur, quam honestissimam demonstrare. Id faciet, si ostendet aliqua eius nota et communia officia: quod genus, in parentes, cognatos, amicos, affines, necessarios: etiam quae magis rara et eximia sunt, si ab eo cum magno aliquo labore, aut periculo, aut utraque re, cum necesse non esset, officii causa, aut in rempublicam, aut in parentes, aut in aliquos eorum, qui modo expositi sunt, factum aliquid esse dicet: deinde si nihil deliquisse, nulla cupiditate impeditum ab officio recessisse. Quod eo confirmatius erit, si, cum potestas impune aliquid faciendi minus honeste fuisse dicetur, voluntas ei faciendi demonstrabitur abfuisse. Hoc autem ipsum genus erit eo firmius, si eo ipso in genere, quo arguetur, integer antea fuisse demonstrabitur: ut si, cum avaritiae causa fecisse arguatur, minime omni in vita pecuniae cupidus fuisse doceatur. Hic illa magna cum gravitate inducetur indignatio, iuncta conquestioni, per quam miserum facinus esse et indignum demonstrabitur, cum animus omni in vita fuerit a vitiis re-

motissimus, eam causam, putare, quae homines audaces in fraudem rapere soleat, castissimum quoque hominem ad peccandum potuisse impellere: aut iniquum esse, et optimo cuique perniciosissimum, non vitam honeste actam tali in tempore quam plurimum prodesse, sed subita ex criminatione, quae confingi quamvis facile possit, non ex ante acta vita, quae neque ad tempus fingi, neque ullo modo immutari possit, facere iudicium. Sin autem in ante acta vita aliquae turpitudines erunt: aut falso venisse in eam existimationem dicentur, aut ex aliquorum invidia, aut obtrectatione, aut falsa opinione, aut imprudentiae, necessitudini, aut persuasioni adolescentiae, aut alicui non malitiosae animi affectioni attribuentur, aut dissimili in genere vitiorum, ut animus non omnino integer, sed a tali culpa remotus esse videatur. Ac si nullo modo vitae turpitudo, aut infamia leniri poterit oratione; negare oportebit de vita eius et moribus quaeri, sed de eo crimine, quo de arguatur: quare, ante factis omissis, illud, quod instet, agi oportere.

XII. Ex facto autem ipso suspiciones ducentur, si totius administratio negotii ex omnibus partibus pertentabitur: atque hae suspiciones partim ex negotio separatim, partim communiter ex personis atque ex negotio proficiscentur. Ex negotio duci poterunt, si eas res, quae negotiis attributae sunt, diligenter considerabimus. Ex iis igitur in hanc constitutionem convenire videntur genera eorum omnia, partes generum pleraeque. Videre igitur primum oportebit, quae sint continentia cum ipso negotio, hoc est, quae ab re separari non possunt. Quo in loco satis erit diligenter considerare, quid sit ante rem factum, ex quo spes perficiendi nata, et faciendi facultas quaesita videatur; quid in ipsa re gerenda; quid postea consecutum sit. Deinde ipsius est negotii gestio pertractanda. Nam

hoc genus earum rerum, quae negotio attributae sunt, secundo in loco nobis est expositum. Hoc ergo in genere spectabitur locus, tempus, occasio, facultas: quorum uniuscuiusque vis diligenter in confirmationis praeceptis explicata est. Quare, ne aut hic non admonuisse, aut ne eadem iterum dixisse videamur, breviter demonstrabimus, quid quaque in parte considerari oporteat. In loco igitur opportunitas, in tempore longinquitas, in occasione commoditas ad faciendum idonea, in facultate copia et potestas earum rerum, propter quas aliquid facilius fit, aut sine quibus omnino confici non potest, consideranda est. Deinde videndum est, quid adiunctum sit negotio, hoc est, quid maius, quid minus, quid aeque magnum sit, quid simile: ex quibus coniectura quaedam ducitur, si, quemadmodum res maiores, minores, aeque magnae similesque agi soleant, diligenter considerabitur. Quo in genere eventus quoque videndus erit, hoc est, quid ex unaquaque re soleat evenire, magnopere considerandum est; ut metus, laetitia, titubatio. Quarta autem pars erat ex iis, quas negotiis dicebamus esse attributas, consecutio. In ea quaeruntur ea, quae gestum negotium confestim, aut ex intervallo consequuntur. In qua videbimus ecquae consuetudo sit, ecquae actio, ecquod eius rei artificium sit, aut usus, aut exercitatio, hominum aut approbatio, aut offensio; ex quibus nonnunquam elicitur aliquid suspicionis.

XIII. Sunt autem aliquae suspiciones, quae communiter et ex negotiorum, et ex personarum attributionibus sumuntur. Nam et ex fortuna, et ex natura, et ex victu, studio, factis, casu, orationibus, consilio, et ex habitu animi, aut corporis pleraque pertinent ad easdem res, quae rem credibilem, aut incredibilem facere possunt, et cum facti suspicione iunguntur. Maxime enim quaeri oportet in hac constitutione, primum potueritne aliquid fieri: deinde ec-

quo ab alio potuerit: deinde facultas, de qua ante diximus: deinde utrum id facinus sit, quod poenitere fuerit necesse: item quod spem celandi non haberet: deinde necessitudo; in qua, num necesse fuerit id aut fieri, aut ita fieri, quaeritur. Quorum pars ad consilium pertinet, quod personis attributum est, ut in ea causa, quam exposuimus. Ante rem erit, quod in itinere se tam familiariter applicaverit, quod sermonis causam quaesierit, quod simul deverterit, coenarit. In re, nox, somnus. Post rem, quod solus exierit, quod illum tam familiarem comitem tam aequo animo reliquerit, quod cruentum gladium habuerit. Horum pars ad consilium pertinet. Quaeritur enim, utrum videatur diligenter ratio faciendi esse habita et excogitata, an ita temere, ut non verisimile sit, quemquam tam temere ad maleficium accessisse. In quo quaeritur, num quo alio modo commodius potuerit fieri, vel a fortuna administrari. Nam saepe, si pecuniae, si adiumenta, si adiutores desint, facultas fuisse faciendi non videtur. Hoc modo si diligenter attendamus, apta inter se esse intelligimus haec, quae negotiis, et illa, quae personis sunt attributa.

Hic neque facile est, neque necessarium distinguere, ut in superioribus partibus, quo pacto quidque accusatorem, et quomodo defensorem tractare oporteat. Non necessarium, propterea quod, causa posita, quid in quamque conveniat, res ipsa docebit eos, qui non omnia hic se inventuros putabunt, sed [ad ea, quae praecepta sunt, comparationis] modo quandam in commune mediocrem intelligentiam conferent: non facile autem, quod et infinitum est tot de rebus utramque in partem singillatim de unaquaque explicare, et alias aliter haec in utramque partem causae solent convenire.

XIV. Quare considerare haec, quae exposuimus, oportebit. Facilius autem ad inventionem ani-

mus incedet, si gesti negotii et suam, et adversarii narrationem saepe et diligenter pertractabit, et quod quaeque pars suspicionis habebit, eliciens, considerabit, quare, quo consilio, qua spe perficiendi quidque factum sit: cur hoc modo potius, quam illo: cur ab hoc potius, quam ab illo: cur nullo adiutore, aut cur hoc: cur nemo sit conscius, aut cur sit, aut cur hic sit: cur hoc ante factum sit: cur hoc ante factum non sit: cur hoc in ipso negotio: cur hoc post negotium: aut quid factum de industria, aut quid rem ipsam consecutum sit: constetne oratio aut cum re, aut ipsa secum: hoc huiusne rei sit signum, an illius, an et huius et illius, et utrius potius: quid factum sit, quod non oportuerit, aut non factum, quod oportuerit. Cum animus hac intentione omnes totius negotii partes considerabit, tum illi ipsi in medium conservati loci procedent, de quibus ante dictum est: et tum ex singulis, tum ex coniunctis argumenta certa nascentur. Quorum argumentorum pars probabili, pars necessario in genere versabitur. Accedunt autem ad coniecturam saepe quaestiones, testimonia, rumores: quae contra omnia uterque simili via praeceptorum torquere ad suae causae commodum debebit. Nam et ex quaestione suspiciones, et ex testimonio, et ex rumore aliquo pari ratione, ut ex causa, et ex persona, et ex facto duci oportebit.

Quare nobis et ii videntur errare, qui hoc genus suspicionum, artificii non putant indigere, et ii, qui aliter hoc de genere, ac de omni coniectura praecipiendum putant. Omnis enim iisdem ex locis coniectura sumenda est. Nam et eius, qui in quaestione aliquid dixerit, et eius, qui in testimonio, et ipsius rumoris causa et veritas ex iisdem attributionibus reperietur. Omni autem in causa pars argumentorum est adiuncta ei causae solum, quae dicetur, et ab ipsa ita ducta, ut ab ea separatim in omnes eiusdem generis causas

transferri non satis commode possit: pars autem est pervagatior, et aut in omnes eiusdem generis, aut in plerasque causas accommodata.

XV. Haec ergo argumenta, quae transferri in multas causas possunt, locos communes nominamus. Nam locus communis aut certae rei quandam continet amplificationem: ut si quis hoc velit ostendere, eum, qui parentem necarit, maximo supplicio esse dignum; quo loco, nisi perorata et probata causa, non est utendum: aut dubiae, quae ex contrario quoque habeat probabiles rationes argumentandi: ut suspicionibus credi oportere, et contra, suspicionibus credi non oportere. Ac pars locorum communium, per indignationem, aut per conquestionem inducitur, de quibus ante dictum est; pars per aliquam probabilem utraque ex parte rationem. Distinguitur autem oratio atque illustratur maxime, raro inducendis locis communibus, et aliquo loco, iam certioribus illis auditoribus, et argumentis confirmatis. Nam et tum conceditur commune quiddam dicere, cum diligenter aliquis proprius causae locus tractatus est, et auditoris animus aut renovatur ad ea, quae restant, aut omnibus iam dictis exsuscitatur. Omnia enim ornamenta elocutionis, in quibus et suavitatis et gravitatis plurimum consistit, et omnia, quae in inventione verborum et sententiarum aliquid habent dignitatis, in communes locos conferuntur. Quare, non ut causarum, sic oratorum quoque multorum communes loci sunt. Nam nisi ab iis, qui multa exercitatione magnam sibi verborum et sententiarum copiam compararint, tractari non poterunt ornate, et graviter, quemadmodum natura ipsorum desiderat. Atque hoc sit nobis dictum communiter de omni genere locorum communium.

XVI. Nunc exponemus, in coniecturalem constitutionem qui loci communes incidere soleant: su-

spicionibus credi oportere, et non oportere: rumoribus credi oportere, et non oportere: testibus credi oportere, et non oportere: quaestionibus credi oportere, et non oportere: vitam anteactam spectari oportere, et non oportere: eiusdem esse, qui in illa re peccarit, et hoc quoque admisisse, et non esse eiusdem: maxime spectari causam oportere, et non oportere. Atque hi quidem, etsi qui eiusmodi ex proprio argumento communes loci nascentur, in contrarias partes deducentur. Certus autem locus est accusatoris, per quem auget facti atrocitatem; et alter, per quem negat malorum misereri oportere: defensoris, per quem calumnia accusatorum cum indignatione ostenditur; et per quem cum conquestione misericordia captatur. Hi, et ceteri omnes loci communes, ex iisdem praeceptis sumuntur, quibus ceterae argumentationes: sed illae tenuius, et acutius, et subtilius tractantur; hi autem gravius, et ornatius, et cum verbis, tum etiam sententiis excellentibus. In illis enim finis est, ut id, quod dicitur, verum esse videatur: in his, tametsi hoc quoque videri oportet, tamen finis est amplitudo. Nunc ad aliam constitutionem transeamus.

XVII. Cum est nominis controversia, quia vis vocabuli definienda verbis est, constitutio definitiva dicitur. Eius generis exemplo nobis posita sit haec causa: C. Flaminius is, qui consul rempublicam male gessit bello Punico secundo, cum tribunus plebis esset, invito senatu, et omnino contra voluntatem omnium optimatum, per seditionem ad populum legem agrariam ferebat. Hunc pater suus concilium plebis habentem de templo deduxit: arcessitur maiestatis. Intentio est, Maiestatem minuisti, quod tribunum plebis de templo deduxisti. Depulsio est, Non minui maiestatem. Quaestio est, Maiestatemne minuerit. Ratio: In filium enim quam habebam potestatem, ea

usus sum. Rationis infirmatio: At enim, qui patria potestate, hoc est, privata [quadam], tribuniciam [potestatem], hoc est, populi potestatem, infirmat, minuit is maiestatem. Iudicatio est: minuatne is maiestatem, qui in tribuniciam potestatem patria potestate utatur. Ad hanc iudicationem argumentationes omnes afferri oportebit.

Ac ne quis forte arbitretur, nos non intelligere, aliam quoque incidere constitutionem in hanc causam; eam nos partem solam sumimus, in quam praecepta nobis danda sunt. Omnibus autem partibus hoc in libro explicatis, quivis omni in causa, si diligenter attendet, omnes videbit constitutiones, et earum partes, et controversias, si quae forte in eas incident: nam de omnibus perscribemus. Primus ergo accusatoris locus est, eius nominis, cuius de vi quaeritur, brevis, et aperta, et ex hominum opinione definitio, hoc modo: Maiestatem minuere, est de dignitate, aut amplitudine, aut potestate populi, aut eorum, quibus populus potestatem dedit, aliquid derogare. Hoc si breviter expositum, pluribus verbis est et rationibus confirmandum, et ita esse, ut descripseris, ostendendum. Postea ad id, quod definieris, factum eius, qui accusabitur, adiungere oportebit, et ex eo, quod ostenderis esse, verbi causa, maiestatem minuere, docere, adversarium maiestatem minuisse, et hunc locum totum communi loco confirmare, per quem ipsius facti atrocitas, aut indignitas, aut omnino culpa cum indignatione augeatur. Post erit infirmanda adversariorum descriptio. Ea autem infirmabitur, si falsa demonstrabitur. Hoc ex opinione hominum sumetur, cum, quemadmodum, et quibus in rebus homines in consuetudine scribendi, aut sermocinandi eo verbo uti soleant, considerabitur. Item infirmabitur, si turpis, aut inutilis esse ostendetur eius descriptionis approbatio, et si, quae incommoda consecutura sint, eo con-

spicionibus credi oportere, et non oportere: rumoribus credi oportere, et non oportere: testibus credi oportere, et non oportere: quaestionibus credi oportere, et non oportere: vitam anteactam spectari oportere, et non oportere: eiusdem esse, qui in illa re peccarit, et hoc quoque admisisse, et non esse eiusdem: maxime spectari causam oportere, et non oportere. Atque hi quidem, et si qui eiusmodi ex proprio argumento communes loci nascentur, in contrarias partes deducentur. Certus autem locus est accusatoris, per quem auget facti atrocitatem; et alter, per quem negat malorum misereri oportere: defensoris, per quem calumnia accusatorum cum indignatione ostenditur; et per quem cum conquestione misericordia captatur. Hi, et ceteri omnes loci communes, ex iisdem praeceptis sumuntur, quibus ceterae argumentationes: sed illae tenuius, et acutius, et subtilius tractantur; hi autem gravius, et ornatius, et cum verbis, tum etiam sententiis excellentibus. In illis enim finis est, ut id, quod dicitur, verum esse videatur: in his, tametsi hoc quoque videri oportet, tamen finis est amplitudo. Nunc ad aliam constitutionem transeamus.

XVII. Cum est nominis controversia, quia vis vocabuli definienda verbis est, constitutio definitiva dicitur. Eius generis exemplo nobis posita sit haec causa: C. Flaminius is, qui consul rempublicam male gessit bello Punico secundo, cum tribunus plebis esset, invito senatu, et omnino contra voluntatem omnium optimatum, per seditionem ad populum legem agrariam ferebat. Hunc pater suus concilium plebis habentem de templo deduxit: arcessitur maiestatis. Intentio est, Maiestatem minuisti, quod tribunum plebis de templo deduxisti. Depulsio est, Non minui maiestatem. Quaestio est, Maiestatemne minuerit. Ratio: In filium enim quam habebam potestatem, ea

asus sum. Rationis infirmatio: At enim, qui patria potestate, hoc est, privata [quadam], tribuniciam [potestatem], hoc est, populi potestatem, infirmat, minuit is maiestatem. Iudicatio est: minuatne is maiestatem, qui in tribuniciam potestatem patria potestate utatur. Ad hanc iudicationem argumentationes omnes afferri oportebit.

Ac ne quis forte arbitretur, nos non intelligere, aliam quoque incidere constitutionem in hanc causam; eam nos partem solam sumimus, in quam praecepta nobis danda sunt. Omnibus autem partibus hoc in libro explicatis, quivis omni in causa, si diligenter attendet, omnes videbit constitutiones, et earum partes, et controversias, si quae forte in eas incident: nam de omnibus perscribemus. Primus ergo accusatoris locus est, eius nominis, cuius de vi quaeritur, brevis, et aperta, et ex hominum opinione definitio, hoc modo: Maiestatem minuere, est de dignitate, aut amplitudine, aut potestate populi, aut eorum, quibus populus potestatem dedit, aliquid derogare. Hoc si breviter expositum, pluribus verbis est et rationibus confirmandum, et ita esse, ut descripseris, ostendendum. Postea ad id, quod definieris, factum eius, qui accusabitur, adiungere oportebit, et ex eo, quod ostenderis esse, verbi causa, maiestatem minuere, docere, adversarium maiestatem minuisse, et hunc locum totum communi loco confirmare, per quem ipsius facti atrocitas, aut indignitas, aut omnino culpa cum indignatione augeatur. Post erit infirmanda adversariorum descriptio. Ea autem infirmabitur, si falsa demonstrabitur. Hoc ex opinione hominum sumetur, cum, quemadmodum, et quibus in rebus homines in consuetudine scribendi, aut sermocinandi eo verbo uti soleant, considerabitur. Item infirmabitur, si turpis, aut inutilis esse ostendetur eius descriptionis approbatio, et si, quae incommoda consecutura sint, eo con-

cesso, ostendetur; id autem ex honestatis et utilitatis partibus sumetur, de quibus in deliberationis praeceptis exponemus. Et si cum definitione nostra adversariorum definitionem conferemus, et nostram veram, honestam, utilem esse demonstrabimus; illorum, contra. Quaeremus autem res, aut maiori, aut pari in negotio similes, ex quibus affirmetur nostra descriptio.

XVIII. Iam si res plures erunt definiendae: ut, si quaeratur, Fur sit, an sacrilegus, qui vasa ex privato sacra surripuerit; erit utendum pluribus definitionibus: deinde simili ratione causa tractanda. Locus autem communis in eius malitiam, qui non modo rerum, verum etiam verborum potestatem sibi arrogare conetur, ut et faciat quod velit, et id, quod fecerit, quo velit nomine appellet. Deinde defensoris primus locus est, item nominis brevis, et aperta, et ex opinione hominum descriptio, hoc modo: Maiestatem minuere, est aliquid de republica, cum potestatem non habeas, administrare. Deinde huius confirmatio similibus et exemplis, et rationibus. Postea sui facti ab illa definitione separatio. Deinde locus communis, per quem facti utilitas, aut honestas adaugetur. Deinde sequitur adversariorum definitionis reprehensio, quae iisdem ex locis omnibus, quos accusatori praescripsimus, conficitur: et cetera post eadem praeter communem locum inducentur. Locus autem communis erit defensoris is, per quem indignabitur, accusatorem sui periculi causa non res solum convertere, verum etiam verba commutare conari. Nam illi quidem communes loci, qui aut calumniae accusatorum demonstrandae, aut misericordiae captandae, aut facti indignandi, aut a misericordia deterrendi causa [illegible], ex [illegible] ex causae [illegible] [illegible]

ctionem in coniecturali constitutione fecimus. Inductione autem, cum causa postulabit, utemur.

XIX. Cum autem actio translationis aut commutationis indigere videtur, quod non aut is agit, quem oportet, aut cum eo, quicum oportet, aut apud quos, qua lege, qua poena, quo crimine, quo tempore oportet, constitutio translativa appellatur. Huius nobis exempla permulta opus sunt, si singula translationum genera quaeramus: sed quia ratio praeceptorum similis est, exemplorum multitudine supersedendum est. Atque in nostra quidem consuetudine multis de causis fit, ut rarius incidant translationes. Nam et praetoriis exceptionibus multae excluduntur actiones, et ita ius civile habemus constitutum, ut causa cadat is, qui non, quemadmodum oportet, egerit. Quare in iure plerumque versantur. Ibi enim et exceptiones postulantur, et quodammodo agendi potestas datur, et omnis conceptio privatorum iudiciorum constituitur. In ipsis autem iudiciis rarius incidunt, et tamen si quando incidunt, eiusmodi sunt, ut per se minus habeant firmitudinis, confirmentur autem assumta alia aliqua constitutione: ut in quodam iudicio, cum venefici cuiusdam nomen esset delatum, et, quia parricidii causa subscripta esset, extra ordinem esset acceptum, cum in accusatione alia quaedam crimina testibus et argumentis confirmarentur, parricidii autem solum mentio facta esset: defensor in hoc ipso multum oportet et diu consistat: cum de nece parentis nihil demonstratum sit, indignum facinus esse, ea poena afficere eum, qua parricidae afficiuntur; id autem, si damnetur, fieri necesse esse, quoniam et id causae subscriptum, et ex ea re nomen extra ordinem sit acceptum. Ea igitur poena si affici reum non oporteat, damnari quoque non oportere, quoniam ea poena damnationem necessario consequatur. Hic defensor poenae

commutationem ex translativo genere inducendo, totam infirmabit accusationem. Verum tamen ceteris quoque criminibus defendendis coniecturali constitutione translationem confirmabit.

XX. Exemplum autem translationis in causa nobis positum sit huiusmodi: Cum ad vim faciendam quidam armati venissent, armati contra praesto fuerunt, et cuidam equiti Romano quidam ex armatis resistenti gladio manum praecidit. Agit is, cui manus praecisa est, iniuriarum. Postulat is, quicum agitur, a praetore exceptionem, EXTRA QVAM IN REVM CAPITIS PRAEIVDICIVM FIAT. His is, qui agit, iudicium purum postulat: ille, quicum agitur, exceptionem addi, ait, oportere. Quaestio est, Excipiendum sit, an non. Ratio, Non enim oportet, in recuperatorio iudicio, eius maleficii, de quo inter sicarios quaeritur, praeiudicium fieri. Infirmatio rationis, Eiusmodi sunt iniuriae, ut de his indignum sit non primo quoque tempore iudicari. Iudicatio, Atrocitas iniuriarum satisne causae sit, quare, dum de ea iudicetur, de aliquo maiore maleficio, de quo iudicium comparatum sit, praeiudicetur. Atque exemplum quidem hoc est. In omni autem causa ab utroque quaeri oportebit, a quo, et per quos, et quo modo, et quo tempore aut agi, aut iudicari, aut quid statui de ea re conveniat. Id ex partibus iuris, de quibus post dicendum est, sumi oportebit, et ratiocinari, quid in similibus rebus fieri soleat, et videre, utrum malitia aliud agatur, aliud simuletur, an stultitia, an necessitudine, quod alio modo agi non possit, an occasione agendi sic sit iudicium aut actio constituta, an recte sine ulla re eiusmodi res agatur. Locus autem communis contra eum, qui translationem inducet: fugere iudicium ac poenam, quia causae diffidat. A translatione autem: omnium fore perturbationem, si non ita res agantur, et in iudicium ve-

niant, quo pacto oporteat; hoc est, si aut cum eo agatur, quicum non oporteat, aut alia poena, alio crimine, alio tempore: atque hanc rationem ad perturbationem iudiciorum omnium pertinere. Tres igitur eae constitutiones, quae partes non habent, ad hunc modum tractabuntur. Nunc generalem constitutionem, et partes eius consideremus.

XXI. Cum et facto, et facti nomine concesso, neque ulla actionis illata controversia, vis et natura, et genus negotii ipsius quaeritur; constitutionem generalem appellamus. Huius primas esse partes duas nobis videri diximus, negotialem, et iuridicialem. Negotialis est, quae in ipso negotio iuris civilis habet implicatam controversiam. Ea est huiusmodi: Quidam pupillum heredem fecit; pupillus autem ante mortuus est, quam in suam tutelam venisset. De hereditate ea, quae pupillo venit, inter eos, qui patris pupilli heredes secundi sunt, et inter agnatos pupilli controversia est. Possessio heredum secundorum est. Intentio est agnatorum, Nostra pecunia est, de qua is, cuius agnati sumus, testatus non est. Depulsio est, Immo nostra, qui heredes secundi testamento patris sumus. Quaestio est, Vtrorum sit? Ratio est, Pater enim et sibi, et filio testamentum scripsit, dum is pupillus esset. Quare, quae filii fuerunt, testamento patris nostra fiant necesse est. Infirmatio est rationis. Immo pater sibi scripsit, et secundum heredem non filio, sed tibi iussit esse. Quare, praeterquam quod ipsius fuit, testamento illius vestrum esse non potest. Iudicatio, Possitne quisquam de filii pupilli re testari: an heredes secundi, ipsius patrisfamilias, non filii quoque eius pupilli heredes sint? Atque hoc non alienum est, quod ad multa pertineat, ne aut nusquam, aut usquequaque dicatur, hic admonere. Sunt causae, quae plures habent rationes in simplici constitutione: quod fit, cum id, quod factum est, aut

quod defenditur, pluribus de causis rectum, aut probabile videri potest, ut in hac ipsa causa. Supponatur enim ab heredibus haec ratio, Vnius enim pecuniae plures, dissimilibus de causis, heredes esse non possunt, nec umquam factum est, ut eiusdem pecuniae alius testamento, alius lege heres esset: infirmatio haec erit, Non est una pecunia: propterea, quod altera iam erat pupilli adventicia; cuius heres non, illo tempore, testamento quisquam scriptus erat, si quid pupillo accidisset: et de altera, patris etiam nunc mortui voluntas plurimum valebat; quae iam mortuo pupillo suis heredibus concedebat. Iudicatio est, Vnane pecunia fuerit: ac, si hac erunt usi infirmatione, Posse plures esse unius pecuniae heredes dissimilibus de causis; de eo ipso iudicatio nascitur, Possintne eiusdem pecuniae plures dissimilibus generibus esse heredes.

XXII. Ergo una in constitutione intellectum est, quomodo et rationes, et rationum infirmationes, et praeterea iudicationes plures fiant.

Nunc huius generis praecepta videamus. Vtrisque, aut etiam omnibus, si plures ambigent, ius ex quibus rebus constet, est considerandum. Initium ergo eius ab natura ductum videtur: quaedam autem ex utilitatis ratione aut perspicua nobis, aut obscura, in consuetudinem venisse: post autem, approbata quaedam, aut a consuetudine aut a vero utilia visa, legibus esse firmata: ac naturae quidem ius esse, quod nobis non opinio, sed quaedam innata vis afferat, ut religionem, pietatem, gratiam, vindicationem, observantiam, veritatem. Religionem, eam, quae in metu et caerimonia deorum sit, appellant: pietatem, quae erga patriam, aut parentes, aut alios sanguine coniunctos officium conservare moneat: gratiam, quae in memoria, et remuneratione officiorum, et honoris, et amicitiarum, observantiam teneat: vindicationem, per quam,

vim et contumeliam, defendendo, aut ulciscendo, propulsamus a nobis, et a nostris, qui nobis esse cari debent, et per quam peccata punimus: observantiam, per quam aetate, aut sapientia, aut honore, aut aliqua dignitate antecedentes veremur et colimus: veritatem, per quam damus operam, ne quid aliter, quam confirmaverimus, fiat, aut factum aut futurum sit. Ac naturae quidem iura minus ipsa quaeruntur ad hanc controversiam, quod neque in hoc civili iure versantur, et a vulgari intelligentia remotiora sunt: ad similitudinem vero aliquam, aut ad rem amplificandam saepe sunt inferenda. Consuetudinis autem ius esse putatur id, quod voluntate omnium sine lege vetustas comprobarit. In ea autem iura sunt quaedam ipsa iam certa propter vetustatem. Quo in genere et alia sunt multa, et eorum multo maxima pars, quae praetores edicere consuerunt. Quaedam autem genera iuris, iam certa, consuetudine facta sunt: quod genus, pactum, par, iudicatum. Pactum est, quod inter aliquos convenit, quod iam ita iustum putatur, ut iure praestari dicatur. Par, quod in omnes aequabile est. Iudicatum, de quo iam ante sententia alicuius, aut aliquorum constitutum est. Iam iura legitima ex legibus cognosci oportebit. His ergo ex partibus iuris, quidquid aut ex ipsa re, aut ex simili, aut ex maiore minoreve nasci videbitur, attendere, atque elicere pertentando unamquamque partem iuris oportebit. Locorum autem communium, quoniam (ut ante dictum est) duo sunt genera, quorum alterum dubiae rei, alterum certae continet amplificationem, quid ipsa causa det, et quid augeri per communem locum possit et oporteat, considerabitur. Nam certi, qui in omnes incidant, loci praescribi non possunt: in plerisque fortasse ab auctoritate iurisconsultorum, et contra auctoritatem dici oportebit. Attendendum est autem et in hac, et in omnibus, num quos locos com-

munes, praeter eos, quos exposuimus, ipsa res ostendat. Nunc iuridiciale genus et partes eius consideremus.

XXIII. Iuridicialis est, in qua aequi et iniqui natura, et praemii aut poenae ratio quaeritur. Huius partes sunt duae, quarum alteram absolutam, assumtivam alteram nominamus. Absoluta est, quae ipsa in se, non ut negotialis implicite et abscondite, sed patentius et expeditius recti et non recti quaestionem continet. Ea est huiusmodi: Cum Thebani Lacedaemonios bello superavissent, et fere mos esset Graiis, cum inter se bellum gessissent, ut ii, qui vicissent, tropaeum aliquod in finibus statuerent, victoriae modo in praesentia declarandae causa, non ut in perpetuum belli memoria maneret; aeneum statuerunt tropaeum. Accusantur apud Amphictyonas, id est, apud commune Graeciae concilium. Intentio est, Non oportuit. Depulsio est, Oportuit. Quaestio est, Oportueritne. Ratio est, Eam enim ex bello gloriam virtute peperimus, ut eius aeterna insignia posteris nostris relinquere vellemus. Infirmatio est, Attamen aeternum inimicitiarum monumentum Graios de Graiis statuere non oportet. Iudicatio est, Cum summae virtutis celebrandae causa Graii de Graiis aeternum inimicitiarum monumentum statuerint, rectene, an contra fecerint. Hanc ideo rationem subiecimus, ut hoc causae genus ipsum, de quo agimus, cognosceretur. Nam si eam supposuissemus, qua fortasse usi sunt: Non enim iuste, neque pie bellum gessistis; in relationem criminis delaberemur, de qua post loquemur. Vtrumque autem causae genus in hanc causam incidere perspicuum est. In hanc argumentationes ex iisdem locis sumendae sunt, atque in causam negotialem, qua de ante dictum est. Locos autem communes et ex causa ipsa, si quid inerit indignationis aut conquestionis, et ex iuris utilitate, et

natura multos et graves sumere licebit, et oportebit, si causae dignitas videbitur postulare.

XXIV. Nunc assumtivam partem iuridicialis consideremus.

Assumtiva igitur tum dicitur, cum ipsum ex se factum probari non potest, aliquo autem foris adiuncto argumento defenditur. Eius partes sunt quatuor: comparatio, relatio criminis, remotio criminis, concessio. Comparatio est, cum aliquod factum, quod per se ipsum non sit probandum, et ex eo, cuius id causa factum est, defenditur. Ea est huiusmodi: Quidam imperator, cum ab hostibus circumsideretur, neque effugere ullo modo posset, depactus est cum eis, ut arma et impedimenta relinqueret, milites educeret: itaque fecit: armis et impedimentis amissis, praeter spem milites conservavit. Accusatur maiestatis. Incurrit huc definitio. Sed nos hunc locum, de quo agimus, consideremus. Intentio est, Non oportuit arma et impedimenta relinquere. Depulsio est, Oportuit. Quaestio est, Oportueritne? Ratio est, Milites enim omnes perissent. Infirmatio est, aut coniecturalis, Non periissent: aut altera coniecturalis, Non ideo fecisti. Ex quibus sunt iudicationes, Periissentne? et, Ideone fecerit? aut haec comparativa, cuius nunc indigemus, At enim satius fuit amittere milites, quam arma et impedimenta hostibus concedere. Ex qua iudicatio nascitur, Cum omnes perituri milites essent, nisi ad hanc pactionem venissent, utrum satius fuerit amittere milites, an ad hanc conditionem venire? Hoc causae genus ex hic locis tractari oportebit, et adhibere ceterarum quoque constitutionum rationem atque praecepta; ac maxime coniecturis faciendis infirmare illud, quod cum eo, quod crimini dabitur, ii, qui accusabuntur, comparabunt. Id fiet, si aut id, quod dicent defensores futurum fuisse, nisi id factum esset, quo

de facto iudicium est, futurum fuisse negabitur: aut si alia ratione, et aliam ob causam, ac dicet se reus fecisse, demonstrabitur esse factum. Eius rei confirmatio, et item contraria de parte infirmatio ex coniecturali constitutione sumetur. Sin autem certo nomine maleficii vocabitur in iudicium, sicut in hac causa (nam maiestatis arcessitur,) definitione et definitionis praeceptis uti oportebit.

XXV. Atque hoc quidem plerumque in genere accidit, ut et coniectura et definitione utendum sit. Sin aliud quoque aliquod genus incidet, eius generis praecepta licebit huc pari ratione transferre. Nam accusatori maxime est in hoc elaborandum, ut id ipsum factum, propter quod sibi reus concedi putat oportere, quam plurimis infirmet rationibus. Quod facile est, si quam plurimis constitutionibus aggreditur id improbare. Ipsa autem comparatio, separata a ceteris generibus controversiarum, sic ex sua vi considerabitur, si illud, quod comparabitur, aut non honestum, aut non utile, aut non necessarium fuisse, aut non tantopere utile, aut non tantopere honestum, aut non tantopere necessarium demonstrabitur. Deinde oportet accusatorem illud, quod ipse arguat, ab eo, quod defensor comparat, separare. Id autem faciet, si demonstrabit, non ita fieri solere, neque oportere, neque esse rationem, quare hoc propter hoc fiat, ut, propter salutem militum, ea, quae salutis causa comparata sunt, hostibus tradantur. Postea comparare oportebit cum beneficio maleficium, et omnino id, quod arguitur, cum eo, quod factum ab defensore laudatur, aut faciendum fuisse demonstrabitur, contendere, et hoc extenuando, maleficii magnitudinem simul adaugere. Id fieri poterit, si demonstrabitur, honestius, utilius, magis necessarium fuisse id, quod vitarit reus, quam illud, quod fecerit. Honesti autem et utilis et necessarii vis et natura in deliberationis

praeceptis cognoscetur. Deinde oportebit ipsam illam comparativam iudicationem exponere, tanquam causam deliberativam, et de ea ex deliberationis praeceptis deinceps dicere. Sit enim haec iudicatio, quam ante exposuimus. Cum omnes perituri milites essent, nisi ad hanc pactionem venissent, utrum satius fuerit perire milites, an ad hanc pactionem venire. Hoc ex locis deliberationis, quasi aliquam in consultationem res veniat, tractari oportebit.

XXVI. Defensor autem, quibus in locis ab accusatore aliae constitutiones erunt inductae, in iis ipse quoque ex iisdem constitutionibus defensionem comparabit: ceteros autem omnes locos, qui ad ipsam comparationem pertinebunt, ex contrario tractabit. Loci communes erunt, accusatoris, in eum, qui cum de facto turpi aliquo, aut inutili, aut utroque fateatur, quaerat tamen aliquam defensionem, et facti inutilitatem, aut turpitudinem cum indignatione proferre; defensoris, nullum factum inutile, neque turpe, neque item utile, neque honestum putari oportere, nisi, quo animo, quo tempore, qua de causa factum sit, intelligatur: qui locus ita communis est, ut bene tractatus in hac causa, magno ad persuadendum momento futurus sit: et alter locus, per quem magna cum amplificatione, beneficii magnitudo ex utilitate, aut honestate, aut facti necessitudine demonstratur: et tertius, per quem res expressa verbis, ante oculos eorum, qui audiunt, ponitur, ut ipsi se quoque idem facturos fuisse arbitrentur, si sibi illa res, atque ea faciendi causa per idem tempus accidisset.

Relatio criminis est, cum reus id, quod arguitur, confessus, alterius se inductum peccato, iure fecisse demonstrat. Ea est huiusmodi: Horatius, occisis tribus Curiatibus, et duobus amissis fratribus, domum se victor recepit. Is animadvertit sororem suam de fratrum morte non laborantem: sponsi autem no-

men appellantem identidem Curiatis cum gemitu et lamentatione. Indigne passus, virginem occidit. Accusatur. Intentio est, Iniuria sororem occidisti. Depulsio est, Iure occidi. Quaestio est, Iurene occiderit. Ratio est, Illa enim hostium mortem lugebat, fratrum negligebat: me et populum Romanum vicisse moleste ferebat. Infirmatio est, Tamen a fratre indemnatam necari non oportuit. Ex qua iudicatio fit: Cum Horatia fratrum mortem negligeret, hostium lugeret, fratris et populi Romani victoria non gauderet, oportueritne eam a fratre indemnatam necari?

XXVII. Hoc in genere causae, primum si quid ex ceteris dabitur constitutionibus, sumi oportebit, sicut in comparatione praeceptum est: postea si qua facultas erit, per aliquam constitutionem illum, in quem crimen transfertur, defendere: deinde, levius esse, quod in alterum peccatum reus transferat, quam quod ipse susceperit: postea translationis partibus uti, et ostendere, a quo, et per quos, et quo modo, et quo tempore aut agi, aut iudicari, aut statui de ea re convenerit; ac simul ostendere, non oportuisse ante supplicium, quam iudicium, interponere. Tum leges quoque et iudicia demonstranda sunt, per quae potuerit id peccatum, quod sponte sua reus punitus sit, moribus et iudicio vindicari. Deinde negare debebit, audiri oportere id, quod in eum criminis conferatur, de quo is ipse, qui conferat, iudicium fieri noluerit: et id, quod iudicatum non sit, pro infecto haberi oportere: postea impudentiam demonstrare eorum, qui eum nunc apud iudices accusent, quem sine iudicibus ipsi condemnarint: et de eo iudicium faciant, de quo iam ipsi supplicium sumserint. Postea perturbationem iudicii futuram dicemus, et iudices longius, quam potestatem habeant, progressuros, si simul et de reo, et de eo, quem reus arguat, iudicarint: deinde, hoc si constitutum sit, ut peccata homines peccatis, et in-

iurias iniuriis ulciseantur, quantum incommodorum consequatur: ac si idem facere ipse, qui nunc accuset, voluisset, ne hoc quidem ipso quidquam opus fuisse iudicio: si vero ceteri quoque idem faciant, omnino iudicium nullum futurum. Postea demonstrabitur, ne si iudicio quidem illa damnata esset, in quam id crimen ab reo conferatur, potuisse hunc ipsum de illa supplicium sumere: quare esse indignum, eum, qui ne de damnata quidem poenas sumere potuisset, de ea supplicium sumsisse, quae ne adducta quidem sit in iudicium. Deinde postulabit, ut legem, qua lege fecerit, proferat. Deinde quemadmodum in comparatione praecipiebamus, ut illud, quod comparabitur, extenuaretur ab accusatore quam maxime: sic in hoc genere oportebit illius culpam, in quem crimen transferetur, cum huius maleficio, qui se iure fecisse dicat, comparare. Postea demonstrandum est, non esse illud eiusmodi, ut ob id hoc fieri conveniret. Extrema est, ut in comparatione, assumtio iudicationis, et de ea per amplificationem ex deliberationis praeceptis dictio.

XXVIII. Defensor autem, quae per alias constitutiones inducentur, ex iis locis, qui traditi sunt, infirmabit: ipsam autem relationem comprobabit, primum augendo eius, in quem refert crimen, culpam et audaciam, et quam maxime per indignationem, si res feret, iuncta conquestione, ante oculos ponendo. Postea levius demonstrando reum punitum, quam sit ille promeritus, et suum supplicium cum illius iniuria conferendo. Deinde oportebit eos locos, qui ita erunt ab accusatore tractati, ut refelli, et contrariam in partem converti possint, quo in genere sunt tres extremi, contrariis rationibus infirmare. Illa autem acerrima accusatorum criminatio, per quam perturbationem fore omnium iudiciorum demonstrant, si de indemnato supplicii sumendi potestas data sit, levabi-

tur, primum, si eiusmodi demonstrabitur iniuria, ut non modo viro bono, verum omnino homini libero videatur non fuisse toleranda: deinde ita perspicua, ut ne ab ipso quidem, qui fecisset, in dubium vocaretur: deinde eiusmodi, ut in eam is maxime debuerit animadvertere, qui animadverterit; ut non tam rectum, non tam fuerit honestum, in iudicium illam rem pervenire, quam eo modo, atque ab eo vindicari, quomodo et a quo sit vindicata: postea sic rem fuisse apertam, ut iudicium de ea re fieri nihil attinuerit. Atque hic demonstrandum est rationibus, et rebus similibus, permultas ita atroces, et perspicuas res esse, ut de his non modo non necesse sit, sed ne utile quidem, quam mox iudicium fiat, exspectare. Locus communis accusatoris in eum, qui cum id, quod arguitur, negare non possit, tamen aliquid sibi spei comparet ex iudiciorum perturbatione. Atque hic utilitatis iudiciorum demonstratio, et de eo conquestio, qui supplicium dederit indemnatus; in eius autem, qui sumserit, audaciam et crudelitatem, indignatio. Ab defensore, in eius, quem ultus sit, audaciam sui conquestione: rem non ex nomine ipsius negotii, sed ex consilio eius, qui fecerit, et causa, et tempore considerari oportere: quid mali futurum sit, aut ex iniuria, aut ex scelere alicuius, nisi tanta, et tam perspicua audacia ab eo, ad cuius famam, aut ad parentes, aut ad liberos pertinuerit, aut ad aliquam rem, quam caram esse omnibus, aut necesse est, aut oportet esse, fuerit vindicata.

XXIX. Remotio criminis est, cum eius intentio facti, quod ab adversario infertur, in alium, aut in aliud demovetur. Id fit bipertito. Nam tum causa, tum res ipsa removetur. Causae remotionis hoc nobis exemplo sit: Rhodii quosdam legarunt Athenas. Legatis quaestores sumtum, quem oportebat dari, non dederunt. Legati profecti non sunt. Accusantur. In-

tentio est, Proficisci oportuit. Depulsio est, Non oportuit. Quaestio est, Oportueritne. Ratio est, Sumtus enim, qui de publico dari solet, is ab quaestore non est datus. Infirmatio est, Vos tamen id, quod publice vobis datum erat negotii, conficere oportebat. Iudicatio est, Cum iis, qui legati erant, sumtus, qui de publico debebatur, non daretur, oportueritne eos conficere nihilominus legationem. Hoc in genere primum, sicut in ceteris, si quid aut ex coniecturali, aut ex alia constitutione sumi possit, videri oportebit. Deinde pleraque et ex comparatione, et ex relatione criminis in hanc quoque causam convenire poterunt. Accusator autem illum, cuius culpa id factum reus dicet, primum defendet, si poterit: sin minus poterit, negabit, ad hoc iudicium illius, sed huius, quem ipse accuset, culpam pertinere. Postea dicet, suo quemque officio consulere oportere: nec, si ille peccasset, hunc oportuisse peccare: deinde, si ille deliquerit, separatim illum, sicut hunc, accusari oportere, et non cum huius defensione coniungi illius accusationem. Defensor autem cum cetera, si qua ex aliis incident constitutionibus, pertractarit, de ipsa remotione sic argumentabitur. Primum, cuius acciderit culpa, demonstrabit: deinde, cum id aliena culpa accidisset, ostendet, se aut non potuisse, aut non debuisse id facere, quod accusator dicat oportuisse: quod non potuerit, ex utilitatis partibus, in quibus est necessitudinis vis implicata: quod non debuerit, ex honestate considerabitur. De utroque distinctius in deliberativo genere dicetur. Deinde omnia facta esse ab reo, quae in ipsius fuerint potestate: quod minus, quam convenerit, factum sit, culpa id alterius accidisse. Deinde in alterius culpa exponenda demonstrandum est, quantum voluntatis et studii fuerit in ipso: et id signis confirmandum huiusmodi: ex cetera diligentia, ex ante factis, aut dictis; atque hoc ipsi utile fuisse

facere, inutile autem non facere, et cum cetera vita magis hoc fuisse consentaneum, quam quod propter alterius culpam non fecerit.

XXX. Si autem non in hominem certum, sed in rem aliquam causa dimovebitur, ut in hac eadem re, si quaestor mortuus esset, et idcirco legatis pecunia data non esset; accusatione alterius, et culpae depulsione demta ceteris similiter uti locis oportebit, et ex concessionis partibus, quae convenient, assumere: de quibus post nobis dicendum erit. Loci autem communes iidem utrisque fere, qui superioribus assumtivis, incident: hi tamen certissimi: accusatoris, facti indignatio; defensoris, cum in alio culpa sit, in ipso non sit, supplicio se affici non oportere.

Ipsius autem rei fit remotio, cum id, quod datur crimini, negat neque ad se, neque ad officium suum reus pertinuisse: nec, si quod in eo sit delictum, sibi attribui oportere. Id genus causae est huiusmodi: In eo foedere, quod factum est quondam cum Samnitibus, quidam adolescens nobilis porcam sustinuit iussu imperatoris. Foedere autem ab senatu improbato, et imperatore Samnitibus dedito, quidam in senatu eum quoque dicit, qui porcam tenuerit, dedi oportere. Intentio est, Dedi oportet. Depulsio est, Non oportet. Quaestio est, Oporteatne? Ratio est, Non enim meum fuit officium, nec mea potestas, cum et id aetatis, et privatus essem, et esset summa cum auctoritate et potestate imperator, qui videret, ut satis honestum foedus feriretur. Infirmatio est, At enim quoniam tu particeps factus es in turpissimo foedere summae religionis, dedi te convenit. Iudicatio est, Cum is, qui potestatis nihil habuerit, iussu imperatoris in foedere, et in tanta religione interfuerit, dedendus sit hostibus, necne? Hoc genus causae cum superiore hoc differt, quod in illo concedit se reus oportuisse facere id, quod fieri dicat accusator oportuisse, sed alicui

rei, aut homini causam attribuit, quae voluntati suae fuerit impedimento, sine concessionis partibus; nam earum maior quaedam vis est; quod paullo post intelligetur: in hoc autem non accusare alterum, nec culpam in alium transferre debet, sed demonstrare, eam rem nihil ad se, neque ad potestatem, neque ad officium suum pertinuisse aut pertinere. Atque in hoc genere hoc accidit novi, quod accusator quoque saepe ex remotione criminationem conficit. Ut, si quis eum accuset, qui, cum praetor esset, in expeditionem ad arma populum vocarit, cum consules adessent. Nam ut in superiore exemplo reus ab suo officio et a sua potestate factum demovebat: sic in hoc ab eius officio ac potestate, qui accusatur, ipse accusator factum removendo, hac ipsa ratione confirmat accusationem. In hac ab utroque ex omnibus honestatis et utilitatis partibus, exemplis, signis, ratiocinando, quid cuiusque officii, iuris, potestatis sit, quaeri oportebit, et fueritne ei, quo de agitur, id iuris, officii, potestatis attributum, necne. Locos autem communes ex ipsa re, si quid indignationis ac conquestionis habebit, sumi oportebit.

XXXI. Concessio est, per quam non factum ipsum probatur ab reo: sed ut ignoscatur, id petitur. Cuius partes sunt duae, purgatio et deprecatio. Purgatio est, per quam eius, qui accusatur, non factum ipsum, sed voluntas defenditur. Ea habet partes tres, imprudentiam, casum, necessitudinem. Imprudentia est, cum scisse aliquid is, qui arguitur, negatur: ut apud quosdam lex erat, Ne quis Dianae vitulum immolaret. Nautae quidam, cum adversa tempestate in alto iactarentur, voverunt, si eo portu, quem conspiciebant, potiti essent, ei deo, qui ibi esset, se vitulum immolaturos. Casu erat in eo portu fanum Dianae eius, cui vitulum immolari non licebat. Imprudentes legis, cum exissent, vitulum immolaverunt.

Accusantur. Intentio est, Vitulum immolastis ei deo, cui non licebat. Depulsio est in concessione posita. Ratio est, Nescivi non licere. Infirmatio est, Tamen, quoniam fecisti quod non licebat, ex lege supplicio dignus es. Iudicatio est, Cum id fecerit, quod non oportuerit, et id non oportere nescierit, sitne supplicio dignus? Casus autem inferetur in concessionem, cum demonstrabitur aliqua fortunae vis voluntati obstitisse, ut in hac: Cum Lacedaemoniis lex esset, ut, hostias nisi ad sacrificium quoddam redemtor praebuisset, capitale esset, hostias is, qui redemerat, cum sacrificii dies instaret, in urbem ex agro coepit agere. Tum subito magnis commotis tempestatibus fluvius Eurotas is, qui propter Lacedaemonem fluit, ita magnus et vehemens factus est, ut eo traduci victimae nullo modo possent. Redemtor, suae voluntatis ostendendae causa, hostias constituit omnes in litore, ut, qui trans flumen essent, videre possent. Cum omnes studio eius subitam fluminis magnitudinem scirent fuisse impedimento, tamen quidam capitis arcessierunt. Intentio est, Hostiae, quas debuisti ad sacrificium, praesto non fuerunt. Depulsio est, concessio. Ratio, Flumen enim subito accrevit; et ea re traduci non potuerunt. Infirmatio est, Tamen, quoniam, quod lex iubet, factum non est, supplicio dignus es. Iudicatio est, Cum in ea re redemtor contra legem fecerit, qua in re studio eius subita fluminis obstiterit magnitudo, supplicione dignus sit?

XXXII. Necessitudo autem infertur, cum vi quadam reus id, quod fecerit, fecisse defenditur, hoc modo: Lex est apud Rhodios, ut, si qua rostrata in portu navis deprehensa sit, publicetur. Cum magna in alto tempestas esset, vis ventorum, invitis nautis, Rhodiorum in portum navim coëgit. Quaestor navim populi vocat. Navis dominus negat publicari oportere. Intentio est, Rostrata navis in portu deprehensa

est. Depulsio est, concessio. Ratio, Vi et necessario sumus in portum coacti. Infirmatio est, Navim ex lege tamen populi esse oportet. Indicatio est, Cum rostratam navim in portu deprehensam lex publicarit, cumque haec navis, invitis nautis, vi tempestatis in portum coniecta sit; oporteatne eam publicari. Horum trium generum idcirco unum in locum contulimus exempla, quod similis in ea praeceptio argumentorum traditur. Nam in his omnibus primum, si quid res ipsa dabit facultatis, coniecturam induci ab accusatore oportebit, ut id, quod voluntate factum negabitur, consulto factum, suspicione aliqua demonstretur: deinde inducere definitionem necessitudinis, aut casus, aut imprudentiae, et exempla ad eam definitionem adiungere, in quibus imprudentia fuisse videatur, aut casus, aut necessitudo, et ab his id, quod reus inferat, separare, [id est, ostendere dissimile,] quod levius, facilius, non ignorabile, non fortuitum, non necessarium fuerit: postea demonstrare, potuisse vitari, et hac ratione provideri potuisse, si hoc, aut illud fecisset; aut ne sic fecisset, praecaveri: et definitionibus ostendere, non hanc imprudentiam, aut casum, aut necessitudinem, sed inertiam, negligentiam, fatuitatem nominari oportere. Ac si qua necessitudo turpitudinem videbitur habere, oportebit per locorum communium implicationem redarguentem demonstrare, quidvis perpeti, mori denique satius fuisse, quam eiusmodi necessitudini obtemperare. Atque tum ex his locis, de quibus in negotiali parte dictum est, iuris et aequitatis naturam oportebit quaerere, et, quasi in absoluta iuridiciali, per se hoc ipsum ab rebus omnibus separatim considerare. Atque hoc in loco, si facultas erit, exemplis uti oportebit, quibus in simili excusatione non sit ignotum: et contentione, magis illis ignoscendum fuisse: et ex deliberationis partibus,

Accusantur. Intentio est, Vitulum immolastis ei deo, cui non licebat.' Depulsio est in concessione posita. Ratio est, Nescivi non licere. Infirmatio est, Tamen, quoniam fecisti quod non licebat, ex lege supplicio dignus es. Iudicatio est, Cum id fecerit, quod non oportuerit, et id non oportere nescierit, sitne supplicio dignus? Casus autem inferetur in concessionem, cum demonstrabitur aliqua fortunae vis voluntati obstitisse, ut in hac: Cum Lacedaemoniis lex esset, ut, hostias nisi ad sacrificium quoddam redemtor praebuisset, capitale esset, hostias is, qui redemerat, cum sacrificii dies instaret, in urbem ex agro coepit agere. Tum subito magnis commotis tempestatibus fluvius Eurotas is, qui propter Lacedaemonem fluit, ita magnus et vehemens factus est, ut eo traduci victimae nullo modo possent. Redemtor, suae voluntatis ostendendae causa, hostias constituit omnes in litore, ut, qui trans flumen essent, videre possent. Cum omnes studio eius subitam fluminis magnitudinem scirent fuisse impedimento, tamen quidam capitis arcessierunt. Intentio est, Hostiae, quas debuisti ad sacrificium, praesto non fuerunt. Depulsio est, concessio. Ratio, Flumen enim subito accrevit; et ea re traduci non potuerunt. Infirmatio est, Tamen, quoniam, quod lex iubet, factum non est, supplicio dignus es. Iudicatio est, Cum in ea re redemtor contra legem fecerit, qua in re studio eius subita fluminis obstiterit magnitudo, supplicione dignus sit?

XXXII. Necessitudo autem infertur, cum vi quadam reus id, quod fecerit, fecisse defenditur, hoc modo: Lex est apud Rhodios, ut, si qua rostrata in portu navis deprehensa sit, publicetur. Cum magna in alto tempestas esset, vis ventorum, invitis nautis, Rhodiorum in portum navim coëgit. Quaestor navim populi vocat. Navis dominus negat publicari oportere. Intentio est, Rostrata navis in portu deprehensa

est. Depulsio est, concessio. Ratio, Vi et necessario sumus in portum coacti. Infirmatio est, Navim ex lege tamen populi esse oportet. Iudicatio est, Cum rostratam navim in portu deprehensam lex publicarit, cumque haec navis, invitis nautis, vi tempestatis in portum coniecta sit; oporteatne eam publicari. Horum trium generum idcirco unum in locum contulimus exempla, quod similis in ea praeceptio argumentorum traditur. Nam in his omnibus primum, si quid res ipsa dabit facultatis, coniecturam induci ab accusatore oportebit, ut id, quod voluntate factum negabitur, consulto factum, suspicione aliqua demonstretur: deinde inducere definitionem necessitudinis, aut casus, aut imprudentiae, et exempla ad eam definitionem adiungere, in quibus imprudentia fuisse videatur, aut casus, aut necessitudo, et ab his id, quod reus inferat, separare, [id est, ostendere dissimile,] quod levius, facilius, non ignorabile, non fortuitum, non necessarium fuerit: postea demonstrare, potuisse vitari, et hac ratione provideri potuisse, si hoc, aut illud fecisset; aut ne sic fecisset, praecaveri: et definitionibus ostendere, non hanc imprudentiam, aut casum, aut necessitudinem, sed inertiam, negligentiam, fatuitatem nominari oportere. Ac si qua necessitudo turpitudinem videbitur habere, oportebit per locorum communium implicationem redarguentem demonstrare, quidvis perpeti, mori denique satius fuisse, quam eiusmodi necessitudini obtemperare. Atque tum ex his locis, de quibus in negotiali parte dictum est, iuris et aequitatis naturam oportebit quaerere, et, quasi in absoluta iuridiciali, per se hoc ipsum ab rebus omnibus separatim considerare. Atque hoc in loco, si facultas erit, exemplis uti oportebit, quibus in simili excusatione non sit ignotum: et contentione, magis illis ignoscendum fuisse: et ex deliberationis partibus,

turpe aut inutile esse concedi eam rem, quae ab adversario commissa sit; permagnum esse et magno futurum detrimento, si ea res ab iis, qui potestatem habent vindicandi, neglecta sit.

XXXIII. Defensor autem conversis omnibus his partibus poterit uti. Maxime autem in voluntate defendenda commorabitur, et in ea re adaugenda, quae voluntati fuerit impedimento: et se plus, quam fecerit, facere non potuisse: et in omnibus rebus voluntatem spectari oportere: et se convinci non posse, quod non absit a culpa: et ex suo nomine communem hominum infirmitatem posse damnari. Deinde nihil indignius esse, quam eum, qui culpa careat, supplicio non carere. Loci autem communes accusatoris, unus in confessione, et alter, quanta potestas peccandi relinquatur, si semel institutum sit, ut non de facto, sed de facti causa quaeratur: defensoris conquestio calamitatis eius, quae non culpa, sed vi maiore quadam acciderit, et de fortunae potestate, et hominum infirmitate, et uti suum animum, non eventum considerent. In quibus omnibus conquestionem suarum aerumnarum, et crudelitatis adversariorum indignationem inesse oportebit. Ac neminem mirari conveniet, si aut in his, aut in aliis exemplis scripti quoque controversiam adiunctam videbit. Quo de genere post erit nobis separatim dicendum, propterea quod quaedam genera causarum simpliciter et ex sua vi considerantur: quaedam autem sibi aliud quoque aliquod controversiae genus assumunt. Quare omnibus cognitis, non erit difficile in unamquamque causam transferre, quod ex eo quoque genere conveniet: ut in his exemplis concessionis inest omnibus scripti controversia ea, quae ex scripto et sententia nominatur: sed quia de concessione loquebamur, in eam praecepta dedimus. Alio autem loco de scripto et sententia dice-

mus. Nunc in alteram concessionis partem considerationem intendemus.

XXXIV. Deprecatio est, in qua non defensio facti, sed ignoscendi postulatio continetur. Hoc genus vix in iudicio probari potest, ideo quod, concesso peccato, difficile est ab eo, qui peccatorum vindex esse debet, ut ignoscat, impetrare. Quare parte eius generis, cum causam non in eo constitueris, uti licebit. Ut si pro aliquo claro, aut forti viro, cuius in rempublicam multa sint beneficia, dixeris; possis, cum videaris non uti deprecatione, uti tamen, ad hunc modum: Quod si, iudices, hic pro suis beneficiis, pro suo studio, quod in vos habuit semper, tali suo tempore, multorum suorum recte factorum causa, uni delicto ut ignosceretis postularet, tam dignum vestra mansuetudine, quam virtute huius esset, iudices, a vobis hanc rem, hoc postulante, impetrari. Deinde augere beneficia licebit, et iudices per locum communem ad ignoscendi voluntatem deducere. Quare hoc genus, quamquam in iudiciis non versatur, nisi quadam ex parte: tamen quia et pars ipsa inducenda nonnumquam est, et in senatu, aut in consilio saepe omni in genere tractanda, in id quoque praecepta ponemus. Nam in senatu, et in consilio de Syphace diu deliberatum est; et de Q. Numitorio Pullo apud L. Opimium et eius consilium diu dictum est. Et magis in hoc quidem ignoscendi, quam cognoscendi postulatio valuit. Nam semper animo bono se in populum Romanum fuisse non tam facile probabat, cum coniecturali constitutione uteretur, quam ut, propter posterius beneficium, sibi ignosceretur, cum deprecationis partes adiungeret.

XXXV. Oportebit igitur eum, qui sibi ut ignoscatur, postulabit, commemorare, si qua sua poterit beneficia, et si poterit, ostendere, ea maiora esse, quam haec, quae deliquerit, ut plus ab eo boni quam mali profectum esse videatur: deinde maiorum suorum be-

neficia, si qua exstabunt, proferre: deinde ostendere, non odio, neque crudelitate fecisse, quod fecerit, sed aut stultitia, aut impulsu alicuius, aut aliqua honesta aut probabili causa: postea polliceri, et confirmare, se et hoc peccato doctum, et beneficio eorum, qui sibi ignoverint, confirmatum, omni tempore a tali ratione absuturum: deinde spem ostendere, aliquo se in loco, magno iis, qui sibi concesserint, usui futurum: postea, si facultas erit, se, aut consanguineum, aut iam a maioribus inprimis amicum esse demonstrabit; et amplitudinem suae voluntatis, et nobilitatem generis eorum, qui se salvum velint, et dignitatem ostendere, et cetera ea, quae personis ad honestatem et amplitudinem sunt attributa, cum conquestione, sine arrogantia, in se esse demonstrabit, ut honore potius aliquo, quam ullo supplicio dignus esse videatur: deinde ceteros proferre, quibus maiora delicta concessa sint. Ac multum proficiet, si se misericordem in potestate, et propensum ad ignoscendum fuisse ostendet. Atque ipsum illud peccatum erit extenuandum, ut quam minimum obfuisse videatur; et aut turpe, aut inutile demonstrandum, tali de homine supplicium sumere.

XXXVI. Deinde locis communibus misericordiam captare oportebit ex iis praeceptis, quae in primo libro sunt exposita. Adversarius autem malefacta augebit: nihil imprudenter, sed omnia ex crudelitate et malitia facta dicet: ipsum immisericordem, superbum fuisse: et, si poterit, ostendet, semper inimicum fuisse, et amicum fieri nullo modo posse. Si beneficia proferet: aut aliqua de causa facta, non propter benivolentiam demonstrabit; aut postea odium esse acre susceptum, aut illa omnia maleficiis esse deleta: aut leviora beneficia, quam maleficia: aut, cum beneficiis honos habitus sit, pro maleficio poenam sumi oportere. Deinde turpe esse, aut inutile, ignosci. Deinde, de quo ut potestas esset, saepe optarint, in eum pote-

state non uti, summam esse stultitiam: et cogitare oportere, quem animum in eum, vel quale odium habuerint. Locus autem communis erit, indignatio maleficii, et alter, eorum misereri oportere, qui propter fortunam, non propter malitiam in miseriis sint. Quoniam igitur in generali constitutione tamdiu propter eius partium multitudinem commoramur, ne forte varietate et dissimilitudine rerum diductus alicuius animus in quendam errorem deferatur: quid etiam nobis ex eo genere restet, et quare restet, admonendum videtur.

Iuridicialem causam esse dicebamus, in qua aequi et iniqui natura, praemii aut poenae ratio quaeretur. Eas causas, in quibus de aequo et iniquo quaeritur, exposuimus.

XXXVII. Restat nunc, ut de praemio et de poena explicemus. Sunt enim multae causae, quae ex praemii alicuius petitione constant. Nam et apud iudices de praemio saepe accusatorum quaeritur, et a senatu, aut a consilio aliquod praemium saepe petitur. Ac neminem conveniet arbitrari, nos, cum aliquod exemplum ponamus, quod in senatu agatur, ab iudiciali genere exemplorum recedere. Quicquid enim de homine probando, aut improbando dicitur, cum ad eam dictionem sententiarum quoque ratio accommodetur, id non, etsi per sententiae dictionem agitur, deliberativum est: sed quia de homine statuitur, iudiciale est habendum. Omnino autem qui diligenter omnium causarum vim et naturam cognoverit, tum genere, tum etiam forma eas intelliget dissidere. Ceteris autem partibus aptas inter se omnes, et aliam in aliam implicatam videbit. Nunc de praemiis consideremus. L. Licinius Crassus consul quosdam in citeriore Gallia, nullo illustri, neque certo duce, neque eo nomine, neque numero praeditos, ut digni essent, qui hostes populi Romani dicerentur; quod tamen excursionibus

et latrociniis infestam provinciam redderent, consectatus est, et confecit: Romam redit: triumphum ab senatu postulat. Hic, ut et in deprecatione, nihil ad nos attinet, rationibus et infirmationibus rationum supponendis, ad iudicationem pervenire: propterea quod, nisi alia quoque incidet constitutio, aut pars constitutionis, simplex erit iudicatio, et in quaestione ipsa continebitur. In deprecatione, huiusmodi, Oporteatne poena affici? in hac, huiusmodi, Oporteatne praemium dari? Nunc ad praemii quaestionem appositos locos exponemus.

XXXVIII. Ratio igitur praemii quatuor est in partes distributa; in beneficia, in hominem, in praemii genus, in facultates. Beneficia ex sua vi, ex tempore, ex animo eius, qui fecit, ex casu considerantur. Ex sua vi quaerentur hoc modo: magna, an parva; facilia, an difficilia; singularia sint, an vulgaria; vera, an falsa quadam ex ratione honestentur: ex tempore autem, si tum, cum indigeremus; cum ceteri non possent, aut nollent opitulari; si tum, cum spes deseruisset: ex animo, si non sui commodi causa, sed eo consilio fecit omnia, ut hoc conficere posset: ex casu, si non fortuna, sed industria factum videbitur, aut si industriae fortuna obstitisse. In hominem autem; quibus rationibus vixerit, quid sumtus in eam rem aut laboris insumserit; ecquid aliquando tale fecerit, num alieni laboris, aut deorum bonitatis praemium sibi postulet; num aliquando ipse talem ob causam praemio aliquem affici negarit oportere; aut num iam satis pro eo, quod fecerit, honos habitus sit; aut num necesse fuerit ei facere id, quod fecerit; aut num huiusmodi sit factum, ut, nisi fecisset, supplicio dignus esset, non, quia fecerit, praemio; aut num ante tempus praemium petat, et spem incertam certo venditet pretio; aut num, quo supplicium aliquod vitet, eo praemium postulet, uti de se praeiudicium factum esse videatur.

XXXIX. In praemii autem genere, quid, et quantum, et quamobrem postuletur, et quo, et quanto quaeque res praemio digna sit, considerabitur: deinde, apud maiores quibus hominibus, et quibus de causis talis honos sit habitus, quaeretur: deinde, ne is honos nimium pervagetur. Atque hic eius, qui contra aliquem praemium postulantem dicet, locus erit communis; praemia virtutis et officii sancta et casta esse oportere, neque ea aut cum improbis communicari, aut in mediocribus hominibus pervulgari: et alter, minus homines virtutis cupidos fore, virtutis praemio pervulgato; quae enim rara et ardua sint, ea ex praemio pulcra et iucunda hominibus videri: et tertius, si existant, qui apud maiores nostros ob egregiam virtutem tali honore dignati sunt, nonne de sua gloria, cum pari praemio tales homines affici videant, delibari putent? et eorum enumeratio, et cum eis, quos contra dicat, comparatio. Eius autem, qui praemium petet, facti sui amplificatio, et eorum, qui praemio affecti sunt, cum suis factis contentio. Deinde ceteros a virtutis studio repulsum iri, si ipse praemio non sit affectus. Facultates autem considerantur, cum aliquod pecuniarum praemium postulatur: in quo utrum copia sit agri, vectigalium, pecuniae, an penuria, consideratur. Loci communes, Facultates augere, non minuere oportere, et Impudentem esse, qui pro beneficio non gratiam, verum mercedem postulet: contra autem de pecunia ratiocinari, sordidum esse, cum de gratia referenda deliberetur; et se non pretium pro facto, sed honorem [ita ut factitatum sit] pro beneficio postulare. Ac de constitutionibus quidem satis dictum est: nunc de iis controversiis, quae in scripto versantur, dicendum videtur.

XL. In scripto versatur controversia, cum ex scriptionis ratione aliquid dubii nascitur. Id fit ex ambiguo, ex scripto et sententia, ex contrariis legibus,

ex ratiocinatione, ex definitione. Ex ambiguo autem nascitur controversia, cum, quid senserit scriptor, obscurum est, quod scriptum duas puresve res significat, ad hunc modum: Paterfamilias, cum filium heredem faceret, vasorum argenteorum centum pondo uxori suae sic legavit: HERES MEVS VXORI MEAE VASORVM ARGENTEORVM PONDO CENTVM, QVAE VOLET, DATO. Post mortem eius vasa magnifica et pretiose caelata petit a filio mater. Ille se, quae ipse vellet, debere dicit. Primum, si fieri poterit, demonstrandum est, non esse ambigue scriptum; propterea quod omnes in consuetudine sermonis sic uti soleant eo verbo uno pluribusve in eam sententiam, in quam is, qui dicet, accipiendum esse demonstrabit. Deinde ex superiore et ex inferiore scriptura docendum, id, quod quaeratur, fieri perspicuum. Quare si ipsa separatim ex se verba considerentur, omnia, aut pleraque, ambigua visum iri. Quae autem ex omni considerata scriptura perspicua fiant, haec ambigua non oportere existimari. Deinde, qua in sententia scriptor fuerit, ex ceteris eius scriptis, factis, dictis, animo, atque vita eius sumi oportebit, et eam ipsam scripturam, in qua inerit illud ambiguum, de quo quaeritur, totam omnibus ex partibus pertentare, si quid, aut ad id appositum sit, quod nos interpretemur, aut ei, quod adversarius intelligat, adversetur. Nam facile, quid verisimile sit eum voluisse, qui scripsit, ex omni scriptura, et ex persona scriptoris, atque iis rebus, quae personis attributae sunt, considerabitur. Deinde erit demonstrandum, si quid ex ipsa re dabitur facultatis, id, quod adversarius intelligat, multo minus commode fieri posse, quam id, quod nos accipimus, quod illius rei neque administratio, neque exitus ullus exstet; nos quod dicamus, facile et commode transigi posse. Ut in hac lege (nihil enim prohibet fictam exempli loco ponere, quo facilius res intel-

ligatur) MERETRIX CORONAM AVREAM NE HABETO. SI HABVERIT, PVBLICA ESTO. contra eum, qui meretricem publicari dicat ex lege oportere, posset dici, neque administrationem esse ullam publicae meretricis, neque exitum legis in meretrice publicanda. At in auro publicando et administrationem et exitum facilem esse, et incommodi nihil inesse.

XLI. Ac diligenter illud quoque attendere oportebit, num, illo probato, quod adversarius intelligat, utilior res, aut honestior, aut magis necessaria, a scriptore neglecta videatur. Id fiet, si id, quod nos demonstrabimus, honestum, aut utile, aut necessarium demonstrabimus: et, si id, quod ab adversariis dicetur, minime eiusmodi dicemus esse. Deinde si in lege erit ex ambiguo controversia, dare operam oportebit, ut de eo, quod adversarius intelligat, alia in lege cautum esse doceatur. Permultum autem proficiet, illud demonstrare, quemadmodum scripsisset, si id, quod adversarius accipiat, fieri, aut intelligi voluisset: ut in hac causa, in qua de vasis argenteis quaeritur, possit mulier dicere, nihil attinuisse adscribi, quae volet, si heredis voluntati permitteret. Eo enim non adscripto, nihil inesse dubitationis, quin heres, quae ipse vellet, daret. Amentiam igitur fuisse, cum heredi vellet cavere, id adscribere, quo non adscripto, nihilominus heredi caveretur. Quare hoc genere magnopere talibus in causis uti oportebit: si hoc modo scripsisset, isto verbo usus non esset, non isto loco verbum istud collocasset. Nam ex his sententia scriptoris maxime perspicitur. Deinde quo tempore scriptum sit, quaerendum est, ut, quid eum voluisse in eiusmodi tempore verisimile sit, intelligatur. Post ex deliberationis partibus; quid utilius, et quid honestius, et illi ad scribendum, et his ad comprobandum sit, demonstrandum: et ex his, si quid amplifica-

tionis dabitur, communibus utrosque locis uti oportebit.

XLII. Ex scripto et sententia controversia consistit, cum alter verbis ipsis, quae scripta sunt, utitur, alter ad id, quod scriptorem sensisse dicet, omnem adiungit dictionem. Scriptoris autem sententia ab eo, qui sententia se defendet, tum semper ad idem spectare, et idem velle demonstrabitur: tum aut ex facto, aut ex eventu aliquo ad tempus id, quod instituit, accommodabitur. Semper ad idem spectare, hoc modo: Paterfamilias cum liberorum nihil haberet, uxorem autem haberet, in testamento ita scripsit: SI MIHI FILIVS GENITVS VNVS, PLVRESVE, IS MIHI HERES ESTO. Deinde quae assolent. Postea, SI FILIVS ANTE MORITVR, QVAM IN TVTELAM SVAM VENERIT, TV MIHI, dicebat, SECVNDVS HERES ESTO. Filius non est natus. Ambigunt agnati cum eo, qui est heres, si filius ante, quam in suam tutelam veniat, mortuus sit. In hoc genere non potest hoc dici, ad tempus, aut ad eventum aliquem sententiam scriptoris oportere accommodari, propterea, quod ea sola demonstratur, qua fretus ille, qui contra scriptum dicit, suam esse hereditatem defendit. Alterum autem genus est eorum, qui sententiam inducunt. In quo non simplex voluntas scriptoris ostenditur, quae in omne tempus, et in omne factum idem valeat: sed ex quodam facto, aut eventu ad tempus interpretanda dicitur. Ea partibus iuridicialis assumtivae maxime sustinetur. Nam tum inducitur comparatio, ut in eum, qui, cum lex aperiri portas noctu vetaret, aperuit quodam in bello, et auxilia quaedam in oppidum recepit, ne ab hostibus opprimerentur, si foris essent, quod prope muros hostes castra haberent: tum relatio criminis, ut in eo milite, qui, cum communis lex omnium hominem occidere vetaret, tribunum [militum] suum, qui

vim sibi afferre conaretur, occidit: tum remotio criminis, ut in eo, qui, cum lex, quibus diebus in legationem proficisceretur, praestituerat, quia sumtum quaestor non dedit, profectus non est: tum concessio per purgationem, et per imprudentiam, ut in vituli immolatione: et per vim, ut in navi rostrata: et per casum, ut in Eurotae fluminis magnitudine. Quare aut ita sententia inducetur, ut unum quiddam voluisse scriptor demonstretur: aut sic, aut in eiusmodi re et tempore, hoc voluisse doceatur.

XLIII. Ergo is, qui scriptum defendit, his locis plerumque omnibus, maiore autem parte semper poterit uti: Primum scriptoris collaudatione, et loco communi, nihil eos, qui iudicent, nisi id, quod scriptum sit, spectare oportere: et hoc eo magis, si legitimum scriptum proferetur, id est, aut lex ipsa, aut ex lege aliquid. Postea quod vehementissimum est, facti, aut intentionis adversariorum cum ipso scripto contentione, quid scriptum sit, quid factum, quid iuratus iudex: quem locum multis modis variare oportebit. Tum ipsum secum admirantem, quidnam contra dici possit: tum ad iudicis officium revertentem, et ab eo quaerentem, quid praeterea audire, aut exspectare debeat: tum ipsum adversarium, quasi intentantis loco, producendo, hoc est, interrogando, utrum scriptum neget esse eo modo, an ab se contra factum esse, aut contra contendi neget: utrum negare ausus sit, se dicere desiturum. Si neutrum neget, et contra tamen dicat: nihil esse, quo hominem impudentiorem quisquam se visurum arbitretur. In hoc ita commorari conveniet, quasi nihil praeterea dicendum sit, et quasi contra dici nihil possit, saepe id, quod scriptum est, recitando; saepe cum scripto factum adversarii confligendo; atque interdum acriter ad iudicem ipsum revertendo. Quo in loco iudici demonstrandum est, quid iuratus sit, quid sequi debeat: duabus de causis

iudicem dubitare oportere, si aut scriptum sit obscure, aut neget aliquid adversarius: cum et scriptum aperte sit, et adversarius omnia confiteatur, tum iudicem legi parere, non interpretari legem oportere.

XLIV. Hoc loco confirmato, tum diluere ea, quae contra dici poterant, oportebit. Contra autem dicetur, si aut prorsus aliud sensisse scriptor, et scripsisse aliud demonstrabitur: ut in illa de testamento, quam posuimus, controversia, aut causa assumtiva inferetur, quamobrem scripto non potuerit, aut non oportuerit obtemperari. Si aliud sensisse scriptor, aliud scripsisse dicetur, is, qui scripto utetur, hoc dicet, non oportere de eius voluntate nos argumentari, qui, ne id facere possemus, iudicium nobis reliquerit suae voluntatis: multa incommoda consequi, si instituatur, ut a scripto recedatur. Nam et eos, qui aliquid scribant, non existimaturos, id, quod scripserint, ratum futurum: et eos, qui iudicent, certum, quod sequantur, nihil habituros, si semel a scripto recedere consueverint. Quodsi voluntas scriptoris conservanda sit, se, non adversarios, a voluntate eius stare. Nam multo propius accedere ad scriptoris voluntatem eum, qui ex ipsius eam litteris interpretetur, quam illum, qui sententiam scriptoris non ex ipsius scripto spectet, quod ille suae voluntatis quasi imaginem reliquerit, sed domesticis suspicionibus perscrutetur. Sin causam afferet is, qui a sententia stabit, primum erit contra dicendum: quam absurdum, non negare contra legem fecisse, sed, quare fecerit, causam aliquam invenire: deinde conversa omnia esse: ante solitos esse accusatores iudicibus persuadere, affinem esse alicuius culpae eum, qui accusaretur; causam proferre, quae eum ad peccandum impulisset: nunc ipsum reum causam afferre, quare deliquerit. Deinde hanc inducere partitionem, cuius in singulas partes multae convenient

argumentationes: primum nulla in lege ullam causam contra scriptum accipi convenire: deinde si in ceteris legibus conveniat, hanc esse huiusmodi legem, ut in ea non oporteat: postremo si in hac quoque lege oporteat, hanc quidem causam accipi minime oportere.

XLV. Prima pars his fere locis confirmabitur: scriptori neque ingenium, neque operam, neque ullam facultatem defuisse, quo minus posset aperte perscribere id, quod cogitaret: non fuisse ei grave, nec difficile, eam causam excipere, quam adversarii proferant, si quicquam excipiendum putasset: consuesse eos, qui leges scribant, exceptionibus uti. Deinde oportet recitare leges cum exceptionibus scriptas, et maxime videre, si qua in ea ipsa lege, qua de agitur, sit exceptio aliquo in capite, aut apud eundem legis scriptorem, quo magis eum probetur fuisse excepturum, si quid excipiendum putaret: et ostendere, causam accipere, nihil aliud esse, nisi legem tollere: ideo quod, cum semel causa consideretur, nihil attineat eam ex lege considerare, quippe quae in lege scripta non sit. Quod si sit institutum; omnibus causam dari et potestatem peccandi, cum intellexerint, vos ex ingenio eius, qui contra legem fecerit, non ex lege, in quam iurati sitis, rem iudicare: deinde et ipsis iudicibus iudicandi, et ceteris civibus vivendi rationes perturbatum iri, si semel a legibus recessum sit: nam et iudices neque quid sequantur, habituros, si ab eo, quod scriptum sit, recedant: neque; quo pacto aliis improbare possint, quod contra legem iudicarint: et ceteros cives, quid agant, ignoraturos, si ex suo quisque consilio, et ex ea ratione, quae in mentem, aut in libidinem venerit, non ex communi praescripto civitatis unamquamque rem administrarit: postea quaerere ab iudicibus ipsis, quare in alienis detineantur negotiis: cur reipublicae munere

impediantur, cum saepius suis rebus et commodis servire possint: cur in certa verba iurent: cur certo tempore conveniant, certo discedant: nihil quisquam afferat causae, quo minus frequenter operam reipublicae det, nisi quae causa in lege excepta sit: an se legibus obstrictos in tantis molestiis esse aequum censeant, adversarios nostros leges negligere concedant: deinde item quaerere ab iudicibus, si eius rei caussam, propter quam se reus contra legem fecisse dicat, exceptionem ipse in lege adscribat, passurine sint: postea hoc, quod faciat, indignius et impudentius esse, quam si adscribat: age porro, quid si ipsi velint iudices adscribere, passurusne sit populus? atque hoc esse indignius, quam rem verbo et litteris mutare non possint, eam re ipsa, et iudicio maxime, commutare: deinde indignum esse de lege aliquid derogari, aut legem abrogari, aut aliqua ex parte commutari, cum populo cognoscendi, et probandi, aut improbandi potestas nulla fiat: hoc ipsis iudicibus invidiosissimum futurum: non hunc locum esse, neque hoc tempus legum corrigendarum: apud populum hoc, et per populum agi convenire: quod si nunc id agant, velle se scire, qui lator sit, qui sint accepturi: se actiones videre et dissuadere velle: quodsi haec cum summe inutilia, tum multo turpissima sint: legem, cuiuscemodi sit, in praesentia conservari ab iudicibus, post, si displiceat, a populo corrigi convenire: deinde, si scriptum non exstaret, magnopere quaereremus: neque isti, ne si extra periculum quidem esset, crederemus. Nunc cum scriptum sit, amentiam esse, eius, qui peccarit potius, quam legis ipsius verba cognoscere. His et huiusmodi rationibus ostenditur, caussam extra scriptum accipi non oportere.

XLVI. Secunda pars est, in qua est ostendendum, si in ceteris legibus oporteat, in hac non oportere. Hoc demonstrabitur, si lex aut ad res maximas,

utilissimas, honestissimas, religiosissimas videbitur pertinere: aut inutile, aut turpe, aut nefas esse tali in re non diligentissime legi obtemperare: aut ita lex diligenter perscripta demonstrabitur, ita cautum unaquaque de re, ita quod oportuerit, exceptum, ut minime conveniat quidquam in tam diligenti scriptura praeteritum arbitrari. Tertius locus est ei, qui pro scripto dicet, maxime necessarius, per quem ostendat oportet, si conveniat causam contra scriptum accipi, eam tamen minime oportere, quae ab adversariis afferatur. Qui locus idcirco est huic necessarius, quod semper is, qui contra scriptum dicit, aequitatis aliquid afferat oportet. Nam summa impudentia sit, eum, qui contra quam quod scriptum sit, aliquid probare velit, non aequitatis praesidio id facere conari. Si quid igitur ex hac ipsa quippiam accusator deroget, omnibus partibus iustius et probabilius accusare videatur. Nam superior oratio hoc omnis faciebat, uti iudices, etiamsi nollent, necesse esset; haec autem, etiamsi necesse non esset, ut vellent contra iudicare. Id autem fiet, si quibus ex locis culpa demonstrabitur non esse in eo, qui comparatione, aut remotione, aut relatione criminis, aut concessionis partibus se defendit, (de quibus ante, ut potuimus, diligenter perscripsimus; de his locis, quae res postulabit, ad causam adversariorum improbandam] transferemus:) aut causae et rationes afferentur, quare, et quo consilio ita sit in lege, aut in testamento scriptum; ut sententia quoque, et voluntate scriptoris, non ipsa solum scripturae causa confirmatum esse videatur: aut aliis quoque constitutionibus factum coarguetur.

XLVII. Contra scriptum autem qui dicet, primum eum inducet locum, per quem aequitas causae demonstretur: aut ostendet, quo animo, quo consilio, qua de causa fecerit: et, quamcunque causam assumet, assumtionis partibus se defendet, de quibus ante di-

ctum est. Atque hoc in loco cum diutius commoratus, sui facti rationem et aequitatem causae exornaverit, tum ex his locis fere contra adversarios dicet oportere causas accipi. Demonstrabit, nullam esse legem, quae aliquam rem inutilem, aut iniquam fieri velit: omnia supplicia, quae a legibus proficiscantur, culpae ac malitiae vindicandae causa constituta esse: scriptorem ipsum, si existat, factum hoc probaturum: et idem ipsum, si ei talis res accidisset, facturum fuisse: et ea re legis scriptorem certo ex ordine iudices, certa aetate praeditos constituisse, ut essent, non qui scriptum suum recitarent, quod quivis puer facere posset, sed qui cogitationem assequi possent, et voluntatem interpretari: deinde illum scriptorem, si scripta sua stultis hominibus et barbaris iudicibus committeret, omnia summa diligentia perscripturum fuisse: nunc vero, quod intelligeret, quales viri iudicaturi essent, idcirco eum, quae perspicua videret esse, non adscripsisse: neque enim vos scripti sui recitatores, sed voluntatis interpretes fore putavit: postea quaerere ab adversariis, quid si hoc fecissem? quid si hoc accidisset? eorum aliquid, in quibus aut causa sit honestissima, aut necessitudo certissima; tumne accusaretis? Atqui hoc lex nusquam excepit: Non ergo omnia scriptis, sed quaedam, quae perspicua sint, tacitis exceptionibus caveri: deinde nullam rem neque legibus, neque scriptura ulla, denique ne in sermone quidem quotidiano atque imperiis domesticis recte posse administrari, si unusquisque velit verba spectare, et non ad voluntatem eius, qui verba habuerit, accedere:

XLVIII. Deinde ex utilitatis et honestatis partibus ostendere, quam inutile, aut quam turpe sit id, quod adversarii dicant fieri oportuisse, aut oportere: et id, quod nos fecerimus, aut postulemus, quam utile, aut quam honestum sit: deinde leges nobis caras esse non

propter litteras, quae tenues et obscurae notae sint voluntatis, sed propter earum rerum, quibus de scriptum est, utilitatem, et eorum, qui scripserint, sapientiam et diligentiam: postea, quid sit lex, describere, ut ea videatur in sententiis, non in verbis consistere: et iudex is videatur legi obtemperare, qui sententiam eius, non qui scripturam sequatur: deinde, quam indignum sit, eodem affici supplicio eum, qui propter aliquod scelus et audaciam contra legem fecerit, et eum, qui honesta, aut necessaria de causa, non ab sententia, sed ab litteris legis recesserit: atque his, et huiusmodi rationibus, et accipi causam, et in hac lege accipi, et eam causam, quam ipse afferat, oportere accipi demonstrabit. Et quemadmodum ei dicebamus, qui a scripto diceret, hoc fore utilissimum, si quid de aequitate ea, quae cum adversario staret, derogasset: sic huic, qui contra scriptum dicet, plurimum proderit, ex ipsa scriptura aliquid ad suam causam convertere, aut ambigue aliquid scriptum ostendere: deinde ex illo ambiguo eam partem, quae sibi prosit, defendere, aut verbi definitionem inducere, et illius verbi vim, quo urgeri videatur, ad suae causae commodum traducere, aut ex scripto non scriptum aliquod inducere per ratiocinationem, de qua post dicemus. Quacumque autem in re, quamvis leviter probabili, scripto ipso se defenderit, etiam cum aequitate causa abundabit, necessario multum proficiet, ideo quod, si id, quo nititur adversariorum causa, subduxerit, omnem illam eius vim et acrimoniam lenierit ac diluerit. Loci autem communes ceteri ex assumtionis partibus in utramque partem convenient. Praeterea eius, qui a scripto dicet, leges ex se, non ex eius, qui contra commiserit, utilitate spectari oportere, et legibus antiquius haberi nihil oportere. Contra scriptum, leges in consilio scriptoris, et utilitate communi, non in verbis consistere. Quam indignum sit, aequitatem

litteris urgeri, quae voluntate eius, qui scripserit, defendatur.

XLIX. Ex contrariis autem legibus controversia nascitur, cum inter se duae videntur leges, aut plures discrepare, hoc modo: Lex est, QVI TYRANNVM OCCIDERIT, OLYMPIONICARVM PRAEMIVM CAPITO, ET QVAM VOLET SIBI REM A MAGISTRATV DEPOSCITO, ET MAGISTRATVS EI CONCEDITO. Et altera lex, TYRANNO OCCISO, QVINQVE EIVS PROXIMOS COGNATIONE MAGISTRATVS NECATO. Alexandrum, qui apud Pheraeos in Thessalia tyrannidem occuparat, uxor sua, cui Thebe nomen fuit, noctu, cum simul cubaret, occidit. Haec filium suum, quem ex tyranno habebat, sibi in praemii loco deposcit. Sunt, qui ex lege puerum occidi dicant oportere. Res in iudicio est. In hoc genere utramque in partem iidem loci, atque eadem praecepta convenient, ideo quod uterque suam legem confirmare, contrariam infirmare debebit. Primum igitur leges oportet contendere, considerando, utra lex ad maiores, hoc est, ad utiliores, ad honestiores ac magis necessarias res pertineat: ex quo conficitur, ut, si leges duae, aut si plures, aut, quotquot erunt, conservari non possint, quia discrepent inter se, ea maxime conservanda putetur, quae ad maximas res pertinere videatur: deinde, utra lex posterius lata sit: nam postrema quaeque gravissima est: deinde, utra lex iubeat aliquid, utra permittat: nam id, quod imperatur, necessarium; illud, quod permittitur, voluntarium est: deinde, in utra lege, si non obtemperatum sit, poena afficiatur, aut in utra maior poena statuatur: nam maxime conservanda est ea, quae diligentissime sancta est: deinde, utra lex iubeat, utra vetet: nam saepe ea, quae vetat, quasi exceptione quadam corrigere videtur illam, quae iubet: deinde, utra lex de genere omni; utra de parte quadam; utra

communiter in plures; utra in aliquam certam rem scripta videatur: nam quae in partem aliquam, et quae in certam quandam rem scripta est, promtius ad causam accedere videtur, et ad iudicium magis pertinere: deinde, ex lege utrum statim fieri necesse sit: utrum habeat aliquam moram et sustentationem: nam id, quod statim faciendum sit, perfici prius oportet: deinde operam dare, ut sua lex ipso scripto videatur niti: contraria autem aut per ambiguum, aut per ratiocinationem, aut per definitionem induci; quo sanctius et firmius id videatur esse, quod apertius scriptum sit: deinde suae legis ad scriptum, ipsam sententiam quoque adiungere, contrariam legem item ad aliam sententiam traducere, ut, si fieri poterit, ne discrepare quidem videantur inter se: postremo facere, si causa dabit facultatem, ut nostra ratione utraque lex conservari videatur, adversariorum ratione, altera sit necessario negligenda. Locos autem communes, et quos ipsa causa det, videre oportebit, et ex utilitatis et honestatis amplissimis partibus sumere, demonstrantem per amplificationem, ad utram potius legem accedere oporteat.

L. Ex ratiocinatione nascitur controversia, cum ex eo, quod uspiam est, ad id, quod nusquam scriptum est, pervenitur, hoc pacto. Lex est: SI FVRIOSVS EST, AGNATORVM GENTILIVMQVE IN EO PECVNIAQVE EIVS POTESTAS ESTO. Et lex: PATERFAMILIAS VTI SVPER FAMILIA PECVNIAQVE SVA LEGAVERIT, ITA IVS ESTO. Et lex: SI PATERFAMILIAS INTESTATO MORITVR, FAMILIA PECVNIAQVE EIVS AGNATORVM GENTILIVMQVE ESTO. Quidam iudicatus est parentem occidisse. Ei statim, quod effugiendi potestas non fuit, ligneae soleae in pedes inductae sunt: os autem obvolutum est folliculo et praeligatum: deinde est in carcerem deductus, ut ibi

esset tantisper, dum culeus, in quem coniectus in profluentem deferretur, compararetur. Interea quidam eius familiares in carcerem tabulas afferunt, et testes adducunt: heredes, quos ipse iubet, scribunt: tabulae obsignantur. De illo post supplicium sumitur. Inter eos, qui heredes in tabulis scripti sunt, et inter agnatos, de hereditate controversia est. Hic certa lex, quae testamenti faciendi iis, qui in eo loco sint, adimat potestatem, nulla profertur. Ex ceteris legibus, et quae hunc ipsum supplicio huiusmodi afficiunt, et quae ad testamenti faciendi potestatem pertinent, per ratiocinationem veniendum est ad eiusmodi rationem, ut quaeratur, habueritne testamenti faciendi potestatem. Locos autem communes hoc in genere argumentandi, hos, et huiusmodi quosdam esse arbitramur: primum, eius scripti, quod proferas, laudationem et confirmationem: deinde eius rei, qua de quaeratur, cum eo, de quo constat, collationem eiusmodi, ut id, de quo quaeritur, rei, de qua constet, simile esse videatur: postea admirationem per contentionem, qui fieri possit, ut, qui hoc aequum esse concedat, illud neget, quod aut aequius, aut eodem sit in genere: deinde idcirco hac de re nihil esse scriptum, quod, cum de illa esset scriptum, de hac re is, qui scribebat, neminem dubitaturum arbitratus sit: postea multis in legibus multa esse praeterita, quae idcirco praeterita nemo arbitretur, quod ex ceteris, de quibus scriptum sit, intelligi possint: deinde aequitas rei demonstranda est, ut in iuridiciali absoluta. Contra autem qui dicet, similitudinem infirmare debebit: quod faciet, si demonstrabit, illud, quod conferatur, ab eo, cui conferatur, diversum esse genere, natura, vi, magnitudine, tempore, loco, persona, opinione: si, quo in numero illud, quod per similitudinem affertur, et quo in loco illud, cuius causa affertur, haberi conveniat, ostendetur: deinde, quid res cum re differat, demonstrabitur, ut

non idem videatur de utraque existimari oportere. Ac, si ipse quoque poterit ratiocinationibus uti, iisdem ratiocinationibus, quibus ante dictum est, utetur: si non poterit, negabit oportere quidquam, nisi quod scriptum sit, considerare: [periclitari omnia iura, si similitudines accipiantur: nihil esse paene, quod non alteri simile esse videatur:] multis dissimilibus rebus, in unamquamque rem tantum singulas esse leges: omnia posse inter se vel similia vel dissimilia demonstrari. Loci communes a ratiocinatione, oportere coniectura ex eo, quod scriptum sit, ad id, quod non scriptum sit, pervenire: et neminem posse omnes res per scripturam amplecti, sed eum commodissime scribere, qui curet, ut quaedam ex quibusdam intelligantur: contra ratiocinationem, huiuscemodi: coniecturam divinationem esse, et stulti scriptoris esse, non posse omnibus de rebus cavere, quibus velit.

LI. Definitio est, cum in scripto verbum aliquod est positum, cuius de vi quaeritur, hoc modo. Lex, QVI IN ADVERSA TEMPESTATE NAVIM RELIQVERINT, OMNIA AMITTVNTO: EORVM NAVIS ET ONERA SVNTO, QVI IN NAVI REMANSERINT. Duo quidam, cum iam in alto navigarent, et cum eorum alterius navis, alterius onus esset, naufragum quendam natantem, et manus ad se tendentem animadverterunt: misericordia commoti, navim ad eum applicaverunt: hominem ad se sustulerunt. Postea aliquanto, ipsos quoque tempestas vehementius iactare coepit, usque adeo, ut dominus navis, cum idem gubernator esset, in scapham confugeret, et inde funiculo, qui a puppi religatus scapham annexam trahebat, navim, quoad posset, moderaretur; ille autem, cuius merces erant, in gladium ibidem incumberet. Hic ille naufragus ad gubernaculum accessit, et navi, quoad potuit, est opitulatus. Sedatis autem fluctibus, et tempestate iam commutata, navis in portum pervehitur. Ille autem, qui

in gladium incubuerat, leviter saucius facile est ex vulnere recreatus. Navim cum onere, horum trium suam quisque esse dicit. Hic omnes scripto ad causam accedunt, et ex nominis vi nascitur controversia. Nam et relinquere navem, et remanere in navi, denique navis ipsa quid sit, definitionibus quaeritur. Iisdem autem ex locis omnibus, quibus definitiva constitutio, tractabitur.

Nunc, expositis iis argumentationibus, quae in iudiciale causarum genus accommodantur, deinceps in deliberativum genus et demonstrativum, argumentandi locos et praecepta dabimus, non quo non in aliqua constitutione omnis semper causa versetur; sed quia proprii tamen harum causarum quidam loci sunt, non a constitutione separati, sed ad fines horum generum accommodati. Nam placet, in iudiciali genere finem esse aequitatem, hoc est, partem quandam honestatis. In deliberativo autem Aristoteli placet utilitatem, nobis et honestatem, et utilitatem. In demonstrativo, honestatem. Quare in hoc quoque genere causae quaedam argumentationes communiter ac similiter tractabuntur: quaedam separatius ad finem, quo referri omnem orationem oportet, adiungentur. Atque uniuscuiusque constitutionis exemplum supponere non graveremur, nisi illud videremus, quemadmodum res obscurae dicendo fierent apertiores; sic res apertas, obscuriores fieri oratione. Nunc ad deliberationis praecepta pergamus.

LII. Rerum expetendarum tria genera sunt: par autem numerus vitandarum ex contraria parte. Nam est quiddam, quod sua vi nos allicit ad sese, non emolumento captans aliquo, sed trahens sua dignitate: quod genus virtus, scientia, veritas est. Aliud autem non propter suam vim et naturam, sed propter fructum, atque utilitatem, petendum: quod genus pecunia est. Est porro quiddam ex horum partibus iunctum, quod et sua vi, et dignitate nos inductos ducit,

et prae se quandam gerit utilitatem, quo magis expetatur, ut amicitia, bona existimatio. Atque ex his horum contraria facile, tacentibus nobis, intelligentur. Sed ut expeditius ratio tradatur, ea, quae posuimus, brevi nominabuntur. Nam in primo genere quae sunt, honesta appellabuntur. Quae autem in secundo, utilia. Haec autem tertia, quia partem honestatis continent, et quia maior est vis honestatis, iunctae res omnino ex duplici genere intelligentur: sed in meliorem partem vocabuli conferantur, et honesta nominentur. Ex his illud conficitur, ut appetendarum rerum partes sint, honestas et utilitas; vitandarum, turpitudo et inutilitas. His igitur duabus rebus duae res grandes sunt attributae, necessitudo et affectio: quarum altera ex vi, altera ex re et personis consideratur. De utraque post apertius perscribemus. Nunc honestatis rationes primum explicemus.

LIII. Quod aut totum, aut aliqua ex parte propter se petitur, honestum nominabimus. Quare cum eius duae partes sint, quarum altera simplex, altera iuncta sit, simplicem prius consideremus. Est igitur in eo genere omnes res una vi atque uno nomine amplexa virtus. Nam virtus est animi habitus naturae modo, rationi consentaneus. Quamobrem omnibus eius partibus cognitis, tota vis erit simplicis honestatis considerata. Habet igitur partes quatuor; prudentiam, iustitiam, fortitudinem, temperantiam. Prudentia est rerum bonarum et malarum, neutrarumque scientia. Partes eius, memoria, intelligentia, providentia. Memoria est, per quam animus repetit illa, quae fuerunt. Intelligentia est, per quam ea perspicit, quae sunt. Providentia est, per quam futurum aliquid videtur ante quam factum sit. Iustitia est habitus animi, communi utilitate conservata, suam cuique tribuens dignitatem. Eius initium est ab natura profectum: deinde quaedam in consuetudinem ex utilitatis

ratione venerunt: postea res et ab natura profectas, et ab consuetudine probatas, legum metus et religio sanxit. Natura ius est, quod non opinio genuit, sed quaedam innata vis inseruit, ut religionem, pietatem, gratiam, vindicationem, observantiam, veritatem. Religio est, quae superioris cuiusdam naturae (quam divinam vocant) curam caerimoniamque affert: pietas, per quam sanguine coniunctis, patriaeque benivolis officium et diligens tribuitur cultus: gratia, in qua amicitiarum et officiorum alterius memoria et remunerandi voluntas continetur: vindicatio, per quam vis et iniuria, et omnino omne, quod obfuturum est, defendendo, aut ulciscendo propulsatur: observantia, per quam homines aliqua dignitate antecedentes, cultu quodam et honore dignantur: veritas, per quam immutata ea, quae sunt, aut ante fuerunt, aut futura sunt, dicuntur.

LIV. Consuetudine ius est, quod aut leviter a natura tractum aluit et maius fecit usus, ut religionem: aut si quid eorum, quae ante diximus, ab natura profectum, maius factum propter consuetudinem videmus, aut quod in morem vetustas vulgi approbatione perduxit: quod genus, pactum, par, iudicatum. Pactum est, quod inter aliquos convenit: par, quod in omnes aequabile est: iudicatum, de quo alicuius, aut aliquorum iam sententiis constitutum est. Lege ius est, quod in eo scripto, quod populo expositum est, ut observet, continetur. Fortitudo est considerata periculorum susceptio, et laborum perpessio. Eius partes, magnificentia, fidentia, patientia, perseverantia. Magnificentia est rerum magnarum, et excelsarum cum animi ampla quadam et splendida propositione agitatio, atque administratio: fidentia est, per quam magnis et honestis in rebus multum ipse animus in se fiduciae certa cum spe collocavit: patientia est honestatis, aut utilitatis causa, rerum arduarum, ac diffici-

lium voluntaria, ac diuturna perpessio: perseverantia est in ratione bene considerata stabilis et perpetua permansio. Temperantia est rationis in libidinem, atque in alios non rectos impetus animi, firma et moderata dominatio. Eius partes sunt, continentia, clementia, modestia. Continentia est, per quam cupiditas, consilii gubernatione regitur: clementia, per quam animi, temere in odium alicuius concitati invectio, comitate retinetur: modestia, per quam pudor honestus, caram et stabilem comparat auctoritatem. Atque haec omnia propter se solum, ut nihil adiungatur emolumenti, petenda sunt. Quod ut demonstretur, neque ad hoc nostrum institutum pertinet, et a brevitate praecipiendi remotum est. Propter se autem vitanda sunt, non ea modo, quae his contraria sunt, ut fortitudini ignavia, et iustitiae iniustitia: verum etiam illa, quae propinqua videntur et finitima esse, absunt autem longissime: quod genus fidentiae contrarium, est diffidentia, et ea re vitium est: audacia non contrarium, sed appositum est ac propinquum, et tamen vitium est. Sic unicuique virtuti finitimum vitium reperietur, aut certo iam nomine appellatum; ut audacia, quae fidentiae. pertinacia, quae perseverantiae finitima est; superstitio, quae religioni propinqua est: aut sine ullo certo nomine. Quae omnia item, uti contraria rerum bonarum, in rebus vitandis reponemus. Ac de eo quidem genere honestatis, quod omni ex parte propter se petitur, satis dictum est.

LV. Nunc de eo, in quo utilitas quoque adiungitur, quod tamen honestum vocamus, dicendum videtur. Sunt igitur multa, quae nos cum dignitate, tum fructu quoque suo ducunt: quo in genere est gloria, dignitas, amplitudo, amicitia. Gloria est frequens de aliquo fama cum laude: dignitas, alicuius honesta, et cultu, et honore, et verecundia digna au-

ctoritas: amplitudo, potentiae, aut maiestatis, aut aliquarum copiarum magna abundantia: amicitia, voluntas erga aliquem rerum bonarum, illius ipsius causa, quem diligit, cum eius pari voluntate. Hic, quia de civilibus causis loquimur, fructus ad amicitiam adiungimus, ut eorum quoque causa petenda videatur: ne forte, qui nos de omni amicitia dicere existiment, reprehendere incipiant. Quanquam sunt, qui propter utilitatem modo petendam putent amicitiam: sunt qui propter se solum: sunt qui propter se, et utilitatem. Quorum quid verissime constituatur, alius locus erit considerandi. Nunc hoc sic ad usum oratorium relinquatur, utramque propter rem amicitiam esse expetendam. Amicitiarum autem ratio, quoniam partim sunt religionibus iunctae, partim non sunt, et quia partim veteres sunt, partim novae, partim ab illorum, partim ab nostro beneficio profectae, partim utiliores, partim minus utiles; ex causarum dignitatibus, ex temporum opportunitatibus, ex officiis, ex religionibus, ex vetustatibus habebitur.

LVI. Vtilitas autem aut in corpore posita est, aut in extraneis rebus: quarum tamen rerum multo maxima pars ad corporis commodum revertitur, ut in republica quaedam sunt, quae (ut sic dicam) ad corpus pertinent civitatis, ut agri, portus, pecunia, classes, nautae, milites, socii; quibus rebus incolumitatem ac libertatem retinent civitates: alia vero, quae iam quiddam magis amplum, et minus necessarium conficiunt, ut urbis egregia exornatio atque amplitudo, ut quaedam excellens pecuniae magnitudo, amicitiarum ac societatum multitudo. Quibus rebus non illud solum conficitur, ut salvae et incolumes, verum etiam, ut amplae atque potentes sint civitates. Quare utilitatis duae partes videntur esse, incolumitas et potentia. Incolumitas est salutis tuta atque integra conservatio: potentia est ad sua conversanda, et alte-

rius obtinenda, idonearum rerum facultas. Atque in iis omnibus, quae ante dicta sunt, quid difficulter fieri et quid facile fieri possit, oportet considerare. Facile fieri id dicimus, quod sine magno, aut sine ullo labore, sumtu, molestia, quam brevissimo tempore confici potest. Difficile autem fieri, quod quamquam laboris, sumtus, molestiae, longinquitatis indiget, atque aut omnes, aut plurimas, aut maximas caussas habet difficultatis, tamen, his susceptis difficultatibus, compleri, atque ad exitum perduci potest.

Quoniam ergo de honestate, et de utilitate diximus, nunc restat, ut de iis rebus, quas his attributas esse dicebamus, necessitudine et affectione, perscribamus.

LVII. Puto igitur esse hanc necessitudinem, cui nulla vi resisti potest; quae neque mutari, neque leniri potest. Atque, ut apertius hoc sit, exemplis licet vim rei, qualis et quanta sit, cognoscamus. Vri posse flamma ligneam materiam necesse est. Corpus mortale aliquo tempore interire necesse est; atque ita necesse, ut vis postulat ea, quam modo describebamus, necessitudinis, cui nulla vi resisti potest, quae neque mutari, neque leniri potest. Huiusmodi [necessitudines] cum in dicendi rationes incident, recte necessitudines appellabuntur; sin aliquae res incident difficiles, in illa superiori, possitne fieri, quaestione considerabimus. Atque etiam hoc mihi videor videre, esse quasdam cum adiunctione necessitudines, quasdam simplices et absolutas. Nam aliter dicere solemus, necesse est Casilinenses se dedere Annibali: aliter autem, necesse est Casilinum venire in Annibalis potestatem. Illic, in superiore, adiunctio est haec, nisi si malunt fame perire: si enim id malunt, non necesse: hoc inferius non item, propterea quod, sive velint Casilinenses se dedere, sive famem perpeti atque ita perire, necesse est Casilinum venire in Annibalis potestatem. Quid

igitur perficere potest haec necessitudinis distributio? Prope dicam, plurimum, cum is locus necessitudinis videbitur incurrere. Nam cum simplex erit necessitudo, nihil erit quod multa dicamus, cum eam nulla ratione lenire possimus: cum autem ita necesse erit, ut aliquid effugere, aut adipisci velimus, tum adiunctio illa quid habeat utilitatis, aut quid honestatis, erit considerandum. Nam si velis attendere, (ita tamen, ut id quaeras, quod conveniat ad usum civitatis,) reperias nullam esse rem, quam facere necesse sit, nisi propter aliquam causam, quam adiunctionem nominamus: pariter autem esse multas res necessitudinis, ad quas similis adiunctio non accedit. Quod genus, ut homines mortales necesse est interire, sine adiunctione; ut cibo utantur, non necesse est, nisi cum illa exceptione: Extra quam, si nolint fame perire. Ergo, ut dixi, illud, quod adiungitur, semper, cuiusmodi sit, erit considerandum. Nam omni tempore id pertinebit, ut [ad honestatem] hoc modo exponenda necessitudo sit: necesse est, si honeste volumus vivere: necesse est, si incolumes volumus esse: necesse est, si sine incommodo volumus vivere.

LVIII. Ac summa quidem necessitudo videtur esse honestatis: huic proxima, incolumitatis: tertia ac levissima, commoditatis: quae cum his nunquam poterit duabus contendere. Hasce autem inter se saepe necesse est comparari, ut, quamquam praestet honestas incolumitati, tamen, utri potissimum consulendum sit, deliberetur. Cuius rei certum quoddam praescriptum videtur in perpetuum dari posse. Nam, qua in re fieri poterit, ut, cum incolumitati consuluerimus, quod sit in praesentia de honestate delibatum, virtute aliquando et industria recuperetur, incolumitatis ratio videbitur habenda: cum autem id non poterit, honestatis. Ita in eiusmodi quoque re, cum incolumitati videbimur consulere, vere poterimus dice-

re, nos honestatis rationem habere, quoniam sine incolumitate eam nullo tempore possumus adipisci. Qua in re vel concedere alteri, vel ad conditionem alterius descendere, vel in praesentia quiescere, atque aliud tempus exspectare oportebit. In commoditatis vero ratione, modo illud attendatur, dignane causa videatur ea, quae ad utilitatem pertinebit, quare aut de magnificentia, aut de honestate quiddam derogetur. Atque in hoc loco mihi caput illud videtur esse, ut quaeramus, quid sit illud, quod si adipisci, aut effugere velimus, aliqua res nobis sit necessaria, hoc est, quae sit adiunctio, ut proinde, uti quaeque res erit, laboremus, et gravissimam quamque causam vehementissime necessariam indicemus.

Affectio est quaedam ex tempore, aut ex negotiorum eventu aut administratione, aut hominum studio, commutatio rerum, ut non tales, quales ante habitae sunt, aut plerumque haberi soleant, habendae videantur esse: ut, ad hostes transire turpe videtur esse; at non illo animo, quo Vlysses transiit: et pecuniam in mare deiicere, inutile; at non eo consilio, quo Aristippus deiecit. Sunt igitur res quaedam ex tempore, et ex consilio, non ex sua natura considerandae: quibus in omnibus, quid tempora petant, aut quid personis dignum sit, considerandum est, et non quid, sed quo quidque animo, quicum, quo tempore, quamdiu fiat, attendendum est. His ex partibus ad sententiam dicendam locos sumi oportere arbitramur.

LIX. Laudes autem, et vituperationes ex his locis sumentur, qui loci personis sunt attributi, de quibus ante dictum est. Sin distributius tractare quis volet, partiatur in animum, et corpus, et extrarias res licebit. Animi est virtus, cuius de partibus paullo ante dictum est: corporis, valetudo, dignitas, vires, velocitas: extrariae, honos, pecunia, affinitas, genus, amici, patria, potentia, et cetera, quae simili esse in

genere intelligentur. Atque in his, id, quod in omnia valet, valere oportebit: contraria quoque, quae et qualia sint, intelligentur. Videre autem in laudando et in vituperando oportebit, non tam quae in corpore, aut in extraneis rebus habuerit is, de quo agetur, quam quo pacto his rebus usus sit. Nam fortunam quidem et laudare, stultitia, et vituperare, superbia est: animi autem, et laus honesta, et vituperatio vehemens est. Nunc quoniam omne in causae genus argumentandi ratio tradita est, de inventione, prima ac maxima parte rhetoricae, satis dictum videtur. Quare, quoniam et una pars ad exitum hunc ab superiore libro perducta est, et hic liber non parum continet litterarum, quae restant, in reliquis dicemus.